III 19904 R

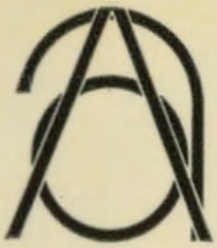
Стефан Коларов

Младен Исаев

Литературни анкети

Български писател

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

Младен Исаев

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ, проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

Ш 19904 инвер.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Стефан Коларов

Младен Исаев

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София • 1980
ИЗДАТЕЛСТВО „БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ“

ПРОВЕРКА
2021

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

III 19904
6 712/81

© Стефан Коларов, 1980
c/o Jusautor, Sofia

НЕОБХОДИМИ УВОДНИ ДУМИ

Името на Младен Исаев в съзнанието ми винаги се свързва с онова стихотворение, което като деца научавахме наизуст и го рецитирахме в училище или през лятото край пионерските лагерни огньове:

Високи, сини планини,
реки и златни равнини,
небе по-нежно от коприна —
това е моята родина!

Роден и израсъл в същия край, който е вдъхновил поета за написването на „Високи, сини планини", аз и сега си спомням за онази звездна вечер, когато под внушителния профил на връх Ком трябваше да декламирам тази прославена творба. Сякаш не би могло да има друга, по-подходяща обстановка от тази — с могъщата снага на Берковския Балкан, с песента на шумливите потоци, с тихия повей на вятъра.

Запомнил съм снимката на Младен Исаев, отпечатвана в нашите читанки и христоматии — красиво лице с открит поглед, а някъде през шейсетте години го видях в един президиум: облечен със зелен костюм, вече не млад, но все така представителен, с вид, неотговарящ на неговата възраст. После дойде нашето запознаване на забравено вече литературно четене, последваха многобройни срещи и разговори и неусетното сближаване, което продължава повече от десет години.

Когато започнах да пиша очерк за Младен Исаев и поезията му, двамата дълго разговаряхме за изминатия път, за неговите търсения и поетическо развитие, за неспокойните и трескави години на борба и творчество. Истински съм уважавал това вътрешно съпричастие на поета към големите и отговорни проблеми на времето, то е изразено и в творбите му. Не всякога извисеният тон в някои патетични изповеди ми е бил близък или пък понякога не съм споделял отделни негови оценки и постъпки. Но голямата му личност ме е респектирала със своята честност и откровеност, с дръзновения порив да бъдеш в крак с динамиката на нашия неспокоен век.

След създаването на научната група „Литературни анкети“ в Института за литература при БАН благодарение на колегиалното насърчение на Иван Сарандев реших да използувам честите си срещи с видния наш поет и да направя литературна анкета с него. Но поради някакво трудно обяснимо стечение на обстоятелствата, случи се така, че започнах анкета с Георги Караславов и тя изпревари анкетата с Младен Исаев. Макар че бях направил вече предварителен план, който бе обсъден в научната група към секция „История на българската литература след Освобождението“, разговорите със забележителния автор на „Татул“ и „Снаха“ бързо ме увлякоха, така че аз без предварителен въпросник започнах да се срещам много по-често с него, а току-що записаните разговори с Младен Исаев поизостанаха на втори план.

Тук има и още една причина — Младен Исаев е човек с всекидневна заетост, той е в постоянно движение, срещите с него не можеха да бъдат така строго определени, точни, както стана с Георги Караславов, когото, поради боледуването му, винаги намирах в гостоприемния дом в Драгалевци.

С Младен Исаев тръгна по-трудно. Свързах се с него, разказах му за намерението си да направя анкета и му подчертах, че съм приготвил въпросник. Той го поиска и аз му го дадох. След известно време решихме да започнем разговорите. Но при нашите къси срещи в кафенето на Съюза на писателите по обед, веднаж поетът ми каза: „Не знам дали има смисъл да правим тази анкета, каква ли анкета може да излезе от нашите разговори!“ Разбрах, че и многото въпроси малко са го смутили.

Благодарение на моята настойчивост през един сив декемврийски ден на 1976 година ние се намерихме двамата в синия салон на Съюза на българските писатели, необезпокоявани от никого, но все пак в една доста учрежденска обстановка. Младен Исаев, който е винаги много любезен и гостоприемен, многократно съм се убеждавал по-късно в това, тогава почти с извинение ми сподели: „Започнахме голям ремонт в къщи, попаднахме на един чудесен майстор, който обаче е много зает и работата у нас върви бавно. Затова се налага да разговаряме тук.“ Така и започнахме.

През следващата година, юбилейна за Исаев, се налагаше разговорите ни да стават през по-големи интервали от време и затова те са групирани условно между датите, в които са водени. А през това време усилено работех над анкетата с Георги Караславов.

През 1978 година нашите срещи и разговори с поета зачестиха, аз започнах да посещавам дома му на ул. „Раковски" 145, а няколко пъти през лятото се наложи да го посещавам и в неговата вила в Драгалевци. Седнали един срещу друг, ние разговаряхме — аз с многобройните химикалки и купища листа, Младен Исаев леко отпуснал се на креслото, очакващ моите въпроси. Понякога той говореше бавно, съсредоточено, друг път — нервно, припряно, постоянно питайки кое ще е интересно за читателите и кое не.

Така се роди анкетата с този проникновен, витален лирик. Естествено, в отделни отговори, в редица преценки Младен Исаев понякога проявява субективизъм, показва пристрастия, може би има и неизбежна неточност, тъй като това, за което, той говори, е ставало в продължение на повече от шестдесет години, паметта изневерява, впечатленията не всякога могат да се запазят каквито са били в началото.

Но като се вслушваме в гласа на този изтъкнат представител на нашата литература, в него откриваме живите следи на един дълъг живот, обгорен от революционните битки, осмислен от висотата на гражданските вълнения. Надявам се, че тази анкета, с всички нейни слабости, ще даде представата за едно изминало време, за един извървян път и за една лирика, която ще ни внушава убедително винаги вярата в доброто, красотата и човечността.

20 декември 1976 г. — 20 март 1977 г.

Денят, в който започвам разговорите си с Младен Исаев, е сив и студен, но поетът е дружелюбен, лицето му излъчва топлота и леко вътрешно напрежение, думите му се редят непосредствено и живо. Още не зная как ще продължим по-нататък нашата обща работа, може би заради това не мога да се отърва от известно сковаване, макар че с този изтъкнат представител на българската литература ме свързват трайни приятелски чувства. Задавам първия си въпрос:

— Другарю Исаев, нека започнем анкетата[1] с началото на вашия живот — кога и къде сте роден, знаете ли в кой ден и кой час, разказвали ли са ви вашите близки подробности около вашето раждане? Помните ли събития, които да характеризират времето от първите ви месеци и години?

— Роден съм на 7 юни (20 юни нов стил) 1907 г. в с. Балювица, бивша Берковска околия, сега в Михайловградски окръг. Не зная в кой ден и час, но зная, че това е било в пълния разцвет на пролетта, в периода на усилна полска работа. Родил съм се без помощта на акушерки, без медицинска помощ. Макар и родилка, майка ми е тръгнала много скоро на работа в полето и люлката ми е висяла на една стара круша сред нивите. Знам, че моето най-ранно детство — първите ми дни и месеци са протекли заедно със съдбата на хората, отдадени на непосилен труд. Първите ми спомени са свързани с моята майка, премалняла от умора и грижи. Така е било и когато съм бил бебе.

— От къде водите своето потекло. Какво знаете за вашия род, за своите баби и деди, за близки сродници, които са били известни на своите съвременници?

— Не помня никой от своите прадеди и прабаби. Чувал съм само, че в нашия далечен род по линия на баща ми един от братята на мой дядо бил хайдутин. Неговата личност е свързана с няколко предания за местности около нашето село. В горите над „Хайдушко кладенче“ хайдушка чета водила битка против турците, в която участвувал и моят прадядо.

— Как изглеждаше къщата, в която сте роден, можете ли

да я обрисувате както сте я запомнили? Кои са най-ранните ви спомени, свързани с нея, с вашето семейство?

— Аз съм роден в малка къщичка, отдалечена от селото, в подножието на един хълм. Като дете често съм се питал защо живеем така бедно и самотно, далеч от хората. По-късно разбрах горчивата истина за нашата бедност. Имали сме хубава къща в село. В нея баща ми довел майка ми, създали семейство, родили им се първите деца. Баща ми е кръстен от селския свещеник с библейското име Исай.

— Значи Исаев е бащиното ви име, а не фамилното. А свещеникът ваш роднина ли е?

— Този свещеник минавал за благодетел на моя баща, отпускал му често пари с голяма лихва, обвързвал го с полици и когато дългът станал много голям, благодетелят чрез изпълнителен лист взема нашата къща и изгонва семейството ни.

Ограбени и осиромашели, родителите ми остават без подслон и подкрепа. Помня, майка ми просълзена често разказваше за това нещастие: „Имахме — говореше тя — два едри черни бивола. Впрегнахме ги в колата с покъщнината и спряхме хей там, на високото, до двата дъба. Завързахме със синджири биволите за дърветата и седнахме на земята върху постлани черги. Смрачаваше се. Духаше студен вятър, биволите започнаха страшно да брецат, теглеха синджирите до скъсване. Беше страшно. Двете деца заспаха под студения вятър. Накъде сега — се питахме с баща ти. И тогава решихме да си изградим нова къща ето тук, на тази нива, която дядо поп ни беше оставил. Намериха се и добри хора, които ни помогнаха. Само за две-три седмици струпахме къщичката и посрещнахме зимата в нея."

— Запазена ли е родната ви къща?

— Не е запазена. На нейното място сега е гола нива на стопанството. В съседство моите братя са си направили къщи.

— Как се е казвал вашият баща, кога е роден, какъв е неговият произход, кога е починал?

— Моят баща се казваше Исай, неговият баща — моят дядо — Младен, а името на прадядо ми е Гьошо. И баща ми се е родил в това малко селце, където съм се родил и аз. Не помня много истории от нашия род; знам само, че когато баща ми е бил малък, са дошли руските освободителни войски. Като невръстно момченце той е бил свидетел на сраженията в поречието на Бързия. Значи, той е роден някъде към 1870 г., а починa през 1928 година.

— Какъв е произходът на вашата майка. Бихте ли описали нейния образ и характер? Разкажете за нейния род.

— Майка ми се казваше Магда Трикова Угренова. Родена е в с. Гушанци, Берковско. Когато са се оженили с баща ми, тя е била с няколко години по-млада от него и значително поразлична по характер. Докато баща ми беше малко повърхностен, майка ми беше вътрешно по-богата, с подчертан духовен живот. И двамата бяха неграмотни хора, но майка ми по природа беше жена с интелект — сложна, малко трагична, жизнелюбива, обичаше да пътува, да види свят. В отношенията си с хората деликатна, внимателна и грижовна към децата си, но строга и сдържана в изявата на чувствата. Тя почина през 1939 г. в родното ми село Балювица.

— Разкажете по-подробно за вашето семейство, имате ли братя и сестри, какви бяха вашите взаимоотношения — тогава, сега? Какво си спомняте от вашия съвместен живот?

— Нашето семейство беше многолюдно, родителите ми многодетни. Ние останахме шест живи деца, другите две са починали рано. Първото дете умира като бебе. Втора поред е сестра ми Камена, родена през 1895 г., а третото — Ангел, роден на 7 януари 1897 г. След това се ражда Милка на 20 септември 1901 г., след нея Тодор на 6 февруари 1904 г., но умира съвсем малък. Аз съм шестото дете в семейството, след мен има още две момчета: Псалтир, роден на 1 октомври 1910 г. и Трендафил, роден на 8 август 1915 г.

— Вашите сестри и братя сега живи ли са, къде живеят?

— Сестра ми Камена почина през 1973 г. осемдесетгодишна — с деца, внуци и правнуци. Семейството ѝ живееше в село Боровци. По-малката ми сестра Милка имаше само начално образование. Тя почина рано, през 30-те години, беше семейна, с деца.

Брат ми Ангел е жив, над осемдесетгодишен, живее си в Балювица самичък, жена му почина. Той имаше син миньор, който загина при едно срутване в мина. Неграмотен е, по характер малко лековат.

Другият ми брат Псалтир живее сега в Михайловград със синове и внуци. Той беше мелничар, градинар, сега е пенсионер. Кротък, тих, честен и трудолюбив.

Трендафил, най-младият ни брат, също остана в Балювица и работи в стопанството като животновъд. Негов син е инженер в Михайловград, а другият му син е строител. Има и дъщеря — секретарка на общинския народен съвет в село Боровци. Неотдавна пожелах да надникна в архивите, в които е

записано моето родословно начало, а се оказа, че са запазени само регистрите след 1900 г. Всичко преди това е унищожено, цялата архива е претопена. Нашата община е била в Гушанци (днешното Замфирово), но хората, които е трябвало да запазят ценните документи, свързани с регистрацията на населението, са проявили непростимо нехайство.

— С какво ви впечатляваха вашите родители? Интересно е да споделите сега на кого от тях приличате, намирате ли някакво сходство в чертите на характера, на кого приличате?

— Родителите ми бяха много различни по характер и затова у тях ме привличаха различни черти. У баща си харесвах неговата жизнерадост, любовта му към природата. У майка ми ме е впечатлявала нейната сериозност, твърдост, решителност и стремежът ѝ да опознае по-широко света, да види повече неща от него.

По външен вид аз приличам на баща си, но по характер, струва ми се, съм взел повече от майка си. Духовните вълнения и трепети съм наследил може би от нея, а отношението към природата — от баща си.

Макар и неграмотна, моята майка имаше безпогрешно чувство за това, че аз не трябва да остана на равнището, на което живееше нашето семейство, а трябва да се уча. Това чувство у неграмотната селянка говореше за нейната природна интелигентност. Всички около нея тогава, когато навлязох в революционното движение, бяха на мнението, че аз ще завърша своя живот най-много в затвора. Тя обаче с верния си инстинкт беше убедена, че не вървя по погрешен път и ме насърчаваше. Единствена тя ме разбираше и ми прощаваше всичко, подкрепяше ме морално в революционните ми убеждения и действия.

Ще посоча само един факт за нейното интуитивно правилно разбиране и ориентиране в онова трудно време. В село аз се бях снабдил с редица революционни книги и списания. Когато полицията ме преследваше, тя разбира, че трябва да запази книгите ми, една нощ ги нарамва в цедилката, отива на нашето лозе, заравя ги в изкопана дупка, за да ги запази. Това дълбоко ме развълнува и възхити.

— Останалите членове на вашето семейство как възприемаха вашата революционна дейност, подкрепяха ли ви в нея?

— Моят баща също беше тормозен от властта, не беше против мене и когато го викали в полицията да го разпитват къде съм, той винаги отговарял, че не знае къде се намирам. Отнасяше се благосклонно към моята революционна дейност. Но

баща ми искаше да остана в село, да ора, да сея, да бъда като всички... Както казах, единствено майка ми ме подкрепяше и за ученето, и за революционната ми дейност.

Моите братя при тежки обстоятелства също са ме подкрепяли, без да имат ясното съзнание, че оказват помощ на един комунист, на един революционер.

— Кои са вашите най-ранни преживявания от детството? Известно е, че детските впечатления оставят отпечатък върху целия живот на човека. Лично на вас какво ви дадоха тези първи трепети на бедно селско дете?

— Както казах, аз съм се родил в къща сред полето. Наоколо имаше хълмове, засадени с лозя, недалеч се простираха гори, ниви и ливади. Стада от овце и говеда преминаваха покрай нас. Може да се каже, че най-ранното ми преживяване е свързано с природата, с нейните тайни и необхватност. Особено се е запечатала в съзнанието ми зимната природа — с дебели снегове, със зимни виелици и виещи вълци от близките гори, с гласовити врабци на двора, с лая на селските кучета, с тихите звездни нощи. Също така отрано помня крайната мизерия, страшните селски калища.

Моят детски свят беше свързан преди всичко с природата — с планините наоколо, с вековните гори; със смяната на сезоните — бурни пролети и тихи есенни дни.

От най-ранни години изпитах тежкия недоимък. Тягостно впечатление върху моето детство оставиха войната и известията за смъртта на загинали на фронта, плачът на осиротели жени и деца, реквизициите за фронта. Запомнил съм и такъв дребен случай като реквизирането на нашия кон, който изпратих със сълзи на очи, за да не го посрещна никога. Образът на това любимо животно винаги изникваше в детското ми въображение.

— Спомняте ли си прояви, в които да са се проявили признаци на бъдещото ви литературно развитие?

— Аз не бих могъл да твърдя, че това е изява на дарба, но бих посочил един факт от най-ранното ми детство, който говори за желание, за стремеж към художествено творчество чрез словото. Още като дете, в първите отделения на първоначалното училище по време на Първата световна война, дълбоко развълнуван от съобщението за загинали на фронта (между които беше и моят чичо Арсени), аз съчиних първата си поетическа строфа, в която съм се опитал да изразя моето детско настроение тогава — че войната е нещо много страшно, че

там хората загиват. Това е просто детска, наивно съчинена строфа, която е първият ми опит в поезията, останала в главата ми до днес:

Колко страшна е войната.
Там войника в боя мре.
Плачат в селото децата.
Кой земята ще оре?

Никой не ми е казвал как се пишат стихотворения, това е навявано от стихотворенията, които бяха в нашата читанка и които ние учехме наизуст.

Понеже бях бедно дете и ходех на училище с кърпени дрешки и скъсани цървули, един ден едно от по-богатите деца ми каза „Дрипльо!" Никой никога дотогава, а и до ден днешен, не ми е казвал нещо по-обидно, по-оскърбително. Това беше през зимата, помня, имаше сняг. И когато се завръщах към къщи и газех лепкавата кал по пътя, а измежду зимните облаци изплува слънцето, аз се спрях, обърнах се към него, дълбоко огорчен от живота, и започнах да се моля на слънцето да ми даде малко радост в тоя безрадостен свят. Молех се, без да съм бил религиозен, както тогава, така и по-късно. Дори когато нашата учителка ни водеше на черква, за да ни причестяват, аз и моите другари хващахме близката гора и се връщахме чак когато службата свършваше. Добрата учителка ме питаше: „Ти защо избяга?", а аз простичко й отговарях: „Не ми е интересно."

— От кога е първият ви контакт с книгите, кои са първите произведения, които сте прочели, каква роля са изиграли те във вашия живот?

— Тъй като аз съм израснал в бедно семейство, в малко селце без богата библиотека и културен живот, първите ми допири до литературата, до книгите, бяха ония четива от читанката, по-късно от христоматията и естествено първите стихотворения, които съм прочел и си спомням още за тях, са стихотворенията на Иван Вазов за България, на Петко Рачев Славейков, а малко по-късно на Христо Ботев. Всъщност трябва да кажа, че най-силно, дълбоко въздействие, най-трайно впечатление аз имам от стиховете на Ботев. Не мога да си представя, че моят духовен свят щеше да се развие така, ако не беше досегът ми с творчеството на Вазов и Ботев, ако не беше този начален детско-юношески възторг от тяхното дълбоко българско родно слово. Разбира се, отначало всичко беше като

разбиране бедно, елементарно, не така осмислено, както това стана значително по-късно.

— Другарю Исаев, тъй като сте израснали в обикновено селско семейство, в което сигурно малко се е говорило за учение, сам казвате, че доста късен е бил достъпът ви до книгите, с желание ли започнахте да се учите, отиването ви с децата на училище предизвика ли у вас някакво стъписване?

— Тръгнах на училище както всяко селско дете — с голямо желание и любопитство. Нашето селско училище има сравнително стара история — още в началото на 19 в. в Балювица е било организирано килийно училище, в друга сграда, не в тази, в която аз съм учил. Самият факт, че е съществувало килийно училище в годините на робството, говори достатъчно за ученолюбието на моите прадеди и съселяни.

Новото училище, чиято сграда е запазена и до днес, беше сравнително хубаво, неголямо, с дървени обшивки, боядисани в червено. Гледана отвън училищната постройка прави хубаво впечатление, има красив вид. Когато аз учех, имаше около 70—80 деца, разпределени в 4 отделения. Класните стаи бяха две и в тях се учеха по две отделения едновременно.

— Кои са били вашите първи учители, какво си спомняте за тях?

— Преди всичко няколко думи за времето, когато аз тръгнах да се уча. Още на втората година след като бях започнал училище, избухна Първата световна война. Преподаватели ни бяха двама учители — мъж и жена. Единият от тях — мъжът, беше мобилизиран и неговата съпруга, нашата учителка, остана сама да води четирите отделения. Това беше непосилно за един човек, но втори учител не назначиха и така през годините на войната, при изключително трудни условия, ние продължихме да се учим.

С топло чувство мога да отбележа, че тази много добра и съвестна учителка полагаше усилия да ни даде образование. И сега, когато тя не е вече жива, аз си спомням с благодарност за нея.

— Тя как се казваше, от Балювица ли беше?

— Казваше се Тодорка Филипова, съпруга на селския учител Кръстьо Филипов. Беше родом от Велико Търново, говореше на чисто търновско наречие, прието официално за национален български език като най-чисто и благозвучно. Тъй като бях свикнал с нашето западно наречие, доста трудно възприемах начина, по който тя говореше. На мене и на моите другарчета този говор ни се струваше малко превзет. Учител-

ката ни правеше усилие да ни научи да се изразяваме правилно, а ние глупавичко се усмихвахме и се мъчехме да усвоим говора ѝ.

— Какви случки от училищните занимания е съхранила вашата памет досега?

— Ще спомена само един малък случай от занятията в час. Когато в първо отделение учехме буквите, учителката се изправи до мене с малка пръчица в ръка, посочи една от буквите в буквара и попита: „Коя е тази буква?“ „О“ — отвърнах аз. Учителката ме погледна намръщено, леко ме тупна с пръчицата по ръката и каза: „Защо не внимаваш — това е „с“, а не „о“. Сълзи потекоха от очите ми от обида. А тя като разбра, че ме е огорчила, наведе се и ме погали с меката си длан. Аз се разплаках още повече...

— По-късно виждали ли сте първите си учители?

— Мъжът на нашата учителка е роден в нашето село, жив е още; неотдавна му бях на гости — снимаха телевизионен филм за мене от поредицата на телевизията „Корени“. Сега Кръстьо Филипов е на 87 години, самотен, но със запазени сили и памет. През време на антифашистката борба се е застъпвал за наши другари, преследвани от полицията. Той беше социалист по партийна принадлежност, произхожда от потомствено учителско семейство, неговият баща също е бил учител.

За него имам такъв спомен. Когато заминаваше на война с тежка раница на гръб, неговата жена го изпращаше. Аз ги срещнах двамата, спрях се, исках да му кажа няколко думи, но нещо ме задави в гърлото. Само се наведох и му целунах ръка. Той ме разбра, целуна ме по челото и ми пожела сърдечно: „Бъди добър ученик!“ Сега, когато се срещнахме като възрастни мъже, моят някогашен учител ми каза: „Ти наистина излезе добър ученик.“

— Кои са книгите, които сте прочели за първи път? Даде ли ви ги някой откъде ги взехте?

— Първата книга, която помня, че прочетох, е от чужд автор — „Ловци на жирафи“ от Майн Рид. Даде ми я моята учителка. Тази книга ме пренесе в непроходимите джунгли, в един далечен и непознат свят и на мене ми беше интересно да следя този чуден лов в лесовете. Ние нямахме училищна библиотека с книги за деца, а имаше малко книги в старото читалище, без детска литература. От книгите, които помня че прочетох, по-късно беше и романът „Под игото“. Малко трудно можех да разбера всичко в този роман на оная възраст, но

главното разбрах. Съдбата на героите дълбоко ме развълнува, особено образът на Бойчо Огнянов.

Нямах близки другари в село, с които да споделя впечатленията си от прочетеното, а и в нашето многолюдно семейство, може да се каже, аз бях първият грамотен човек; другарите ми, селските деца, се отнасяха малко пренебрежително към мене, нали бях едно от най-бедните деца от селото!

— Като ученик проявявали ли сте някакви особени качества, с които да сте изпъквали измежду другарите си?

— Бях старателен ученик, затворен, тих. Когато сядах да уча, учех с лекота и проявявах търпение при подготовката на уроците, но по природа аз съм малко припрян, вътрешно неспокоен. В детските години често ме обземаше меланхолия.

Живеех и учех при изключително бедна обстановка. Моите родители, един брат и две сестри по-възрастни от мене, родиха се още две по-малки братчета, и всичките осем души обитавахме една стая, спяхме на едно легло, а по средата на стаята зимно време имаше ламаринено кюмбе, което приятно бумтеше в ледените вечери. През войната дори нямаше и газ за лампата и вместо с лампа вечер си светехме с обикновено фитилче от памук, поставено в паничка с лой. Особено през войната при такива условия си учех уроците, дори нямаше маса, на която да сложа учебниците си.

Обичах особено напролет да играя сред поляните, да прескачам дълбоки трапища, да се надбягвам със селските деца и най-много да яздя кон.

Бях кротко, чувствително дете и цялата обкръжаваща ме среда, с изключение на природата и семейството, ме потискаше, за мене нямаше нищо ведро, в душата си носех някаква дълбока болка. Може би за това допринасяше и честото ми боледуване.

— С какъв успех завършихте началното си образование? Искахте ли да учите по-нататък?

— Завърших с много добър успех.

През летните ваканции редовно помагах на нашите в полската работа. Ходех като говедарче или вършех някаква друга кърска работа.

В края на войната светът се раздрусваше от съдбоносни събития. Аз бях десет-единадесетгодишен. Идваха какви ли не слухове до село — за войнишки бунтове на фронта, за революцията в Русия, за близкия край на войната. Не всичко ми беше ясно, но се радвах, че войната свършва, че войниците ще се завърнат и няма да има повече кръвопролития...

ЧИТАЛНЯ
Институт за литература

Завърших четвърто отделение и се надявах, че ще продължа образованието си. Един летен ден баща ми косеше на ливадата, а ние с майка ми прибирахме сеното. На обед, насядали под крушата, сърбахме с дървени лъжици бобената чорба. На края баща ми ме погледна и каза: „Ти добре завърши училище. Четвърто отделение все е нещо. За повече не стигаме. Ще си останеш в село и ще караш като нас."

Това беше за мене страшен удар, разплаках се и се отдалечих да изживея сам мъката си. Чух, че майка ми каза нещо остро на баща ми. Започнаха двамата дълго да се разправят, но майка ми беше неотстъпчива: „Ти не си прав. Детето ще учи, ще го пратим в града, в Берковица. Това да го знаеш. Аз ще го издържам, храна на гръб ще му нося, но няма да го оставя да живее като нас!" На края баща ми отстъпи: „Е, стига, стига, не се карай. Ще учи."

Аз се записах в прогимназията на Берковица и през септември 1918 година тръгнах на училище в града.

— На единадесет години . . .

— Да. Училището, в което учих, е същото, което и днес съществува, но Берковица е коренно променен град. Разбира се, на мене, селското дете, Берковица ми направи тогава впечатление като град с хубави къщи, с бистри планински поточета, с пъстри есенни градини по дворовете.

Тук вече облякох и ученическа униформа, носех фуражка, а цървулите замених с обувки.

Къде живеех? На квартира се настаних в най-сиромашката махала при една бедна вдовица с няколко деца. Махалата се наричаше Заряница. Не знам защо, хазяйката ми, ако не се лъжа, казваше се Замфира, която ме посрещна доста студено, ме сложи да спя на един балкон, там беше поставила легло. Помня този балкон поради особени причини. Като започнахме училище, в класа ни влезе класната ни наставница и каза: „Ученици, днес няма да имаме занятия. Този ден е траурен за България. Войната свърши с национална катастрофа за нас. Бог да ни е на помощ . . ."

Под впечатлението на тия думи и поради слуховете, които се носеха, много нощи аз не спях, защото постоянно ми се чуваха гласове на настъпващи чужди войски. Говореше се, че след поражението у нас са нахлули англо-френски и сръбски войски, че дошли и африкански негри, които решили да ни отмъстят. И аз като впечатлително момче непрекъснато вечер си представях, че страшните войници вече са в Берковица и както лежах на това балконче, треперех от ужас цели часове. Особе-

но ме тревожеше тръбата, която чувах всяка вчеер, а както се оказа, на края на града се намирала казармата и вечер наши войници се строявали на проверка под звуците на тръбата.

— А как се учехте в училище при новите условия? Станаха ли някакви промени във вашия живот?

— В училище се учех добре, без да съм бил отличник, но повече обичах да чета книги, отколкото уроците си.

В Берковица завърших само първи прогимназиален клас, на другата година се записах в прогимназията в с. Гушанци, сега Замфирово, което е на 4 километра от нашето село. Гушанци е голямо и будно село. Спомням си как всеки ден ние, група деца от Балювица, отивахме и се връщахме по този път. Двете години, през които учих в Гушанци, са се запечатали в съзнанието ми като най-тежки от онова време. Още деца, трябваше да вървим в сняг, виелици, ветрове, измокрени до кости 8—9 километра и това се отразяваше върху нашето учение. Но мога да кажа, че това ни закаляваше. Тогава започнах да правя опити да съчинявам стихотворения, за да изразя юношеските си настроения.

През учебната 1921—1922 г. аз бях ученик в III прогимназиален клас в село Гушанци (Замфирово). Това е родното село на Замфир Попов. Помня го с бедняшкия му вид, със схлупени къщи и много мръсни, кални улици. По тях ние минавахме пролетно и есенно време с штули (кокили), правехме си ги сами... Иначе да минем през мегдана, за да стигнем до училището, беше невъзможно — дълбока кал преграждаше пътя ни.

— Кои от вашите нови учители още помните? Някой от тях дали ви е насърчавал като ученик, открил ли е някаква дарба у вас?

— Трудно ми е сега да си спомня кои бяха мои учители, но помня учителя си Тодор Дакев, след това Коста от Враца, фамилното му име съм забравил. Не си спомням някой специално да ми е отделял внимание, аз бях обикновено селско момче, както и останалите ми другари.

— Училището добре ли беше уредено, какви бяха условията в него?

— Училището ни се намираше на един стръмен скат, стара двуетажна сграда. Гушанци, както казах, беше голямо село, с много будно и буйно население. На сватбени тържества и други празници често ставаха сбивания, а имаше и убийства. Селяните бяха буйни, невъздържани хора. От тях Замфир Попов успя да направи много добри революционери-комунисти.

— Кои са били ваши близки другари по това време?

— Много близък другар ми беше Георги Григоров от моето село. Той беше от по-заможно семейство. По-късно стана комунист, лежа в затворите, а след Девети септември беше преподавател във Висшата партийна школа. Почина преди няколко години.

— Какъв беше вашият успех в тия години, как се учехте?

— Учех се много добре. Почти всички учебни предмети ми вървяха, с изключение на математиката. Математиката ми беше кошмар, какъвто кошмар остана за мене и досега.

— Дисциплиниран ученик ли бяхте, другарю Исаев, имахте ли провинения? Спомняте ли си някоя своя проява, нещо характерно станало във вашия живот като започнахте да учите в Гушанци?

— Спомням си една такава проява. Водени само от любопитство аз и Георги решихме да видим в дневника какви бележки са ни написали пред завършването на учебната година. Издебнахме, когато в учителската стая нямаше никой, и влязохме, разтворихме дневника и след това тихомълком си излязохме. Това беше една момчешка постъпка, за която аз после съжалявах.

Продължавах да си съчинявам леки стихчета и едва когато станах комсомолец, се опитвах да внеса някакъв социален елемент в тях.

— Във вашето многобройно семейство настъпиха ли промени?

— Да. По това време моята първа сестра Камена се омъжи и аз бях нещо като шафер. Тя се омъжи за обикновен селски момък от село Боровци. Сватбите тогава в нашите села ставаха много шумно и весело. Спомням си някои сватби в нашето село. Имаше двуетажни къщи и когато в тях се съберяха сватбари, така се веселяха и играеха хора, че къщите се тресяха и люлееха като при земетресение.

— Разкажете за характерни народни обичаи по време на сватба.

— Идват цигани свирачи — с флигорни и кларинети, бият тъпан, селяните, пийнали, играят до замайване, а къщите се люлеят. На нас, децата, много ни беше интересно да гледаме как младоженците са облечени, следяхме ги с истинско любопитство. Продължаваше и този, бих казал, варварски обичай — да се изнася ризата на невестата, като се слагаше в едно решето. Музиката свири, играчите носят решетото с ризата... Сутринта сватбарите пият блага ракия. Тогава това ми се

струваше много обидно, то разголваше нещо много интимно от човешките отношения.

— Радвахте ли се на сватбата на вашата сестра? Какво помните от нея?

— Помня, че дойдоха с биволски или волски коли, не помня точно, но не с конски каруци, това знам много добре. Натовариха чеиза на сестра ми — домоткани пъстри черги, възглавници, други дрехи. Тук най-вълнуващият момент, дълбоко трогателен, е прощаването на невестата с родители и близки. Младоженката от нашето семейство се прости с всички — с родителите, с братята и сестрата и ние много тъгувахме, че тя напуска нашия дом.

Тогава на женитбите се гледаше главно практически. Женитбата на син осигуряваше допълнителна работна ръка в къщи.

И сега, като разказвам, живо се откроява пред мене тая сцена на раздялата, когато музиката свири, а всички домашни плачат.

— Вие изпитахте ли сестринската обич, как се отнасяха двете сестри към вас?

— Моите сестри бяха много сърдечни. Камена и Милка (аз неотдавна, като разглеждах регистрите на нашето семейство видях, че Милка е била записана Милена) бяха много сантиментални и много ме обичаха. Брат ми Ангел беше по-студен човек, но сестрите бяха наследили нещо добро от майка ми и от баща ми и си приличаха. Те се отнасяха много нежно към мене.

След Камена се ожени брат ми Ангел, това стана някъде към края на войната. Доведе невеста от друго село. Аз бях още малък тогава, ученик в отделенията, но на сватбата носих уруглицата. Тогава, разбира се, нямаше граждански бракове, всички се венчаваха в черква.

— Бихте ли обяснили какво е това уруглица?

— Уруглицата е нещо като знаме, предназначено за сватбен ритуал. Върху един прът се закачва плат — червен, бял, за украшения се слагат плодове — например ябълка и др. Най-старата снимка, която пазя, е от сватбата на брат ми и там аз съм с тази уруглица, за която говоря. В моите мемоари част от тази снимка е публикувана.

Поетът ми я показва, макар и доста избеляла и повредена, снимката е запечатала едно незабравимо събитие от неговия живот, станало преди повече от шестдесет години.

— Кое е най-силното ви преживяване като ученик в Гушанци?

— През пролетта на 1922 година на широкия мегдан аз бях свидетел на един митинг, който ми направи поразително впечатление.

Бяха се събрали като във войнишки строй младежи и девойки. Момчетата с черни панталони, момичетата с черни поли, а всички бяха облечени в червени блузи със затворени яки и препасани с черни шнурове. Събрали се бяха младежите не само от Гушанци, но и от близките села — Ново село, Мечит махала, Драганица, Рошовица и др. Подредени в идеален строй, те стояха пред своите командири, които държаха червени знамена с името на организацията, от която идеха.

Аз с няколко мои съученици се изправих до тях и очаквах с най-голямо любопитство какво ще се случи. Наблизо някой прошепна: „Ще говори Замфир!"

Отсреща имаше сграда с дървено балконче. Там се появиха двама младежи заедно със Замфир Попов. Аз бях доста далече и не можех да го видя добре, но ми се стори висок, строен, с руса коса, със строго волево лице. И започна да говори. В своите мемоари аз само по смисъл съм предал онова, което запомних от неговото слово. Той говореше за завършилата с национална катастрофа за България война, за тежката отговорност на българската буржоазия, за нечуваните и невиждани страдания на народа, за жестоките мъки, които са изживели нашите войници по фронтовете, за глада, за болестите, за всичко онова, което е донесла войната; как от страданията на народа са спечелили само богатите, жестоко ограбили населението. И за всичко това, каза той, дошло е време народът да поиска сметка.

Замфир говори и за Русия, за революцията на руските работници и селяни, сринали властта на царя и установили работническо-селска власт. Ние трябва да последваме техния пример. На вас, другари комсомолци, се пада да бъдете утрешната червена гвардия на революцията! — завърши Замфир.

Много нещо от тази реч не можех да разбера тогава.

Когато митингът завърши и започна манифестацията, някаква неудържима сила ме понесе и аз тръгнах с младежите. Свиреше музика. Беше слънчев ден, пролетен вятър развяваше знамената, аз крачех редом с тези червеноблузи младежи, които пееха революционни песни. Когато се завърнах в село, чувствувах се замаян от всичко преживяно в този ден. Тъй като бях преживял още като дете мъките и ужасите на войната, страданията на моите другарчета, чиито бащи загинаха на фронта, останах някак си смутен от това, че предстоят отново

битки, сблъсъци, кръвопролития. От една страна, бях доволен, че има някаква сила, която иде да промени този несправедлив свят, но имаше нещо неприемливо в това да се водят отново кървави битки; не можеше ли това да стане без нови жертви, питах се аз. Това бяха смесени чувства на петнадесетгодишния юноша, които постепенно се избистриха през това съдбоносно за мене лято — лятото на 1922 година.

— Замфир Попов ли е първият голям революционер-комунист, оказал решаващо влияние върху вашето бъдещо идейно съзряване?

— Да, Замфир Попов пръв ми посочи голямата истина за живота.

— Бихте ли разказали нещо повече за него?

— Преди да го видя лично, бях слушал много възторжени думи за Замфир Попов от младежи-комсомолци, които лично са го познавали. Говореха за него като за човек обаятелен, общителен, безумно смел, революционер в най-хубавия смисъл на думата. Той прекарал юношеските си години като обикновено селско момче, син на свещеник, в една порутена селска хижица с пръстен под. Аз я помня, виждал съм я. Когато като ученик в града се връщал в село, Замфир Попов трябвало да изкопае пода, за да стои нормално в собата, както в нашия край наричат обикновената селска стая. Ходел облечен в типична селска носия — с бели беневреци, джамадан и овчи калпак на главата. Това е типичната носия на белодрешковците от нашия край. Касаче пък е дългата връхна дреха. Помня и баща ми ходеше облечен така.

Младежите от селото на Замфир Попов разказваха, че той излизал с тях в полето на работа, участвувал в селските хора и атлетически борби, редовно посещавал седенки и тлаки.

— Каква е разликата между седянка и тлака?

— Седянка е събиране на близки хора — жени, девойки, младежи, където се преде, плете и се водят приятни разговори. А тлака е седянка, на която се бели царевица.

През своите ученически години Замфир Попов е живял с по-големия си брат Фердинанд в Берковица. За това време ми е разказвал брат му. Замфир е свирел на цигулка, според Фердинанд Попов той е проявявал изключителен интерес към книгите. Вземал е книги от библиотеката и непрекъснато е четял, като се е интересувал предимно от историята. От Берковица Замфир отива ученик във Враца, където завършва гимназия. Там участвува в социалистически кръжок заедно с Гаврил Генов, по-късно един от първите ръководители на Септем-

врийското въстание, с Георги Дамянов, също известен септемврие, и др. Врачанската гимназия тогава се е славила като гимназия, в която са се формирали млади кадри на социалистическото движение. Там Замфир Попов става марксист от партията на Димитър Благоев.

После — войник и курсант в Школата за запасни офицери в Княжево. Завършва ШЗО и го пращат в Цариброд (Димитровград). Отначало е в щаба, а след това става командир на войскова част. Там сред войниците той върши социалистическа пропаганда. В този полк е бил тогава и Антон Иванов, активен социалист-революционер, по-късно известен герой. Като офицер Замфир Попов е изпратен на Добруджанския фронт през войната срещу Румъния и руската армия. Тук той е свидетел на войнишки бунтове, арести, военни съдилища, разстрели на разбунтувани войници . . .

След пробива при Добро поле полкът на Замфир Попов е оставен в заложничество у французите в Гърция, а след свършването на войната полкът е разпуснат и Замфир се завръща в родния си край.

Става учител в с. Боровци. Уволняват го заради социалистическа дейност, като му налагат тежки глоби. Той става задочен студент във факултета по право в София. Завършва право и става адвокат във Фердинанд (Михайловград) заедно с Иван Михайлов и Христо Михайлов. Но адвокатската професия за него е била само начин да бъде по-независим и полезен на партията. Това беше извървеният от него път до момента, когато аз го видях.

— Словото на Замфир Попов на митинга повлия ли на понататъшния ви живот?

— От моето село беше Александър Обретенов, с една-две години по-голям, ученик от дърводелско училище в Берковица. И той като мене беше увлечен от комунистическите идеи. С него единствено споделих впечатленията си от митинга и заедно решихме да образуваме комсомолска организация в нашето село.

Сандо, както му казвахме, се зае с това. Беше разговарял с другарите в Берковица и получил напътствие по какъв начин да образуваме комсомолското дружество. Подготвихме още петима селски момчета — от по-бедни семейства, скромни и честни — Кръстьо Стоянов, Дано Василев, Тодор Андокиев и други. Събрахме се вън от селото, в близката гора. Тогава на власт бяха земеделците и макар да не ни преследваха, те бяха неблагоприятно настроени срещу комунистическата партия и комсомола.

— Как премина това първо събиране, имахте ли някакви проблеми при неговото организиране?

— Помня, беше лятна звездна нощ. Отначало Сандо, а след това и аз, говорихме, че е необходимо да имаме комсомолска организация, в която ще се подготвяме за решителната борба срещу буржоазната класа. Спомням си, че като говорих, споменах за революцията в Русия, че и в България предстои да се извърши такава революция.

— Дейността на вашата група остана ли в тайна или в селото научиха за нея?

— Скоро след това ние насрочихме събрание на нашето новообразувано комсомолско дружество. Разбрахме, че полицията е надушила за готвеното събрание, защото дойдоха и ни арестуваха — мене и Сандо. Заведе ни в наместничеството един стражар. Не отрекохме, че сме се готвили да правим събрание, в това нямаше нищо незаконно. Това е първото ми арестуване, което мина без побой.

— Как ви хрумна да създавате организация, предварително имахте ли някаква подготовка?

— Разбира се, преди да образуваме нашето комсомолско дружество, аз бях чел вече в. „Младеж“, Сандо го донасяше от Берковица и имах, макар и смътна представа за това, което ни предстои. Аз бях мечтателно кротко момче през този период на младежкото съзряване и всичко виждах в доста розова светлина, без да си представям онова, което ни беше съдено да преживеем само след една година.

Нашият гняв и недоволство още не бяха насочени срещу конкретни представители на стария свят. В село имаше няколко заможни семейства, но нямаше едри земевладелци — експлоататори, каквито се срещаха в другите села. Нашето класово недоволство беше насочено срещу ония, които измъчваха народа и към ония, които предизвикаха войната. Страданията, преживени през времето на Първата световна война, бяха основната причина за нашето недоволство.

— Бихте ли обрисували вашия най-близък приятел през тези години Александър Обретенов, какво ви свърза и направи приятели?

— Сандо беше природно интелигентен младеж, красив, с хубаво лице, от сравнително бедно семейство, жив, умен. Обичаше музиката. Нашето приятелство започна още в началните ученически години. Макар и да не бяхме в един клас, между нас се създаде съвсем естествено приятелство. Сандо имаше две сестри, също ученички, изключително красиви момичета,

по едната от тях аз бях по детски увлечен. Това бяха необик новено чисти детски чувства, каквито често се пораждат у де цата.

— Вие пазите още комсомолската си карта. Кога и как я по лучихте, разкажете по-подробно за този момент от живота ви

— През лятото, когато образувахме нашето комсомолско дружество, аз не получих комсомолска карта, както и остана лите другари. През есента, когато започна учебната година аз дойдох в София като ученик в Механо-техническото учили ще, което се намираше на ул. „Нишка“, сега „Найчо Цанов“ След обявяването на стачка бяхме изключени и още след Но ва година — в началото на 1923 година аз се записах за уче ник в Берковица. Още със започването на учебните занятия след коледната ваканция аз се включих и в комсомолското дружество, а през пролетта ни връчиха комсомолските книж ки. На моята книжка е отбелязано — април 1923 г. Подписът е на Люба Тенева, секретарка на градската комсомолска орга низация, която носеше името „Карл Либкнехт“. Люба Теневз беше работничка, много будна, взе активно участие в Септем врийското въстание, след това емигрира, връща се в България и загива по време на бомбардировките над София.

— Кои бяха популярните прогресивни издания сред младе жите тогава? Какво четяхте вие като комсомолец?

— Като комсомолци всички се абонирахме за в. „Младеж“. Получавах го в село. Това беше органът на Българския кому нистически младежки съюз. Негов главен редактор беше То дор Павлов. В него освен всичко друго се печатаха и литера турни материали. Мене те особено ме интересуваха. Печатаха се творби от Крум Кюлявков, от Цв. Ив. Речачановски и др. Но от поезията във вестника аз най-харесвах стихотворенията на Христо Смирненски.

— Кои творби на Смирненски например?

— По-късно аз прочетох и неговата книга „Да бъде ден!“ и затова сега ми е трудно да кажа точно кои стихове на Смир ненски от вестника най-силно са ме вълнували.

Но си спомням обстановката, при която четях жадно сти хотворенията във в. „Младеж“. Беше юли. Жътва. Аз жънех на нивата със сърп заедно с други жътвари. Бяхме нещо ка то жътварска бригада. И моята майка, все още млада и запа зена жена, жънеше с нас. Тези жътварски дни са ми останали в съзнанието чрез песните, които се пееха. И сега виждам как момите, изправени две по две, със сърпове на раменете, пеят провлечено жътварски песни. Някои от тях имаха и подходящ текст:

Запладнил Марко шилета
на самодивско игрище...

И на края завършваха с едно дълго и-и-и-и-и! като край на мелодията. А когато жътварките си почиваха, налягали под крушата, аз разгръщах страниците на „Младеж“ и се опивах и от стихотворенията на Смирненски.

— Какви промени настъпиха в живота ви, след като завършихте прогимназията? Продължихте ли да учите?

— Аз завърших с много добър успех прогимназията в Гушанци и отново изникна въпросът за по-нататъшното ми образование. Отново моят баща ме предупреди, че няма да мога да уча, защото не е в състояние да ме издържа. И пак моята умна, добра и предана майка се застъпи да продължа образованието си.

Не помня точно как се случи, но през есента, когато започваше учебната година, аз заминах да се уча в София, в Механо-техническото училище заедно с две момчета от Балювица, двамата братя Георги и Петър Григорови.

— Другарю Исаев, навярно някакви подбуди е имало, за да се запишете в Механо-техническото училище в София, кои бяха те?

— Двамата братя Григорови, с които дружех, бяха решили да постъпят в това училище. Повлияха и на мене. Но аз си спомням и още един факт. В ония години, като четях за бъдещото комунистическо общество, си внуших, че техниката ще бъде главен фактор на развитието, ще играе огромна роля. Аз имах подчертан интерес към литературата, но виждах комунистическото бъдеще в романтична светлина, търсех своето място в него и смятах, че само ако съм технически подготвен, ще бъда истински полезен. Така реших да стана техник, без да имам лично влечение към техниката. Юношеска наивност...

— И как оценявате сега идването си в София в оня период от живота ви — дали това е повлияло върху вашето бъдещо развитие или е просто един епизод?

— Краткото следване в Механо-техническото училище в София изигра значителна роля в моя живот. Аз влязох в нелегалното комсомолско дружество на училището. Макар че тогава управляваше Земеделският съюз, такива организации в училището не бяха разрешени.

Учехме при изключително трудни условия. Имахме по седем-осем часа на ден теория и практика. Часовете по теория

вземахме на ул. „Нишка“, сега „Найчо Цанов“, в сградата на училището, която и до днес съществува, а на практика отивахме в Инженерната работилница на Арсенала — срещу сегашната болница „Пирогов“. Повечето от учителите ни бяха руски емигранти-белогвардейци, избягали от революцията. Мнозина от тях бяха зле настроени към революционна Русия и към нас, подозираха, че сме комунисти и просто ни измъчваха. Ние, петнадесетгодишни юноши, в часовете по практика трябваше да мъкнем метални части от машини, за да пълним пещите за претопяване. Ругаеха ни, биеха ни, това наливаше масло в огъня.

Понеже говореха на руски език, а ние трудно го разбирахме, нямахме учебници и трябваше лекциите да се записват, това извънредно ни затрудняваше. Затова понякога получавахме двойки.

Спомням си с неприязнено чувство нашия учител по машинно чертане инженер Столи́ца, който се държеше много грубо, беше злобен и не скриваше омразата си към всичко прогресивно.

Директорът на училището Атанас Енчев, също се славеше със суровия си характер, с побоищата над учениците.

— В училището навярно е имало организационен живот. Каква дейност развиваше вашата комсомолска организация?

— При тая обстановка комсомолската ни организация реши да организираме стачка. Събрахме се в Борисовата градина (днес Парк на свободата), няколко оратори говориха за нашите искания и така събрани, няколкостотин души, тръгнахме към училището. Нашата стачка на механотехниците стана голямо столично събитие, раздруса целия град. Имахме сблъскване с полицията.

— Как прие директорът вашите искания?

— Когато се явихме с писмените си искания при директора Енчев, той ни посрещна със закани, че ще бъдем изключени, ако продължаваме да се бунтуваме. Едно мощно: „Долу-у-у!“ се понесе навред. В този момент чухме чаткане на конски копита и върху нас налетяха конни полицаи. Започна жестока схватка. Директорът по телефона беше извикал полицията. Биеха, ругаеха, пускаха конете си върху нас, а животните се вдигаха на задните си крака, сякаш се стремяха да не ни прегазят. Дори животните бяха по-въздържани от полицаите. Директорът след това обяви голяма част от учениците за изключени и онния, които желаеха да продължат образование-

то си в това училище, можеха да се запишат само с декларации на нови настойници. Аз бях един от изключените.

— След изключването ви къде продължихте да учите?

— Аз и моите другари, за да се запишем, трябваше да имаме нови настойници, а тъй като нямахме такива, ние се простихме с училището. Заминах за родното си село и през новата 1923 г., след новогодишните празници, както вече казах, се записах като ученик в Берковица.

— Къде живяхте през тия месеци в София, другарю Исаев?

— В София на улица „Опълченска", в прочутия бедняшки квартал Коньовица, живях в едноетажна къща в партерна стая, доста бедна. Живеехме в нея заедно с братя Григорови. Бедността на хората в квартала ми правеше тягостно впечатление — гальотите с дръгливите кончета, подвикванията на циганите, мъждукащите лампи нощно време, тъмните сгради в покрайнините, покритите със скреж през зимата електропроводни жици — всичко това много точно е предал Христо Смирненски в своите „Зимни вечери".

— Казахте, че тогава на власт е БЗНС. Каква беше обстановката при новото управление в София?

— Столицата по онова време беше много неспокойна, по улиците се движеха селяни от така наречената оранжева гвардия на министър-председателя Александър Стамболийски. Те пазеха София от нападенията на македонствуващи банди. Сред така наречените гвардейци обаче имаше и хора попаднали случайно, които сами вършеха зулуми. Към края на ноември, като изключен от Механо-техническото училище, аз се връщах с влака, препълнен с оранжеви гвардейци; двама от тях се нахвърлиха върху мене, затова че нямам оранжева лента и насила ме декорираха. А на гара Своге, когато влакът спря, неколцина от тях се добраха до близки магазинчета и започнаха да плячкосват. Това хвърляше сянка върху земеделското правителство, което управляваше тогава страната.

След Нова година успях да се запиша ученик в Берковската гимназия.

— Тук къде се настанихте?

— Живеех в една малка къщица с дворче, което от ранна пролет до късна есен беше пълно с цветя. Хазайката ми, баба Анка, много приятна старица, живееше с племенницата си Еленка Петрова, ученичка в последния клас на гимназията. Тя беше много любознателна, остроумна и дейна комсомолка.

28 март 1977 г. — 17 май 1977 г.

Нашите срещи обикновено стават сутрин към девет часа в жилището на Исаеви на ул. „Раковски“. В неговия кабинет е уютно. Той сяда на креслото до библиотеката, а аз на това до масичката. Така неусетно протичат няколко часа.

— Другарю Исаев, нека да продължим нашия разговор за вашите гимназиални години, след като напускате столицата?

— В Берковица настъпи един от най-интензивните периоди на моя младежки живот. През първите месеци усилено четях марксическа литература, която се издаваше от кооперация „Освобождение“, а така също и художествена литература с революционна тематика по препоръка на Еленка Петрова и други другари. Четях с неутолима жажда за далечни човешки съдби, за един свят от бедни и богати, от неправди и страдания, от подвизи и падения. Тогава успях да прочета романа „Майка“ от Максим Горки. В този роман за първи път видях живия образ на руския революционер, изправен пред жестоките сили на царското самодържавие, уверен в правотата на социалистическия идеал, в тържеството на революцията. Това беше книга, която дълбоко ме развълнува с жизнената си правда и яснота, с дълбоко класовото си съдържание. Нейното въздействие върху мене беше неотразимо, то определи в много отношения и бъдещото ми творческо развитие.

По същото онова време прочетох и „Желязната пета“ от Джек Лондон, в която също открих суровия образ на света на капитала. Силно ме развълнува и книгата „Стършел“ на Етел Войнич.

Истинско събитие в моя живот беше стихосбирката на Христо Смирненски „Да бъде ден!“, която четох в една пролетна нощ до разсъмване. Тези стихове, изпълнени с романтиката на революцията, ме покоряваха с художествената си сила и жизнена правда. Развълнуваха ме още повече, като узнах, че Смирненски е много млад, а пише такива огнени песни.

— Бихте ли разказали по-подробно за живота на гимназистите в Берковската гимназия?

— В гимназията имахме силна комсомолска организация. Комсомолци имахме във всеки клас и чрез тях се вършеше просветната работа на Комсомола. Изучавахме книгата „Азбука на комунизма“ от Н. Бухарин и Е. Преображенски. Изнасяха се реферати, водеха се оживени спорове и дискусии.

През пролетта правехме срещите си сред вековните берковски гори, скрити от очите на полицаи и доносници. Отдел-

ни комсомолци бяхме викани на бойно обучение по стрелба с пушка и револвер. Инструктор беше Власаки Алексиев, бивш капитан от царската армия, предан комунист и отличен стрелец.

Към края на учебната година в живота на страната ни стана голямо събитие — Деветоюнският фашистки преврат. Ние, комсомолците, бяхме предупредени от нашето ръководство и от партията, че ако блокарите (тогава така ги наричахме) извършат преврат, ние ще се вдигнем на въоръжено въстание. За голямо съжаление, разбирателство между управляващия земеделски съюз начело с Александър Стамболийски и комунистическата партия, ръководена от Димитър Благоев, не се постигна. Това имаше като последица оная трагична грешка — неутралитетът на 9 юни 1923 г., решението да не се обявим твърдо срещу превратаджиите. По същото време научихме, че в различни краища на страната комунисти и земеделци са се вдигнали на борба, сражавали са се заедно и са били разгромени.

Помня, че на десети юни 1923 г. сутринта аз се разхождах край Берковска река, над която бяха надвесили зелените си клони стари върби. Грееше слънце и подухваше мек ефирен ветрец. Като си тръгнах, забелязах с учудване по улиците патрулиращи войници и стражари. Неочаквано някой ме тупна по рамото. Обърнах се и видях Павел Еленков, един от ръководителите на градската комсомолска организация. Заговорихме за това, което ставаше наоколо, и Павел тихо ми каза: „Миналата нощ е извършен преврат. Свалено е правителството на Стамболийски. Властта са взели военните."

Това ме разтревожи и аз попитах моя другар: „Тогава какво ще правим ние?" „Ще чакаме нареждане!" — отговори той и побърза да се разделим.

Павел дойде вечерта в квартирата ми (беше приятел на Еленка Петрова и по-късно се оженѝха) и с него пак поговорихме за положението. От него разбрах, че има решение на партията да запазим неутралитет. Това силно ме изненада. Нали ние се подготвяхме за борба, а ето сега се примиряваме, оставаме безучастни. Понесоха се тревожни новини — Стамболийски убит, имало на много места из страната сражения, започнали арести . . .

Събитията обаче ни караха да се активизираме. Моят съученик и съквартирант Найден Александров от с. Спанчевци, научил, че в запустяла воденица край Клисурския манастир имало скрито оръжие. Не помня дали по нареждане или по самоинициатива, ние отидохме да търсим оръжието. Макар че

дълго ровихме из сандъците да открием пушки, револвери, патрони, оказаха се само снаряди, които за нищо не можеха да ни послужат.

През лятото си бях в село. Дружах редовно с младежите-комсомолци, събирахме се, разговаряхме върху настъпилите събития. През август до нас достигна радостната новина, че Централният комитет на Българската комунистическа партия е взел решение за незабавна подготовка на въоръжено въстание. Това ни окрили. Настъпиха дни на тревожни очаквания и надежди, на подготовка за въоръжена борба.

— Как се развиха събитията след това? Когато бе обявено въстанието, вие къде се намирахте? Как станахте участник в него?

— През есента на 1923 г. аз постъпих в пети клас на берковската гимназия. Беше дошъл септември.

Подготовката на въстанието се извършваше бързо, грешката на 9 юни беше осъзната и сега трябваше да се действува. Ние бяхме разделени на петорки и след 15 септември 1923 г., когато всеки ден очаквахме паролата за въстанието, спяхме заедно в отделни кваритири, в очакване да ни призове нужният сигнал.

Най-после, на 22 септември бяхме предупредени, че през нощта Берковица ще въстане. Чакахме цяла нощ, но до разсъмване не беше даден никакъв сигнал. Това беше за нас голямо разочарование. Аз се прибрах в квартирата си — бях отново квартирант на баба Анка в нейната малка едноетажна къщурка.

Когато се прибрах след безсънната нощ, при мене дойде Павел Еленков и ми възложи веднага да замина за с. Гушанци да занеса паролата за въстанието, което било решено да започне утре — понеделник сутринта, на 24 септември. Аз приех, уговорихме всичко, което трябваше да направя, и със селската си торбичка потеглих, за да изляза от града. Но на рампата при гарата ме спряха постовете на превратаджиите — цивилни и полицаи — и ме запитаха къде отивам. Казах им, че отивам на село за храна, тъй като съм ученик в гимназията; преструвах се на много изпаднал и нещастен. Исках на всяка цена да се измъкна и да занеса паролата. Но те бяха неотстъпчиви. Запитаха ме къде живея, аз ги излъгах. Казаха ми да се върна веднага, иначе ще отговарям; щели да проверят дали съм се върнал.

Върнах се в квартирата си, Павел Еленков беше още там, казах му, че не съм успял да се измъкна от кордона. Тогава

един младеж, дошъл при Павел, ми обясни, че мога да мина по пътя край болницата, който бил дълбок и незабележим. Така успях да се измъкна от полицейския обръч на Берковица и почти тичешком през тази ясна привечер поех към Гушанци — на около 15 километра от града. Вървях през зелени ливади, ниви и горички и с някакво особено повишено настроение исках да извърша възложеното, чувствувах го като нещо много голямо и важно, което ме радваше.

Така успях да стигна до Гушанци, предадох на Кирчо Чъртовски паролата за утрешното въстание и веднага се върнах в моето село. Беше паднал мрак. Свързах се с нашите комсомолци и макар че не ми беше наредено да ги посвещавам в тайната, аз ги събрах в горичката до селската черква, повиках и няколко земеделци, на които можех да се доверя. Казах им, че в зори трябва да потеглим кой с каквото оръжие има към Берковица.

— Вашата уговорка осъществи ли се на другия ден?

— Призори тръгнахме. При Йончови ханове пред нас се откри невиждана гледка. По хълмовете отляво и отдясно, по поречието на Бързия, от всички страни към Берковица се спущаха многобройни групи въстаници. Малцина имаха оръжие — по някой пищов, рядко някой носеше пушка. Повечето бяха с тояги, брадви, вили, ножове... Някъде към девет-десет часа стигнахме на около 5 километра от Берковица и там, срещу Йончови ханове, на железопътната линия Фердинанд — Берковица, беше спрял влак с един открит вагон. На вагона стояха няколко души, изправени до едно оръдие, с дуло насочено към Берковица. От отсрещният баир се носеха гласове, а хора, застанали сред царевиците, предаваха гласно някакви числа и аз покъсно разбрах, че това е било насочване на стрелбата на оръжието чрез „жива" връзка, вместо кабел.

От вагона свалиха една картечница и няколко сандъчета с картечни ленти. Ние се бяхме събрали край влака и аз заедно с още двама-трима въстаници взех едно сандъче с патрони. Оръдието започна стрелба, стреляше Христо Михайлов, а нашата картечна група, ръководена от Тодор Попов от с. Боровци, опитен картечар от времето на войната, потегли към града.

Отдалечихме се на няколко десетки крачки и един снаряд от оръдието изсвири над главите ни и падна на Калето, където се виждаха хора. Вървяхме през царевици, мочурливи ливади, овощни градини. Нашият командир с бинокъл погледна към Калето и разтревожено каза: „На Калето са наши. Знамето

ЧИТАЛНЯ
БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

е червено. Ще ги избият. Бързо се върни при оръдието и кажи да не стрелят горе!“ Тичешком се върнах, съобщих заповедта и отново настигнах другарите си с картечницата.

Както разбрах, нашата задача бе да атакуваме гара Берковица, в която са се укрепили военни и цивилни контрареволюционери. Когато наближихме гарата, вляво и вдясно настъпваха въоръжени с пушки въстаници със задача, когато ние открием огън, те във фланговете да попречат на противника да избяга. Наближихме гарата, залегнахме в нивите с неорязана царевица зад един синор. Попов залегна зад картечницата и откри огън по прозорците на гарата. Няколко секунди картечницата яростно стреляше, но изведнъж замлъкна. Нашият командир нервно правеше опити да стреля, но картечницата бе засякла и за наш ужас мълчеше. От гарата забелязаха това и започнаха да ни обсипват с пушечен огън. Това бе страшен момент за нас. Отляво също откриха огън срещу нас. Положението ни ставаше трагично.

— Как успяхте да се спасите?

— Попов тихо ни изкомандува: „Изтегляйте се бавно, пълзешком назад, заедно с картечницата и патроните!“ Така и направихме. Просто прилепени до земята, ние се влачехме, отстъпвайки из гъстата царевица. Добрахме се до малка къщичка сред нивите и се скрихме зад нея. Нямаше нито ранен, нито убит от нас. В този момент, току-що поели дъх на облекчение, се върна един млад въстаник с пушка — учител, директор на Кошничарското училище в Берковица — целият пребледнял, с напукани устни, с окървавен крак, с един сандал, вдигна пушката срещу нас и извика: „Вие избягахте, страхливци!“

В този миг стана нещо неочаквано. Един току-що приближил се човек сложи бързо ръка на рамото му и каза: „Стой! Какво правиш? Свали пушката!“ Този човек с офицерска униформа беше самият прославен командир на берковските въстаници Замфир Попов, когото аз миналата година за първи път бях видял.

Нашият командир на картечното ядро му докладва, че картечницата е засякла. Замфир Попов нареди да се оправи картечницата и отново да атакуваме гарата. После се отдалечи с двама придружаващи го въстаници към десния фланг на настъплението. Скоро картечницата ни бе поправена, но когато настъпихме към гарата, видяхме, че контрареволюционерите бягаха към казармите, да се доберат до гъстите берковски го-

ри. След малко другарите от Калето пристигнаха с червено знаме и то кацна върху покрива на гарата в знак на победата.

Докато ние атакувахме гарата, боеве се водиха навсякъде — вътре и вън от града. След няколко часа ние влязохме като победители в Берковица. В своите спомени „Незабравимото" аз съм разказал за смелите въстанически отряди на Ангел Стоянов, Иван Живков, на Филип Дамянов и Иван Петров Изатовски, на Борис Илиев, Георги Близнашки, Петър Антонов... Тук разказвам само онова, което лично е свързано с моите преживявания като участник във въстанието.

— Вие какво направихте, след като градът беше превзет, другарю Исаев? Как се развиха събитията по-късно?

— Ние — няколкото гимназисти-комсомолци — не се отделяхме от въстаниците. В центъра на града видях Замфир Попов да строява въоръжени въстаници за сформиране на дружина, която трябваше да замине за Петрохан, да отбранява прохода. Не откъсвах очи от този висок, мъжествен човек, чийто образ тогава дълбоко ме впечатляваше. Използувайки това събиране на мъжете, аз влязох в двора на околийското управление и без да ме види някой, си взех една хубава румънска карабина и побързах да застана при строяващите се въстаници. Но адвокатът Димитър Първанов, член на революционния комитет, застана пред мене и запита: „Ти защо си се наредил тук? Дай пушката! Това не е работа за тебе." Макар вече шестнадесетгодишен, аз бях твърде нисичък, много слаб и сигурно не съм вдъхвал никакво доверие.

Първанов ми взе карабината и аз почти просълзен се разделих с нея. Но не се отказах от желанието си да имам оръжие. След малко пак влязох в околийското управление и си взех друга пушка, пак карабина, но с пречупен приклад. Както се разбра, въстаникът Истатко Минчев при сраженията край Берковска река среща връхлетелия контрареволюционер капитан Касаков, запасен офицер, с удар върху главата му счупва приклада и след това, когато въстаниците влезли в града, той захвърля пушката. Тази пушка беше всъщност съвсем редовна, само прикладът й беше пречупен.

Вечерта ние двамата с моя другар Найден Александров отидохме на пост край града. Застанахме край един дувар. Беше ясна лунна нощ. Изпълваше ни огромна радост. Така изкарахме без да мигнем до сутринта. Като ни смениха, аз тръгнах към квартирата си и по пътя срещнах учителя си по литература Борис Вълев, облечен във военна униформа и с него се поздравихме по случай нашата победа.

Почти не спал, аз се олюлявах от безсъние, но не останах в града, а реших да си отида на село. Влязох в нашата плевня и няколко часа съм спал непробудно. Събудих се, нарамих моята пречупена карабина и потеглих отново към Берковица. Застанах на един хълм, чух бумтеж на оръдия откъм Петроханския проход. Малко по-късно видях бягащи въстаници по откритите хълмове. Разбрах, че въстанието, въпреки нашата кратка победа, отива към разгром. Обзе ме отчаяние и, кой знае защо, залегнах край един синор, вдигнах пушката към тъмнеещото небе и изстрелях цяла пачка патрони.

Без да се разделям с карабината си, скрих се в нашите гори и няколко денонощия, докато траяха избиванията и жестоките мъчения над заловените въстаници, прекарах там. През тези страшни нощи виждах как небето над нашия бунтовен край червенееше от пламъците на опожаряваните въстанически къщи, партийни клубове и въстанически скривалища. Върнах се в къщи, когато престанаха избиванията и бяха вдигнати полицейските блокади.

— Как се възстановиха нормалните условия за живот след жестокия погром на Септември 1923 г. Например какво четяхте, кои издания помните, че са излизали и са били свързани с вашите интереси?

— От изданията, които съм чел тогава, помня нелегалния „Работнически вестник“,[3] малко по-късно — вестник „Полярна звезда“,[4] в който сътрудничеха млади, начинаещи автори.

— В него е пращал свои творби и младият Георги Караславов. Редактор на „Полярна звезда“ е бил Исак Наимович.

— Да, години по-късно аз се запознах с Исак Наимович, един културен човек. Вестниците, които четях след страшния разгром, бяха едно просветление, една надежда, изключително важна в такъв мрачен момент. За отбелязване е, че въпреки незасъхналата кръв, въпреки вилнеещия терор, покрусата не можа да обезвери народа, да го стресне и накара да се свие. Имам пред вид следния факт. Фашисткото правителство късно есента на 1923 г. — месец ноември, направи избори, като смяташе, че щом е окървавило народа и разбило партията, ще може покрай тези избори да си сложи някаква демократична маска. Това бяха парламентарни избори, в които партията, която по закон не беше още разтурена, заедно със земеделския съюз успя да събере голям брой гласове и да изпрати свои депутати в парламента.

Тогава Димитър Благоев беше жив, но тежко болен и не участвуваше вече дейно в партийното ръководство. Партията

в оня момент се ръководеше от задграничното бюро — Георги Димитров, Васил Коларов, Гаврил Генов и др., които оглавиха Септемврийското въстание. Макар и зад граница, фактически те поеха ръководството на партията. Останалите в страната комунисти продължиха дейността си, въпреки терора. Чак през 1924 г. чрез ЗЗД партията беше разтурена, но като птицата-феникс се появи легалната Партия на труда през 1924 г., това беше всъщност легалното съществование на комунистическата партия и нейн орган стана вестник „Знаме на труда".

За мене като гимназист с определени литературни интереси наред с легалните и нелегалните издания на партията особено предпочитани, търсени и желани бяха литературните издания, които се появиха след въстанието — списанията „Нов път"[5] и „Пламък"[6]. И аз си спомням с какво нетърпение очаквах идването на книжките на „Нов път" с тези тънички жълти корици, но с материали, които в онова мрачно и жестоко време носеха ведрината на новото, на онова, което не е могло да бъде убито.

В „Нов път" най-силно впечатление ми направиха творбите на авторите, които се наложиха като ярки имена в нашата литература — тримата поети-септемврийци — Разцветников, Фурнаджиев и Каралийчев. Каралийчев го наричам поет, защото той тогава печаташе стихове, а и неговите разкази-импресии бяха дълбоко поетични произвендия. Също така оттогава съм запомнил псевдонима на Крум Велков (Кешиш Първан), който отпечата в „Нов път" първите си разкази.

Списание „Пламък", чийто първи брой излезе през януари 1924 г., също така изпъкна с революционния си дух, с пламенното слово на неговия редактор Гео Милев, както и с вълнуващите творби на неговите сътрудници Николай Хрелков, Ламар, Георги Шейтанов.

— Трудно ли беше снабдяването с тези издания, съществуваха ли пречки, забраняваха ли ви да ги четете?

— Спомням си един случай, станал малко по-късно. Заловиха едно писмо до мене от моя приятел в София Монката, Симеон Петров, в което той ми пише, че ми изпраща книгата ПВ. Класният ми ръководител ме извика, показа ми писмото и ме попита какво значат тези инициали на заглавието. Казах му, по едно щастливо хрумване, че това значи „Павел и Виргиния" и с това разследването приключи. А всъщност ставаше дума за първата стихосбирка на Никола Фурнаджиев „Пролетен вятър", която Георги Бакалов издаде в библиотека „Нов път" заедно с „Жертвени клади" на Асен Разцветников и „Ръж" на Ангел Каралийчев.

— Вие сте участник във въстанието, в гимназията учителите ви как се отнасяха към вас и другите ви съученици, бяха ли предприети някакви наказателни мерки?

— След разгрома на въстанието наш нов директор стана Митев. Химик по специалност, преподаваше химия. Един демократичен и разбран човек, българин от Македония. Тогава мнозина от македонските българи, за техен позор, се проявиха като главорези при потушаване на въстанието, но Митев се оказа хуманен човек. В първите дни след въстанието той влезе в нашия клас и каза: „Момчета, аз познавам всички, които участвувахте в метежа. Но тъй като съм директор, съвестта ми не ми позволява да ви накажа. Продължете спокойно образованието си. Само на един ще дам удостоверение да се запише в друга гимназия ...“

— Имаше ли арести, преследвания на ученици от страна на полицията?

— По онова време в нашите ученически квартири нахлуваха често полицаи, правеха проверки и обиски и най-често задигаха книги. Като правили обиск на наш другар, полицаите видели учебника по история, в който пишело — френска революция. Като прочели думата революция, полицаите задигат книгата. Идват при директора Митев и искат арестуването на ученика. Отиват и при околийския управител Орувчанов — нашия предишен учител по музика, вече преминал в полицейското ведомство, където всъщност е било и неговото истинско призвание, а не музиката. Като се явяват обаче при него верните пазители на реда — неговите подчинени, той ги наругава, че са простаци, защото са задигнали учебника по история.

20 май 1977 г. — 7 юни 1977 г.

Искам да направим едно уточнение във връзка с разказаното вече от поета за неговите ученически години в Берковица за периода, непосредствено след разгрома на Септемврийското въстание.

Като споменавам за директора на гимназията Митев, Младен Исаев си спомня за една любопитна среща с него по-късно:

— Същият този Митев, в един прекрасен ден, много години след Девети септември, идва у дома ми в София — доста остарял, променен и ми казва: „Аз съм вашият учител по химия, директорът на гимназията в Берковица.“ Аз веднага си при-

помних всичко, а той продължи: „Дошъл съм да ви помоля за нещо. Поисках да вляза в отечественофронтовската организация и не ме приеха, заради моето минало. Учудвам се защо ми отказват. Помогнете ми да вляза в организацията като всички други граждани."

Седнах и написах една малка бележка, в която разказах за това, което Митев направи след потушаването на въстанието, че не е преследвал учениците, участвували в него, като писах, разбира се, че за други негови дела не поемам отговорност. След време го срещнах и той ми благодари, че съм му помогнал.

— Какво повече можете да разкажете за вашата съученичка Еленка Петрова, за която говорите, че е била комсомолска активистка, още повече че вие сте били квартирант на нейната леля?

— Миналата година (1976) имаше тържество на здравните работници в София, уредено в чест на Еленка Петрова—Йорданова. Тя е удостоена със званието заслужила акушерка. Много запазена, макар и вече седемдесетгодишна жена. Общественичка.

Еленка беше много активна комсомолка, в гимназията беше една от най-дейните. А по време на Септемврийското въстание взе участие в сраженията за превземането на града. Тогава тя беше близка приятелка, после годеница на Павел Еленков. След потушаването на въстанието Еленка и Павел избягват като емигранти в Югославия. Там живеят няколко години, ражда им се дете. Тя се завръща с детето си, а той остава още дълго време в емиграция.

— В своите спомени вие разказвате и за друга ваша съученичка — Вера Трендафилова?

— Да, Вера Дамянова Трендафилова от Соточино. Тази година през юни същият Съюз на здравните работници и на нея уреди честуване по случай годишнината и получаване на званието заслужила акушерка. Бях на това тържество и от сърце поздравих моята някогашна съученичка — бяхме в една паралелка в гимназията.

— Как изглеждаше тя тогава, какво ви правеше впечатление в нейния образ и поведение?

— Някогашната девойка Вера Трендафилова беше най-силната, най-живата ученичка в класа ни. През Септемврийското въстание тя тръгва с Лопушанската дружина и участвува във въстанието като знаменоска, носи знамето при щурмуването на Фердинанд (Михайловград). След превземането на града тя постъпва като медицинска сестра във въстаническата болница

във Фердинанд, главен лекар на която тогава става Стамен Илиев.

— За него доста е разказвано, даже Радослав Михайлов има разказ в своята книга „Септемврийски камбани“, Анастас Стоянов написа хубаво стихотворение — „Доктор Стамен“.

— При големите сражения на гара Бойчиновци Вера отива на самия фронт с медицинска чанта през рамо и превързва ранените въстаници. Разказваха за нея как на бял кон е прелитала от единия край на фронта до другия, за да помага на ранените. Това е истински героизъм за нейната възраст, тя тогава е била едва шестнадесетгодишна девойка.

— Вие след въстанието учите с нея, нали?

— Тя продължи след въстанието да се учи. По една случайност останала жива, макар и арестувана. Тогава тя е видяла целия ужас на мъченията. Помня, тя разказваше как във въстаническата болница са лекували един ранен жандармерийски офицер, грижили се за него наравно с въстаниците, а след това същият този офицер дава нареждане да бъде разстрелян край Огоста главният лекар на болницата Стамен Илиев.

Вера беше много красиво, жизнено момиче. Ние всички — повече или по-малко, бяхме влюбени в нея. С нея също имахме квартири при едни и същи хазяи. Беше ни приютила в своята къща кака Верка. Нейният мъж Киро Петров, грънчар, беше в емиграция като въстаник. Тя беше останала с няколко дребни деца. По време на въстанието един от братята на нашата хазяйка беше убит, а другият ѝ брат — Манол Златков, беше един от ръководителите на партията в Берковица. Покъсно тя ме е криела.

— Вие сам ли живеехте или имахте съквартирант?

— Живеех със съквартирант, пак с моя приятел и съученик Найден Александров, а Вера Трендафилова и още една наша съученичка, живееха в другата стая.

— Как се чувствувахте в къщата на септемврието емигрант, спомняте ли си нещо характерно, станало тук?

— Къщата беше нова, сред овощна градина, в която имаше кошери — дървени, модерни. Там аз криех нелегални материали. Една вечер Вера донесе първия брой на „Работнически вестник“, излязъл след погрома зад граница и в този брой беше напечатано писмото на Георги Димитров и Васил Коларов до българските работници и селяни, в което ги призоваваха да не падат духом. Писмото завършваше с призива: „Никакво униние, никакво отчаяние, никакво малодушие. Горе главите, славни бойци!“

Това беше за нас голяма надежда, истинско просветление. След като прочетох вестника, майсторски го скрих в един кошер. Там крих и стихосбирката „Да бъде ден!“ на Христо Смирненски.

— След въстанието вие сте в пети и шести гимназиален клас нали? Книгата на Смирненски излиза 1922 година.

— Да. Аз я бях намерил малко по-късно, не веднага след нейното излизане.

— За кои други от вашите учители си спомняте, освен за тези, за които стана дума? Имахте ли учители-комунисти, които да са ви насърчавали във вашата комсомолска работа?

— В гимназията имаше и учители-комунисти като Борис Вълев, учител по български език и литература. Той беше много жив човек, културен, крайно внимателен и деликатен. Беше литератор по призвание и предан комунист. Той знаеше, че имаме комсомолска организация и ни предупреждаваше да се пазим. Неговите часове по литература за нас бяха истинско удоволствие.

Когато избухна въстанието, аз го видях облечен в офицерска униформа, без пагони, със зарамчена пушка, включен в революционния комитет. След разгрома избяга с емигрантите в Югославия, а оттам — в СССР, където завършва живота му.

Друг учител-комунист беше Кифов, преподавателят по естествена история. Много способен учител, но беше ироничен и строг с учениците и затова не го много обичаха.

Имахме един друг учител, Стефан Йоцов, яростен, злокачествен реакционер. Когато превзехме града, отидохме на обиск в неговата къща и в мазето намерихме цял склад с оръжие. Арестувахме го и го оставихме затворен при другите арестанти. Но косъм не падна от главата на никого.

Спомням си също, че при тия обиски отидохме и у един поп, който заемаше някаква ръководна длъжност, не помня какъв сан имаше. В неговия дом живееше един от най-отявлените контрареволюционери. Когато влязохме, попът пушеше и след като претърсихме къщата, попитахме го за неговия близък. Треперейки, свещеникът ни уверяваше, че не се занимавал с политика, и нищо не знае. А всъщност и той беше яростен реакционер.

— Какви други събития са свързани с тези ваши ученически години, какво още можете да добавите към вече разказаното от вас?

— През 1925 г. в гимназията ни станаха големи разкрития чрез Димитър Давидов — доверен човек на Замфир Попов.

При арестуването си той издава всичко, включително и това, което е знаел за комсомолската организация в гимназията. Арестуваха двадесетина комсомолци, членове на ученически ядки.

— Какви бяха тези ядки?

— Тези ядки се състояха от по трима и развиваха активна дейност; служеха не само за политическа просвета, но и за подготовка на ново въстание. На комсомолците в тази подготовка тогава много се разчиташе. Тогава, помня, арестуваха и Вера Трендафилова, държаха я като следствена в затвора, а след това при една амнистия я освободиха.

— Имаше ли много арестувани комсомолци, изключиха ли ги от гимназията, какви мерки бяха предприети срещу тях?

— От нашите гимназисти, както казах, арестуваха около 20 ученика и ги съдиха в самата гимназия. Съди ги военен съд и издаде три смъртни присъди, а на останалите — дългогодишен затвор.

— Какво отражение върху вашия живот остави това събитие, доколкото става ясно, вие не сте били арестуван?

— Издаването на смъртните присъди на моите другари аз приех тежко, бих казал трагично и буквално се разболях. Помня, че трябваше да си отида на село и като тръгнах от Берковица, ме втресе, вдигнах температура от голямото психическо сътресение. По пътя спрях край едно кладенче и наплисках лицето си, а пред погледа ми се мяркаха три бесилки. Тази картина се беше запечатала в съзнанието ми от печата — в нашите вестници беше публикувана снимка от обесването на Фридман и неговите двама другари. От снимката на тримата обесени аз си представях предстоящото екзекутиране на моите другари. Когато си отидох в къщи, моята майка не можа да ме познае. Голяма беше радостта ми след това, когато съобщиха, че смъртните присъди на учениците са заменени с доживотен затвор. Тези младежи стояха към петнадесет години в затвора — влязоха осемнадесетгодишни момчета, а излязоха побелели мъже.

— Как се казваха вашите осъдени съученици, другарю Исаев?

— Лукан Севастакиев, Велко Русинов, Зарко Трифонов.

— Вие имахте ли възможност след това да общувате с тях, каква е тяхната по-късна участ, знаете ли нещо за тях?

— Велко Русинов е жив и сега е народен представител.

— Значи, вие често се виждате в Народното събрание?

— Да, да. По-особен е случаят с Лукан Севастакиев. Той може би беше най-способният от тримата, човек с многообе-

щаващо бъдеще. Когато излиза от затвора, той се откъсва от партията за дълъг период. След 9 септември му предлагат да влезе в партията, но с присъщата си скрупульозност той намира, че не е достоен. Остана самоизолиран, работеше в един студентски стол в София. Ходеше омазан, облечен лошо, не контактуваше с другарите си. Странна съдба имаше този човек. Неотдавна почина.

— Събитията, за които говорихме с вас, са от учебната 1925 — 1926 година. Последният клас на гимназията също ли завършихте в Берковица? Къде се дипломирахте?

— Тъй като в Берковската гимназия нямаше седми клас, аз отидох и се записах във Врачанската мъжка гимназия; там имаше и девическа гимназия. Врачанската мъжка гимназия е с много здрави традиции. В нея идейно израснаха и се възпитаха много революционери-комунисти от нашия северозападен край — Христо Михайлов, Замфир Попов, Гаврил Генов, Георги Дамянов и други.

Тази традиция продължаваше и по време на моето следване. В моя клас бяха ученици Евгени Каменов, Любомир Андрейчин, Венеций Бузов, Авакум Браничев, Тодор Велков Пеловски (Пелин Велков), Тодор Мачугански, Никола Аврамов, Георги Мутафчийски, Иван Григоров и други. Мнозина от тях членуваха в нелегалната организация на комсомола. В нея се включих и аз.

— С какво се характеризираше тази учебна година за вас, с какво се занимавахте извън учебните занятия?

— В гимназията, макар че беше наскоро след септемврийския погром, нашата комсомолска организация започна да работи активно сред гимназистите — във въздържателното, културно-просветното дружество „Лъч“ и други ученически дружества. Имахме и ученически вестник „Въздържателно ехо“,[7] който се редактираше от Любомир Андрейчин и други ученици. Редакторите на вестника не бяха комунисти, но много прогресивни младежи, близки до нашите идеи.

Освен това аз често посещавах читалище „Развитие“, което имаше богат книжен фонд. От неговата библиотека редовно вземах книги. Тогава се запознах с творчеството на много наши и чужди писатели, между тях и със символистите Николай Лилиев, Теодор Траянов, Людмил Стоянов, Христо Ясенов... Димчо Дебелянов вече знаех и когато отново препрочитах стиховете му, те все по-дълбоко ме вълнуваха.

Искам да отбележа и една по-особена случка. Един учител от Враца беше написал пиеса, която претендираше да бъде

прогресивна по тематика, свързана с революционното движение у нас и носеща, доколкото си спомням, заглавие „През буря“. В тази пиеса имаше момент, когато на сцената действието се играе, а зад кулисите се пее „Интернационалът“. Имаше и някаква любовна роля, която играех аз, а една ученичка от девическата гимназия беше моя партньорка. И точно по време на любовното обяснение между двамата зад кулисите се чува мелодията на „Интернационала“. И ето че в този момент на сцената се появиха двама стражари. Публиката стои и недоумява — не може да разбере това момент от пиесата ли е... Спуснаха завесата и нас ни откараха в близкия полицейски участък. Разпитаха ни, предупредиха ни повече да не се занимаваме с „комунистическа пропаганда“ и ни пуснаха. Както виждаш — и смешно, и печално. В онния години за всичко можеха да те арестуват, полицията просто вилнееше безогледно.

— Има ли други подобни моменти от вашата комсомолска дейност във Враца, какво още характеризираше вашите занимания тогава?

— Бих посочил и това, че още със започването на учебната година аз си поставих за цел да проуча живота, творчеството и делото на Христо Ботев.

— Враца наистина е град, който насочва към Ботев и неговия подвиг.

— Аз проучих всичко, което беше писано за Ботев — при моите възможности тогава. За Ботев бяха писали мнозина. Аз се насочих предимно към написаното от Георги Бакалов, Михаил Димитров, към биографията на Ботев от Иван Г. Клинчаров, една дебела книга, в която имаше и много измислени неща. Някъде през пролетта от името на културно-просветното ученическо дружество „Лъч“ бе обявен моят реферат за Ботев в салона на гимназията.

Когато в реферата подчертах, че Ботев е социалист и изтъкнах неговото приветствие към Парижката комуна, Скопаков уплашен ме прекъсна: „Исаев, така не може, не позволявам, няма да позволя да се говори за комунизъм!“ Той леко заекваше, имаше външно невзрачен вид и в този момент ми се видя особено жалък. Много по-късно, когато аз бях заместник-председател на Съюза на българските писатели, същият този мой учител дойде с една мазна чанта да ми чете своите стихове. Съдба!

— Другарю Исаев, а как днес, като поет с голям творчески и граждански опит, оценявате примера на Ботев, как бихте

определили сега мястото на неговата личност и дело в нашата литература и духовна култура?

— Ботев като личност, поет и революционер е смайвал поколенията с удивително хармоничното съчетаване на думи и дела, борба и поезия. Такова явление преди Ботев в нашата литература няма. И през десетилетията след неговата гибел радиацията на неговите революционни идеи, въплътени в художествени образи, е продължавала върху съзнанието на всички поколения до ден днешен. Ботев, както никой друг, със силата на своя блестящ ум, с гениалната си художествена интуиция успя да проумее и усети това, което ние наричаме обективна закономерност на историята, закономерност, която води към един по-висш обществен строй. Не само проблемите за националното освобождение на народа, но той прозря неизмеримо по-далече...

Съчетал в себе си най-високите качества за българския народностен дух, Ботев наистина е еманация в пълния смисъл на думата на българския гений. Роден в недрата на народа, слял се хармонично с него, Ботев стана изразител на неговото свободолюбие, на всичко накипяло в народната душа през петвековната робска нощ. Ботев стана не само певец на революционната борба, а и организатор на революцията, вожд на революционната партия. Така той успя да съчетае в прекрасно единство революционното слово и революционното дело.

— Какво означава за днешните наши поети Ботевият пример?

— Кръвна връзка с народа, с хората на труда, които изграждат високохуманно и справедливо общество, дълбоко вживяване във всичко, което вълнува, тревожи и радва обикновените хора, и претворяването му в художествени творби. И същевременно — страстна, ботевска непримиримост към всичко противочовешко, ретроградно, жестоко и несправедливо, което пречи на новото.

Ботевската традиция налага на днешните творци на поезията да сливат в органическо единство гражданското и интимното начало в лириката, думите с делата. Несъвместими с ботевската традиция са безкрилото съчинителство, сухото умуване с претенция за философска, интелектуална и не зная още каква лирика. Ботевската традиция повелява да се пише с цялата страстност на душата, с безпределна вътрешна убеденост в народната и партийната правда. Това съвсем не означава, че в съзвучие с ботевската традиция ние сме за ограничаване на тематиката, че всички поети трябва да пишат на едни и съ-

щи теми. Съвременният поет може да пише за всичко, да пише и на така наречените „вечни теми“ — за любовта, за дружбата, за смъртта, за природата... Тук ще си позволя да посоча една мисъл на Максим Горки, който казва, че и така наречените вечни теми за съвременниците придобиват ново, съвременно съдържание.

— В разговора малко се отклонихме. Нека поговорим още за Врачанския период. На вас бяха ли ви възлагани някакви специални задачи, които вие е трябвало да изпълните като комсомолец?

— Тогава, във Враца, от името на комсомолската организация ми възложиха да организирам канал за превеждане на нелегални другари през границата с Югославия.

Аз заминах за Берковица и отидох при бившата ми хазяйка кака Верка; вече беше се завърнал от емиграция и нейният мъж бай Киро. С тях и други другари се разбрахме как ще става превеждането на бъдещите емигранти. Срещнах се и с Начо, моят съученик, който беше арестуван с Вера Трендафилова, вече освободен. Намираше се в родното си село Спанчевци, което е разположено на шосето между Берковица и Вършец. Той също се съгласи да вземе участие в този канал за превеждане на нелегални.

Наскоро след това при мене дойде един другар, който аз заведох до Берковица, оставих го в кестеновите гори над града, потърсих кака Верка и после той е бил преведен по канала през границата за Югославия.

— Налагаше ли се често да превеждате нелегални по този канал, как се развиха нещата по-нататък?

— Към края на учебната година започнаха разкрития в комсомолската организация. От своя съученик Цоло разбрах, че са ме търсили и тъй като знаех какво ме очаква, за да не бъда арестуван, престанах да ходя на училище. Криех се.

— Значи, вие не завършвате последния гимназиален клас, не сте се дипломирали?

— Не завърших учебната година. Цоло се снабди с два пистолета и една бомба-бухалка и с него решихме да емигрираме. Една вечер преминахме през Вратцата, поехме през планината, цялата нощ вървяхме и на разсъмване се надвесихме над Вършец. Недалече от с. Драганица останахме да поспим в една дъбова гора. Реших вечерта да отида до моето родно село, за да си взема дрехи — бяхме тръгнали с ученическите си униформи. През деня валя дъжд, но беше месец юни и изсъхнахме бързо. Късно вечерта стигнахме до крайнините на

Балювица. Преди да влезем в селото, чухме хора да говорят, в мрачината се очертаха човешки силуети и изщракаха затвори на пушки; разбрахме, че има полицейски пост. Някой извика: „Стой!“ За да респектирам патрулите, аз изстрелях няколко куршума, а през това време моят другар издърпа връвчицата на бухалката и я хвърли в тъмнината. Силен гръм разтърси нощната тишина.

— Вие, значи, не достигате до вашата къща?

— Изтеглихме се бързо назад по един кален селски път, минахме през едни ливади и стигнахме до Спанчевци. Намерих Найден Александров и го помолих да уреди нашето прехвърляне през границата. Той прие и замина преди нас за Берковица, а ние останахме да се придвижим през нощта. Късно потеглихме за Берковица. Стигнахме река Бързия, недалеч от село Клисура, сега село Бързия. Имаше мост, но допускахме, че мостът е охраняван, затова нагазихме във водата. Реката беше придошла от валелите дъждове, бучеше страховита и дълбока. Нагазихме и почти веднага потънахме до гуша, вдигнали ръце високо с оръжието. Едва се добрахме до отсрещния бряг.

На сутринта в кестеновите гори над Берковица се срещнахме с каква Верка, която ни каза, че полицията постоянно прави разкрития и че не е възможно да дойдат наши хора да ни преведат през границата. Решихме сами да търсим връзка за преминаване отвъд. Тръгнахме през лозя, хълмове, гори, ливади и стигнахме село Калиманица — това е родното село на Йордан Радичков...

Тук, в това село, беше омъжена моята сестра Милка. В него живееше и моят съученик Иван Бонев, комсомолец. Вале-ше проливен дъжд, ние едва се движехме, на всичко отгоре и сънят се опитваше да ни надвие. В дъбравата спряхме. Цяло легна и мигновено заспа. Като почна да зазорява, аз слязох в Калиманица, намерих Иван. Разбрахме се с него и той ни взе на другата привечер. Вървеше пред нас, като пускаше бели листчета по пътя, за да не го загубим. Заведе ни край село Соточино и отиде да потърси Вера Трендафилова. Вечерта тя дойде със своя братовчед Рачо — едър младеж, здравеняк. Аз му викам Рачо Боримечката. Беше облечен в груба полушуба с големи джобове, които пълнеше с храна и като вървеше такъв едър през гората, сякаш бивол люлееше клоните...

Прекарахме дълго в Соточинските дъбрави. Донесоха ни по едно чердже и ние се установихме на „квартира“. Минаваше юли. Хората, заети с работа по къра, нямаха време да се за-

нимават с нас. Денем лежехме спотаени в гъстата дъбрава. Но заваляха проливни дъждове и една вечер решихме да слезем към една запустяла колиба. Влязохме вътре — лъхна ни дъх на окосено сено. Дъждът престана, помня само как падаха жълъди от надвесения над колибата огромен дъб. Заспахме и по едно време в просъница дочухме кучешки лай. Помислих, че сме открити от полицията. Решихме да се смъкнем леко и да се скрием в гората, но Цоло хукна и се заплете в едни клони. Оказа се, че не е полиция. Не се обади човешки глас. Ние се оттеглихме на една висока чука, от която по-добре можехме да наблюдаваме какво става наоколо.

— Имахте ли други премеждия през това време на чакане?

— Веднъж се случи следното. Три дни Рачо не дойде да ни донесе храна. Неговият баща, овчар, имаше колиба наблизо. От Рачо знаехме, че баща му в понеделник ходи на пазар във Фердинанд. Дойде понеделник, ние бяхме страшно гладни и затова реших да вляза в тяхната колиба да потърся нещо за ядене. С Цоло се уговорихме в случай на опасност да ми даде сигнал. Влязох в колибата, нямаше никаква храна, намерих само сирене и тъкмо се готвех да изляза, вратата се отвори и един едър селянин се изправи срещу мене с нож в ръка: „Кой си ти и какво правиш тука?“ Аз глупаво го попитах: „А ти кой си, за да се интересуваш за мене?“ Той гневно се насочи към мене с ножа в ръка. Аз извадих пистолета и го насочих към него. Казах му, че няма да стрелям при условие, че не ще ме издаде на полицията. Той извади хляб, отряза и ми даде половината. Така се разделихме с бащата на Рачо.

— Кога тръгнахте за Югославия, кой уреди преминаването на границата?

— Един ден, през август, Рачо ни съобщи, че вечерта ще имаме среща с другарите край Огоста, недалеч от село Соточино. Там дойдоха Рачо, Вера Трендафилова и Михаил Живков, стар септемврист, боец от Лопушанската дружина. Той е жив и сега. Бил е в емиграция, но се завърнал и започнал да работи като строителен работник. Събрахме се край Соточино с другарите на прощална вечеря, дори Рачо беше донесъл и вино. Беше вълнуваща вечер. На края, преди да се разделим, ние с Цоло извадихме пистолетите си и ги подарихме на нашите другари за спомен. Благодарихме им за грижите и тръгнахме с бай Михал към неговото село Меляне, което е високо в планината. Стигнахме край селото до един мост на планинска река. Той отиде до моста, почука с два камъка, това бе уговорен сигнал. Така повтори, потрети — никакъв отговор. За-

чуден и смутен от това, той каза, че ще отиде до селото и ако не се върне до половин час, да се скрием. Скоро се върна и каза, че човекът, с когото е уговорил нашето превеждане, е бил арестуван. Тогава той предложи да ни върне и да потърси друг човек за превеждане. Аз настоях сами да тръгнем, само го помолих да ни покаже пътя. Той посочи с ръка, а пред нас се изправяше тъмносиният масив на планината — мрачен и неразгадаем.

Тръгнахме сами. Вървяхме през големи букови гори и някъде към зори почна да просветва. Привечер решихме да излезем на по-светло и открито място, но изведнъж недалече залаяха кучета — разбрахме, че това са граничарски кучета и че наблизо е заставата.

Бавно се смъкнахме в едно ниско място и се заровихме в буковата шума. Продължаваше кучешкият лай и свиркания-та на граничарите, но ние останахме неоткрити. Щом започна да се мръква, определихме си посока, встрани от заставата. Стигнахме края на гората и видяхме граничарската пътека, която води успоредно на границата. Нямахме избор и я преминахме, като се скрихме в големи едри смърчове с клони до земята. Чакахме хубаво да се мръкне и потеглихме нагоре, стигнахме върха и там открихме граничната бразда. За миг погледнахме назад, простихме се с родината и преминахме отвъд.

— Значи, стъпихте на чужда земя. Как ви прие тя?

— Вървяхме през клек и висока трева. Решихме да продължаваме право на запад, като се ориентираме по звездите. Заспускахме се надолу и видяхме — пак същата бразда. Спомних си, бяха ни предупредили, че граничната бразда прави завои и можем да се заблудим и отново да влезем в българска територия. Затова решихме да се движим все на запад, но ако забележим хора, да не се обаждаме, докато не разберем какви са. Видяхме в далечината слаба светлина и се насочихме към нея. Гората остана зад нас, имаше само дребни храсти и скали. Наближихме светлината и чухме лай на кучета. Изведнъж дрезгав мъжки глас изтърси дебела сръбска псувня. Разбрахме, че това е овчарска колиба и тръгнахме към нея. Кучетата ни връхлетяха. Сърбинът — овчар, дойде и ни посрещна. Даде ни храна — царевичен хляб и мляко. Пита ни какви сме, ние му казахме, че сме политически бегълци, преследвани от българската полиция. Заведе ни да спим в купа слама, но кучетата отново ни нападнаха, едва се спасихме. На другия ден

овчарят ни заведе до граничната сръбска застава и ни остави там.

— С това всъщност започват първите изпитания на вашите емигрантски години. Как се отнесоха към вас югославските граничари?

— Войниците ни приеха, без да разговарят с нас. Дойде граничен офицер, въоръжен и строго ни запита какви сме. Казахме, че сме политически емигранти. Откъде сте минали? Посочихме му. Той се разгневи, че неговите войници не са ни забелязали. Един граничар ни взе и ни заведе в друга по-голяма застава. Там дълго ни разпитваха, заплашваха ни, че ще ни върнат в България. След това ни заведоха в Пирот.

— С кола ли, как?

— Ходихме все пеша. В Пирот ни затвориха в кауш при едни катили, които изглежда имаха пари, подкупваха стражата и през цялото време ядяха и пиеха. Една троха не ни предложиха, а ние бяхме безумно гладни.

На другия ден дойде един едър стражар, взе ни и ни натовари във влака за Ниш. А ние, гладни, седим сред обикновените пътници. Започнаха да разпитват стражаря какви сме, къде ни води — народът навсякъде е един и същ. Нашият пазител започна да ни псува, да ни ругае. Оказа се, че е бил пленник у нас през войната. На някаква гара един пътник слезе и след малко се завърна с храна — хляб, салам . . . Даде ни я, но стражарят се нахвърли срещу него; тогава много от пътниците започнаха гласно да негодуват и той отстъпи.

— В Ниш къде ви закараха?

— Закараха ни в така наречената Жупания, където ни затвориха в една килия с още четирима българи. Гледаме ги ние, те ни гледат, по едно време най-възрастният от тях казва: „Ние сме анархисти от Троянската чета. Аз съм Васил Попов, а моят другар е Тинко Симов.“ Този Васил Попов беше известен под името Героят. За другите двама не каза нищо. Помня, че единия назоваваха Театрото, а на другия не можах да науча името. Техните действия ни бяха известни, особено нападението срещу цар Борис на Арабаконак. Васил Попов беше ранен в китката на ръката, а Тинко Симов пак в ръката, някъде над лакътя. Той беше висок, едър и много красив.

Сутринта ни пуснаха на двора и там видяхме едно момиче, което ни заговори на български. Радка от село Борима, Троянско, също от Троянската чета, приятелка на Тинко Симов. (След много години ние с Ламар отидохме да я видим в Борима — посрещна ни една женица, която водеше козичката си,

младото красиво момиче Радка беше вече повяхнала, възрастна жена.)

— Такива срещи сигурно са много тъжни. А какво стана с вашите нови познайници тогава?

— По едно време извикаха Героя и Тинко Симов да ги водят на превръзка в болницата. Отидоха и вече не се върнаха. Останалите двама казваха, че техните главатари имат пари и сигурно са подкупили стражата и са освободени.

— След Ниш къде ви откараха?

— Закараха ни в Белград и там ни затвориха в Главняча — това е най-страшният затвор от всички, които съм виждал, макар че съм изпитал прелестите на много затвори.

— Какво представляваше Главняча?

— Подземен зандан, останал от турско, със сводести като фурна килии. Един ключар ни блъсна в килията, а отвътре ни лъхна непоносима воня. Мъждукаше лампа и в полуздрача се раздвижиха силуетите на човекоподобни същества. Полугол мъж извика: „Руки горе, майку ви... Имате ли новац?“ И ни здрависа с една звучна псувня. Аз не вдигнах ръце и затова получих няколко солидни шамара. Тогава този мъж, наречен „старши соба“, ме постави до един болен, почти агонизиращ човек. В ъгъла имаше каца за естествени нужди. Капнал от умора, легнах и така се занизаха дни и нощи. Просто не знаехме кога е ден, кога е нощ. Адски кошмар. И когато ни изведоха навън, имах чувството, че излизам от деветия кръг на ада. Натовариха ни пак на влака.

— Казаха ли ви къде ви отвеждат?

— Не знаехме къде отиваме. Минахме по един мост на Дунава и влакът постепенно навлезе в една безкрайна равнина. Оказа се, че това е Войводина. Пристигнахме в гр. Велики Бечкерек, на брега на една река-канал на име Бегей. Отново ни закараха в полицията. Извикаха политическия представител на емигрантите — оказа се, че това е земеделецът Нако Калчев, бивш околийски управител на гр. Фердинанд (Михайловград). Той ни освободи от полицията.

Така започна нашият емигрантски живот.

15 декември 1977 г. — 30 март 1978 г.

— Последният ни разговор завърши със събитията около вашето емигриране. Разкажете повече за Нако Калчев, другарю Исаев?

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

— Този човек се държеше добре, доколкото можеше закриляше емигрантите — комунисти, анархисти, безпартийни, — като обикновено ни представяше пред властите за земеделци. Самите емигранти не случайно него бяха избрали за свой представител; като земеделец той се е ползувал с по-голямо доверие пред югославските власти. Нямаше никаква възможност да издействува материалното подпомагане на емигрантите и въпреки това правеше всичко, каквото можеше. Беше около 45—50-годишен, общителен и услужлив човек.

— А бихте ли описали града Велики Бечкерек — как изглеждаше, колко голям беше, как протичаше животът в него тогава, когато вие пристигате?

— Това беше около петнадесет-двадесетхиляден град, стар от времето на Австро-Унгарската империя, в него живееха много унгарци, а и името, както се вижда, е унгарско. Имаше няколко индустриални предприятия — захарна фабрика, тютюневи складове, железопътна работилница. Най-силно и досадно впечатление ми правеше това, че около Велики Бечкерек беше безкрайна степ без нито едно дърво, без нито едно хълмче. Това ме угнетяваше, защото аз съм свързан с планината. Затова рядко излизах на разходка. През града минаваше каналът Бегей, който оживяваше малко градския пейзаж.

— Как живееха българските емигранти, как ви посрещнаха при пристигането?

— Пропуснах да кажа, че като ни освободи Нако Калчев и излязохме от полицията, нас ни чакаше друг емигрант — Иван Драганов. Оказа се, че той е бивш учител, виден комунист, септемврийски въстаник от село Видлица, Фердинандско, който трябваше да ни настани при емигрантите-комунисти както предварително се били уговорили с Калчев. Този човек ми се видя много грохнал и мрачен. Като излязохме и тръгнахме, той започна да ни рисува една ужасяваща картина на емигрантския живот. Ние бяхме до смърт изтерзани, а този бивш учител не прояви капка педагогически такт, за да ни спести малко тревогата пред мрачната неизвестност.

— Какви бяха първите ви впечатления от емигрантите в града?

— Когато отидохме в лагера на улица „Кесячка“, за наша много приятна изненада ни посрещнаха усмихнати, дружелюбни, приятелски настроени хора. От тях съм запомнил особено Мирон Иванов Георгиев, септемврийски въстаник от врачанското село Главаци, човек с ведър, общителен характер. Той

стопли вода, изкъпахме се, дадоха ни дрехи да се преоблечем, а нашите, въшлясалите, той започна да изпарва.

— Къде беше настанен емигрантският лагер?

— Нашите емигранти живееха в едноетажна къща при скромни, бих казал мизерни, условия. Имаше нарове за спане. Нахраниха ни добре и ни оставиха хубаво да си починем.

Но дойде време да постъпим на работа. Заведоха ни в една захарна фабрика. Беше вече есен, фабриката работеше денонощно и там ни приеха на работа. Работеше се на смени. При постъпване на работа аз бях нощна смяна — от десет часа вечер до шест часа сутринта. За първи път влизах в такава фабрика. Помещението, в което работех, се намираше на втория етаж.

— В какво се състоеше вашата работа?

— На пръв поглед тя не беше тежка. По конвейерна лента минаваше готовата продукция и аз трябваше да записвам бройките на минаващите претеглени сандъци със захар. Помещението обаче беше много задушно, работата — еднообразна, нощна. Макар преуморен и изтощен, аз издържах на това напрежение.

— Продължавахте ли да живеете при емигрантите?

— Настаниха ни в общежитието към фабриката.

— Имахте ли нови приятели, с кои другари работехте във фабриката?

— Късно есента от София пристигна нова емигрантска група, след като полицията беше направила широки разкрития в комсомолската организация. Между новите емигранти особено се открояваше Павел Поппандов — млад, енергичен и особено артистичен младеж. С него, Цоло, Симо Топалов и още неколцина бяхме в една смяна, като смените се редуваха — дневни и нощни.

— От престоя ви във фабриката спомняте ли си нещо позабележително?

— Бях свидетел на една злополука. Една нощ се чу женски писък — машината беше прерязала пръстите на една работничка. Младо унгарско момиче — Вилма. Грабнаха го и го отнесоха в амбулаторията. Тази картина ми се е запечатала в съзнанието като много трагична и тъжна. За този случай по-късно написах стихотворение.

— То беше ли отпечатано?

— Публикуваха го някъде, но не си спомням къде.

— Какви хора работеха във фабриката, какви отношения съществуваха в колектива ви?

— Работниците бяха от различни националности — унгарци, сърби, хървати, българи... Между нас съществуваха много дружески отношения. Аз за първи път попаднах в такава работническа среда, където отношенията са така непосредствени. От лични наблюдения можах да се убедя, че в отношенията между работниците в процеса на труда има нещо особено, което липсва в други среди — това е простотата и откровеността, другарството и взаимопомощта. И за мене това беше особено поучително.

— А във вашия живот имаше ли промени, как прекарвахте почивката си?

— След нощния труд голямата част от деня прекарвах в сън, а след това — разговори, четене... Една сутрин заварих току-що пристигнал български емигрант от Нови Сад. Висок, млад човек, около тридесетгодишен, с аристократично лице и високо чело, с умни очи. Странно впечатление ми направи този човек, който се представи с името Крум Тимофеев; името също ме впечатли, защото такова име в България не бях срещал. В презимето му имаше нещо руско. Другарите бяха отишли на работа и ние двамата завързахме приятелски разговор. Стана дума за Замфир Попов и аз разказах за нашия командир в сраженията за Берковица, като споменах, че съм чул вече и песен за него. Тогава младият мъж се усмихна и леко попита: „Да, има такава песен, а на теб харесва ли ти тя? Ти обичаш ли поезията?“ Заговорихме за поезията, за литературата, така протече нашият разговор.

Когато дойдоха и другите другари, аз научих истинското име на моя събеседник — Николай Хрелков. Разбрах, че той е авторът на песента за Замфир Попов — „Кукай, кукай, кукувице, та закукай мойта младост...“ Гостът стоя малко и си замина за Нови Сад.

— На вас как ви плащаха във фабриката, другарю Исаев, дрехи даваха ли ви?

— Плащаха ни, колкото едва да живеем. Работехме със собствените си дрехи. В края на годината производството в захарната фабрика завърши и ние останахме без работа.

— И вие къде отидохте да работите?

— Постъпих в тютюнев склад. Там се стоварваха бали с тютюн и аз извършвах най-тежка хамалска работа. Непосилен труд по десет часа на ден. Но и тук работата се свърши. Спомням си, че отидохме веднъж в едно село в равнината на Войводина, в което имаше българско население — изселници от някога. Там отседнахме в една къща и ми направи силно впечат-

ление голямото внимание, с което ни посрещнаха, открито изразяваха братските си чувства към нас. Имаше деца и аз започнах да играя с тях. В селото имаше и училище и стопаните ме помолиха да се занимавам с техните деца, да ги подготвям за училище. Така изкарах няколко седмици и се завърнах отново във Велики Бечкерек.

Постъпих на работа в железопътната работилница на гарата, работилница за ремонт на вагони. Отделението, в което започнах работа, се завеждаше от руски емигрант-белогвардеец Отначало постъпих като фирмописец, но белогвардеецът не скриваше омразата си към нас — политическите емигранти — и ми възложи тежка и черна работа — да почиствам вагоните отдолу за боядисване; така свит под вагона аз прекарвах по десет-единадесет часа. Това продължи няколко месеца. От тежката и изморителна работа се разболях. Вдигнах висока температура, имах силна кашлица и когато отидох на медицински преглед, констатираха, че съм тежко заболял. Изпратиха ме в гр. Суботица, където се намираше голямо медицинско заведение за работниците от железопътния транспорт. Там в една поликлиника ме прегледаха и откриха туберкулоза. Чувствувах се крайно отпаднал. На връщане с влака, самичък, гледах тази безкрайна равнина и ми ставаше безутешно тъжно, че ми е писано да свърша тук моя млад живот. Бях изгубил всяка надежда за излекуване, защото тогава туберкулозата беше неизлечима, както сега ракът. Болестта ме правеше силно чувствителен и отчаян.

— Освободиха ли ви от работа, не заминахте ли на лечение?

— В Суботица ми предписаха да бъда изпратен в санаториум в Босна, но трябвало да чакам освобождаването на място. Аз се върнах във Велики Бечкерек и почувствувах отново топлотата и грижите на другарите. Осигуриха ми силна храна. Имаше веселяци като Павел Поппандов, които в свободните часове разнообразяваха нашия живот, пееха, играеха, създаваха жизнерадостна атмосфера между нас. Чувствувах, че положението ми не се влошава, но и не се подобрява.

После другарите ме изпратиха в емигрантския лагер в Нови Сад. Там имаше повече емигранти, а аз намерих познат — Николай Хрелков. Той също не работеше поради заболяване. Там останах да чакам заминаването за Босна.

В Новосадския емигрантски лагер стана събитие, което е забележително в моя живот — избраха ме за член на Българската комунистическа партия. Партиен отговорник за емигра-

цията беше Иван Андреев от Фердинанд, сподвижник на Георги Димитров и Васил Коларов по време на Септемврийското въстание. По негово предложение се постави въпросът за моето влизане в партията. Дотогава бях комсомолец.

— Разкажете точно как стана приемането ви за партиен член?

— Беше лятото на 1927 година, аз току-що бях навършил двадесет години. Имаше емигрантска партийна група в Нови Сад. Събра се групата и аз трябваше да разкажа за себе си, за своето политическо минало, за участието в Септемврийското въстание, за комсомолската дейност в Берковица и Враца, за образуването на канал за превеждане на емигранти, изобщо за цялото си минало. Там, разбира се, не се изискваше всичко това, което се изисква днес при приемане в партията. Но доколкото разбрах, другарите бяха направили проверка за моето държане в Бечкерек, зададоха ми няколко въпроса и подложиха на гласуване моето приемане. Всички гласуваха за моето влизане в Българската комунистическа партия.

— Вие продължихте ли да се лекувате?

— Трябваше да спазвам лекарски предписания, да лежа, но стана горещо, настъпи хубаво лятно време и ние с Хрелков отивахме през деня на Дунава. Аз не влизах във водата, а Хрелков всеки ден се къпеше. Беше висок, дълъг два метра, слаб и се носеше като прът във водите на реката.

— От нашите разговори досега разбирам, че това е първият поет, с когото се запознавате и установявате приятелски връзки. Интересно е кое ви привличаше у Хрелков, как е останал неговият образ във вашите спомени. Бихте ли разказали по-подробно за него, характеризирайте неговата личност, чертите, които са ви направили впечатление?

— Николай Хрелков беше много интересен човек; говореше патетично, оригинално. Понякога беше нервен и сприхав, но привличаше с нещо артистично — и с външността, и с държанието си. Аз го знаех по име от списание „Нов път“, където той е печатал, също от „Наковалня“[8] ... Още при първите ни срещи открих един интересен събеседник, оригинален поет. Той живееше всецяло с поезията. Аз познавах главно част от руската класическа поезия, а от Хрелков за първи път чух „Скити“ от Александър Блок. Блок беше любим поет на Хрелков и той се развиваше под негово влияние, влияеше се и от символистичната поезия, на която плати данък. Определено мога да кажа, че чрез Хрелков аз открих Александър Блок, той ме насочи към неговата изключителна поезия.

Хрелков дълго ми разказваше за преживяното от него в емиграцията. За куриерската си дейност, която е вършил, минавайки през границата от Югославия за Австрия и обратно. Разкрили го по шапката, която в Грац му били купили австрийски другари. Когато в Загреб го арестували, той отричал всякакво преминаване на границата с Австрия, но полицейският следовател се сетил, взел шапката му, обърнал я отвътре и показал етикета на шапката — австрийски. Тогава го хвърлили в Новосадската крепост, там, където някога е лежал и Любен Каравелов. И Хрелков, който имаше някакво родство с големия писател, казваше: „И аз, като потомък на Любен Каравелов, имах случая да лежа в тази тюрма."

За прекараните няколко месеца в крепостта той разказваше една любопитна случка. Понеже той беше внушителен и красив, когато го видяла, дъщерята на директора на затвора се увлякла по него и намерила начин да му каже, че ще направи всичко възможно да го освободи. Завързала се любовна интрига, но Хрелков не повярвал и отговорил, че ще си излежи срока; така този опит завършил неуспешно. Той допускал, че това е някаква клопка.

— Колко време продължи вашият съвместен живот тогава?

— Разделихме се, когато аз трябваше да замина за Босна, а Хрелков остана в Нови Сад. След това той заминава за Париж, където престоява няколко години и през 30-те години се завръща в София. Тогава ние отново се срещнахме. Беше същият — слаб, изпит и бледен и все така живееше босяшки, не беше женен.

— Имате ли други спомени за Хрелков, за времето, след като вие се завръщате от емиграция?

— Помня, че по едно време той започна да превежда Пушкин — „Евгени Онегин" за издателството на Игнатов. За това издателство работеше и Людмил Стоянов, той подготви десеттомно издание на Пушкин. Когато Хрелков работеше върху своя превод, живееше в хотел, в хотел „КООП", днешният „Севастопол". Живееше много оскъдно, мизерно... Спомням си един мразовит есенен ден, той облечен в извехтял шлифер, стои пред пивница „Роял", където е сега Театърът на Народната армия. Стоеше сгушен и още като ме видя, започна на висок глас да се заканва: „Аз мамицата му ще разплача, аз в нужник ще го удавя!" Тази злъчна закана беше отправена по адрес на издателя Георги Игнатов, който не изплащаше редовно хонорара на Хрелков за превода на „Евгени Онегин".

Както казах, Хрелков обичаше да говори бомбастично, но

и когато грубо се изразяваше, това при него не звучеше отблъскващо. Не случайно той беше станал кумир за младите. Разболя се от туберкулоза и отиде да се лекува в Своге. Отидох веднаж да го видя и го открих на квартира в една къща точно над железопътната линия на гарата, където достигаха всички пушеци от минаващите влакове, крайно неподходящо място. И там познат другар ми разказа, че една вечер, като седял със селяните пред кръчмата (в планинското село Своге), Хрелков казал, че работите у нас ще се оправят, когато „негово величество народът" тръгне със сопите към София. Управниците в селото разбрали за това и го изгонили от квартирата, която бил наел, пратили го долу при железопътната линия, за да не бунтува селяните.

По характер Хрелков беше експанзивен човек. Спомням си, в Лозенец се бяхме събрали в една квартира. По едно време той казва: „Другари, чувате ли как навсякъде се шушука за революция! Тя иде!" Хрелков беше един романтик-бохем, но всецяло предан на комунистическите идеи. Високо талантлив поет, който не се осъществи в пълна степен. Нямаше нормален човешки живот, живееше като вълк-единак.

След Девети септември аз ходих да го видя в Горна баня, положението му беше сравнително по-добро, но беше крайно нервен и неспокоен, язвителен. Особено злъчни нападки отправяше по адрес на Георги Караславов, Христо Радевски и други.

— С кого дружеше Николай Хрелков?

— Напоследък дружеше с Ячо Кабаиванскиˢ и Александър Балабанов . . .

— Вие познавате ли тези двама писатели, имате ли някакви спомени за тях? Ячо Кабаивански е бащата на прославената наша оперна певица Райна Кабаиванска.

— След Девети септември Ячо Кабаивански беше комисар по снабдяването на столицата. Имаше на разположение кола, отпускаше продукти. Той беше човек с писателски амбиции, но не се осъществи. Дружеше с писатели. Кабаивански ги водеше из страната на литературни четения. С тях ходеше и Елин Пелин. Хубав, сърдечен човек беше Кабаивански, но безпомощен автор. Ходих при него да ми отпусне три метра плат да си ушия костюм. Седалището му беше някъде на „Дондуков", към Плановия комитет.

— Имате ли лични впечатления от Балабанов?

— Александър Балабанов беше много оригинална фигура и бих добавил и оригиналничеща. Сладкодумен, хората го тър-

сеха, защото приказваше увлекателно, малко занесен — понякога се правеше на занесен. Аз мисля, че ти казах това, което веднаж Георги Бакалов сподели за Балабанов.

— Да, разказахте го.

— Външно Балабанов беше нисък, пълен, с една рошава неизмита къдрава коса, неподстригана. С лице грубовато, намусен, винаги пухтящ. Спомням си една случка с него. Там, където е сега Народната банка, имаше Клуб на чуждестранните кореспонденти. Отидох веднаж и гледам — седнал Александър Балабанов в едно кресло съвсем до вратата, спи отпуснат и хърка. Хората минават и го гледат, а той, изглежда, тъкмо това целеше — да го видят, да говорят за него...

Но да завърша за Хрелков. В Горна баня, където той се беше настанил, младежите ходеха като на поклонение. Той говореше патетично, оригинално и младите го харесваха. Дори Георги Димитров беше ходил да го види. Николай Хрелков си беше спечелил голяма популярност. И аз мога да кажа, че това не беше незаслужено, той си има определено място в нашата литература. Като личност наистина беше противоречив човек, около него се беше създала цяла легенда — дългото боледуване, изолацията от света създадоха ореол около името му, който не винаги имаше реално покритие с неговата действителна личност. Но аз ценя неговата поема „Среднощен конгрес" и смятам, че той написа няколко класически баладични произведения; не случайно употребявам определението класически. Смятам, че критиката още не го е довидяла.

5 април 1978 г. — 20 април 1978 г.

Помолих Младен Исаев по-подробно да разкаже за периода на своето лечение.

— Това е наистина един от най-тежките периоди от живота ми. От Нови Сад заминах сам за Сараево.

— Спомняте ли си нещо по-забележително от това пътуване?

— Когато влакът навлезе в Босна и се движеше по долината между босненските планини, аз чувствувах полъха на една ведрина, която истински ме освежи. Тя ми напомни за хладината на нашите български планини. Моето състояние беше тежко, изпитвах радост от красотата на пейзажа и същевременно безкрайна тъга, че ми остава да живея толкова малко...

— Вие пишехте ли тогава стихове?

— Не, аз тогава стихове не пишех, но преживявах всичко със силата на едно поетическо чувство, драмата ми беше дълбоко вътрешна, без да я изразявам в стихове. Пишех писма на своите близки, на Симеон Петров в София, но кореспонденцията ми беше нередовна. От домашните получавах рядко писма.

— Какви бяха вашите впечатления от столицата на Босна Сараево, как се развиха нещата, след като пристигнахте в града?

— Аз пристигнах в Сараево една привечер. Първото ми впечатление беше, че пристигам в типичен ориенталски град: много джамии с минарета, квартали с голяма бедността, обезобразени от мизерия хора. Сараево е разположен в долина, а наоколо — планини, в полите на които са накацали къщички една до друга. Беше изостанал град, който правеше тогава тъжно впечатление. Не беше малък град, но неговата изостаналост му придаваше печален вид: По улиците се движеха жени, забулени в черно, с яшмаци.

Аз веднага заминах за „Касин дол", така се наричаше „оправилището", в което трябваше да се лекувам. „Касин дол" беше средно между санаториум и лечебно летовище. Тук бяха настанени сравнително по-леко болни. Помещенията бяха разположени в гористите склонове, вътре беше доста добре уредено, лекарите се отнасяха много внимателно към болните. Тук се лекуваха предимно млади хора — мъже и жени от Югославия, но имаше и хора от различни националности.

— Вие имахте ли там близки приятели?

— Сприятелих се с един студент — чех, Ярослав Лански, много близък станах с Ризо Рамич, босненец от помашки произход, мой връстник, млад, енергичен, работеше като трамваен кондуктор в Сараево, боледуваше от туберкулоза. Спомням си също Станко Чаглевич — хърватин от Славонски брод и др. Излизахме често на разходка. Наблизо върху една скала комсомолци бяха издълбали познатите призивни слова: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!" Там се фотографирахме и аз пазя тази снимка. Публикувана е в „Незабравимото".

— Как протичаше вашето време в Касин дол, с какво се занимавахте вие и останалите болни?

— Понеже не бяхме най-тежко болни, времето ни минаваше в движение. Аз не се оставих да ме обхване отчаянието на обречен и правех всичко възможно в дружбата си с тези млади жизнени хора да укрепя духа си. Лекарите ни бяха много либерални хора, наоколо, както вече казах, имаше мно-

то красиви места, гористи, много слънце. Сред нас имаше и девойки и се пораждаше понякога чиста младежка дружба.

— Бихте ли разказали за своя интимен младежки живот, за своите познанства от това време?

— Тук аз нямах личен, интимен спомен, но обичах да се разхождам, да бъда сред младежите. Ние дори ходехме в града, но при едно такова пътуване до Сараево аз неусетно съм бил нападнат от въшки и се разболях тежко от тифус. Настаниха ме в една сараевска болница, на широка тераса заедно с други болни. Там преживях и следното. При мене един ден дойде на свиждане Ризо Рамич с млада девойка, като него мюсюлманка. И тя, както всички мюсюлманки в града, се движеше забулена. Когато дойдоха двамата при мене, аз бях на края на тази полуоткрита тераса, и докато разговаряхме, девойката стоя с открито лице. Разговаряхме и аз наблюдавах това красиво, умно момиче. Запитах я защо носи яшмак, оказа се, че е учителка. Вие трудно можете да разберете това, отговори тя, аз нося яшмака не от религиозно предубеждение, а поради положението, в което се намирам. Когато Ризо и девойката си тръгнаха, тя отново спусна над лицето черното си було. Щом си отидоха, болните край мене, почти всички мюсюлмани, гневно се възмутиха от постъпката на момичето. Тя по-късно стана жена на Ризо. Този факт е много показателен за обстановката, в която се живееше там.

— Колко време престояхте в болницата?

— Само няколко седмици и се върнах отново в Касин дол. Тук отново се ободрих. Много топли, много дружелюбни бяха отношенията между болните младежи — чисти, искрени отношения. Повечето от младите пациенти бяха прогресивни, мнозина комсомолци. Трябва да се има пред вид, че времето, за което разказвам, е време на духовна изостаналост, на потресаваща мизерия в кралска Югославия.

— А имахте ли някакви средства тогава, подпомагаше ли ви някой, откъде вземахте пари, макар и за дребни лични нужди?

— Паричните средства за нас, емигрантите, се осигуряваха от МОРП — Международна организация за подпомагане на революционери. Нейното седалище, ако не се лъжа, беше по онова време във Виена. Съветските хора също събираха средства за тази организация, която подпомагаше и политзатворниците, и техните семейства. Без тия средства ние не бихме могли да се издържаме.

— Другарю Исаев, този период от вашия живот има ли ня-

какво особено значение за вас, смятате ли че той е оставил някакви следи върху вашето развитие?

— За мене това беше един твърде безплоден период, не само заради това, че бях болен, но и поради липсата на елементарна възможност за самообразование, особено ми липсваха български книги. След тримесечен престой в Босна от Нови сад ми съобщиха, че трябва да замина да продължа лечението си на остров Хвар в Далмация.

В една късна есен с влак през Херцеговина аз пристигнах в пристанищния град Сплит, а оттам с параход заминах за остров Хвар. На палубата на парахода се запознах с една ученичка от едно крайбрежно градче на Адриатическо море — Бока Которска. Момичето съвсем непринудено ме заговори и като разбра, че съм политемигрант, прояви особен интерес към мене. Нисичко, приятно момиче. Дълго разговаряхме на палубата, а при раздялата си разменихме адресите. Започнахме да си пишем. Получавах много сърдечни писма, момичето ме канеше да ѝ отида на гости. Но нашата среща беше невъзможна и това познанство остана в моя живот като един мимолетен хубав младежки спомен.

— Разкажете за остров Хвар, за новата обстановка, в която попаднахте. Имаше ли нещо интересно, което да ви е развълнувало, което да ви е впечатлило при вашето пристигане там?

— Още с пристигането на парахода остров Хвар ми направи силно впечатление. На скалист хълм имаше стара бойна крепост, а долу на скалистия бряг на морето бе разположено малко белокаменно градче и също така беломраморно пристанище. Хвар беше изключително рибарско градче, с редки и анемични иглолистни дървета, имаше също южна растителност — портокали, лимони...

— Вие къде се настанихте, другарю Исаев?

— Тук аз намерих седем-осем души българи и те ме посрещнаха топло в своята среда. Не бяха много тежко болни. Живеехме в рибарски семейства.

С другарите прекарахме на Хвар зимата на 1927—1928 г. За нас времето беше без особено значение, тъй като нищо особено не запълваше нашия живот. Тук намерих Георги Божов и Илия Иванов от Пиринския край, Тома Атанасов от село Бистрилица, Берковско, Павел Еленков от Берковица, Димитър Ялъмов от Килифарево, Великотърновско, Илия Пеев от с. Мухово, Панагюрско (от четата на Ципорков). Това бяха

млади, будни хора, участвували дейно в революционната борба.

Доколкото си спомням никакъв конфликт не е разтърсвал нашето изключително другарство. И това е естествено: когато хората ги обединява едно общо страдание, а ние бяхме наистина в един изолиран свят, това споява дружбата между хората. Никой не изпадна в отчаяние, никой не хленчеше; не искам да идеализирам моите другари, но такива бяха.

— Имахте ли възможност за литературни занимания на остров Хвар, какво четяхте тогава със своите другари?

— Никакви книги нямахме за четене, но започнахме да получаваме, макар и нередовно, български вестници и списания — „Младежка дума", „Работническо дело", „Ведрина", „Наковалня" . . .

— Доколкото си спомням, другарю Исаев, вие от Хвар пишете писмо до Максим Горки. Разкажете как стана това, мисля, че това е един много интересен момент от вашия емигрантски живот?

— Да пиша на великия пролетарски писател се реших, след като прочетох в списание „Наковалня" статия за него, там се даваше и неговият адрес от остров Капри в Италия, където той по това време се е намирал на лечение. За мене името на Горки, неговото творчество имаше изключително значение, романът му „Майка" остави неотразимо впечатление и изигра голяма роля за идейно-художественото ми формиране. Затова един ден, както самотно се разхождах край морето, насочил поглед към далечния италиански бряг, някак внезапно се реших да изпратя писмо до Горки. Седнах и го написах.

Преди години в съветското списание „Иностранная литература" най-неочаквано ми попадна моето писмо, писано до големия писател. Особено ме трогна това, че Максим Горки е запазил писмото на неизвестния младеж — български емигрант. Ето съдържанието на това писмо с малки съкращения:

20 декември 1927,
остров Хвар

Скъпи другарю,

Аз съм българин, млад човек, емигрант. Разбирам руски език, но да говоря и пиша по руски не мога . . . Ще Ви пиша по български.

Като емигрант аз се намирам в Югославия вече година и половина. Бях прогонен, когато току-що завършвах VII гимназиален клас. Като ученик четях много — не само свързано-

то с уроците, но и други книги. Прочетох внимателно много от Вашите съчинения. Не спях по цели нощи, увлечен от романа „Майка“. Вие сте действителният създател, бащата на истинския работнически роман в Русия. Аз горещо Ви приветствувам.

В моето съзнание проникна слънчев лъч — Вашата идея за свободата (идеята на Андрей и Сашенка в „Майка“). Тогава започнах да се боря. Видях как тече кръвта — скъпата човешка кръв. И аз не се изплаших: беше време, когато с карабина в ръка бях в редиците на моите борещи се братя.

— — — — — —

В емиграция живях при много лоши условия, извършвах тежка работа от ранно утро до късна вечер, спях в бордей, гладувах. И в резултат — заболях от туберкулоза. И сега, млад (на 21 година), аз гасна и безпомощно загивам. Струва ми се, че това са последните месеци от живота ми — ще умра, както днес умират хиляди и милиони.

— — — — — —

Прощавайте, че Ви отнемам скъпото време — аз, един загиващ младеж, пълен с пламък, с пламък загасващ, също извинявайте и за това, че Ви пиша на български: вярвам, ще разберете.

Приемете горещи поздрави, скъпи учителю

Ваш малък ученик
М. Исаев.

— Вие изпращате и две прозаични творби до „Наковалня“, които излизат след това . . .

— Това стана малко по-късно. В ранната пролет на 1928 г. трябваше да напуснем остров Хвар и да заминем за планинското селце Пале край Сараево. Това беше курортно село с пръснати къщи из девствени борови гори. До него се отива с железница. И сега си спомням малката спирка — една къщичка.

— Вие в селото ли се настанихте?

— В селото, в дървени селски къщи, горе в планината. Идваха на курорт от град Сараево, който се намираше на десетина километра. През лятото и есента времето минаваше по-неусетно, но дойде зимата, падна дълбок сняг. Четяхме някои български издания като „Наковалня“ или пък разгръщахме сръбския вестник „Политика“. През януари 1929 г. седнах и написах две лирически импресии, които нарекох разкази, и ги изпратих в списание „Наковалня“. Минаха няколко седмици, но не получих никакъв отговор.

През един зимен ден слязохме с Тома Атанасов да вземем пощата, получил се бе и новият брой на Поляновата „Наковалня". Когато разгърнах списанието, видях отпечатан първия си „разказ" „Експлозия" и много се зарадвах. Наскоро след това бе отпечатан и другият разказ — „Червеното флагче".

— Как се чувствувахте през тези месеци в босненското планинско село, не ви ли се пишеха стихове, какво беше вашето здравословно състояние?

— Ние живеехме в това курортно селце, идеше пролетта, аз се чувствувах сравнително по-добре. От вестниците, които получавахме, разбрах, че революционното движение у нас се засилва, че има вече легална Работническа партия с голямо влияние, има литературни прояви, всичко това събуждаше моя интерес към България, към родината.

У мене все повече укрепваше волята и мечтата, че мога да направя нещо в литературата, но нямах никаква възможност за солидна подготовка. Исках да се завърна, да се заема със самообразованието си, да почна да работя сериозно над себе си, да бъда истински полезен.

За мене беше огромна радост, когато от Нови Сад се получи съобщение, че фашисткото правителство е амнистирало много политически затворници и емигранти с леки присъди. Амнистиран бях и аз.

— Вие всички заедно ли си тръгнахте?

— От Пале заминах сам и пристигнах в Нови Сад. Тук в подготовка за завръщане останах няколко седмици, през което време слушах реферати по важни политически въпроси. Това беше малка школа за нас, младите, които минавахме за кадри на партията.

И дойде дългоочакваният ден. С един български параход, който пътуваше от България до Виена и обратно, ние потеглихме за родината. Бяхме четирима — аз, Симо Топалов, Митко Баковски и Павел Поппандов.

Така приключваше един период от моя живот и аз с нетърпение очаквах срещата с родината, с близките . . .

3 май 1978 г.

В девет часа Младен Исаев отваря след моето продължително позвъняване. В неговия кабинет продължаваме започнатото в последния ни разговор.

— Значи, от емиграция се завръщате през 1929 г., другарю

Исаев. Разкажете по-подробно за вашето завръщане? Как ви посрещна родината след вашето изгнаничество?

— Както казах, ние потеглихме с параход от Нови Сад по Дунава за България. Имаше много пътници-българи, които се връщаха от Западна Европа. Беше лято, юли. Ние стояхме на палубата и помня, че водихме остри спорове със студенти-фашисти, едва не стигнахме до сбиване. За да ни провокират, тези разглезени синчета ни наричаха болшевишки оръдия — агенти на Москва, безотечественици и Павел Поппандов енергично и рязко започна да им отговаря. Пристигнахме във Видин вечерта и преди още да сме слезли от парахода, някой от студентите фашисти, изглежда, беше известил полицията за пристигането ни, дойдоха двама стражари и ни отведоха в полицията във Видин. Там ни държаха само един-два часа, докато стане време за пътуване. Вероятно са се обадили в София и оттам са наредили под стража да ни изпратят, защото пътувахме същата нощ, и с пристигането ни закараха в Дирекцията на полицията.

Искам да отбележа тук един любопитен момент. Когато пристигнахме във Видин, още преди да слезем на българска земя и аз чувах български говор, стана ми много хубаво, просто дълбоко се развълнувах от звученето на родния език...

— Как изглеждаше тогава така често споменаваната Дирекция на полицията? Преди това вие не сте влизали в нея. Какви бяха първите впечатления, как премина това първо ваше арестуване във висшия полицейски институт?

— В София наистина за първи път влизах в Дирекция на полицията, но сградата помнех от ученическите си години като Партиен дом и това ми направи голямо впечатление. Изкачихме се по безкрайно дълги стълби до най-горния мансарден етаж. Там бяха килиите. Четиримата ни заключиха в една килия. Започнаха следствие. Разпитваха ни най-подробно — за емиграцията, за политическите течения в нея, за това, кой дава средства за издръжка, кои са ръководителите на политическите емигранти...

След като свършиха и разбрахме, че ще ни освободят, ние възложихме на Павел Поппандов, като излезе, да напише дописка-протест до министъра на вътрешните работи против нашето задържане и да го даде в редакцията на „Работническо дело". Този наш протест наистина излезе във вестника.

— А защо точно на Поппандов възложихте тази задача?

— Защото ние трябваше да си заминем по родните места, а Павел беше от София. Той беше много жив човек, умен, наход-

чив. В нашия протест се казва, че ние сме амнистирани, а след завръщането си сме били арестувани и подложени на разпит. Ние протестирахме срещу подобно насилие.

— От София в Балювица ли се върнахте?

— Да, аз се завърнах под стража в родното си село. Сестрите ми бяха вече омъжени, баща ми — починал. Майка ми беше жива. През тези есенни месеци аз работех полска работа, но повечето си стоях в къщи. Лекувах се, майка ми полагаше големи грижи да укрепна добре. Срещах се със Сандо, който вече работеше дърводелство в село, с други другари — братята Григорови, с които бях учил в Механо-техническото училище. Помня, че ходих и в Берковица, но не установих някакви особени връзки.

— Вие имахте ли някакви ограничения като бивш емигрант?

— Поставиха ме под режим на разписване. Такава беше системата. Разписвах се по три пъти на ден при кметския наместник, в село нямахме община, общината беше в съседното село Гушанци.

— Как решихте да напуснете тогава Балювица? Някой специално ли ви накара, имахте ли връзка със София?

— Просто не можех да продължавам този живот, откъснат от света, изолиран от другарите. Сбогувах се с моята майка. Къщата ни е извън селото, по посока на гара Боровци, на три километра. Пътят минава през гората. Пристигнах на гарата вечерта, извадих си билет. Гледах да не ме забележи постовият стражар и отстрани, в мрака, когато пристигна влакът от Берковица за Бойчиновци и оттам за София, аз успях да се мушна в един вагон, направих се на заспал и така заминах за столицата.

— Тук имаше ли при кого да отседнете, или потърсихте квартира?

— Тук се свързах най-напред със Симеон Петров (Монката), който сега живее в Кърджали. Неотдавна го наградиха с орден „Георги Димитров“ заради активна антифашистка дейност.

— Откъде се познавахте с него?

— Роден е в Берковица, оттам се познаваме, бяхме съученици, а по време на моето емигрантство в Югославия ние си кореспондирахме.

Монката живееше в Коньовица, на ул. „Опълченска“ 56. Майка му беше много сърдечна женица, с много отзивчиво и топло отношение към мене.

— Какви промени настъпиха във вашия живот, след като дойдохте в София? Какви бяха вашите намерения?

— Още в първите дни след пристигането ми в София отидох на ул. „Врабча“ № 1, там, където сега е сградата на Народната опера. На това място имаше печатница, където се печатаха наши издания — „Новини“,[10], „РЛФ“,[11] „Наковалня“ ... „Работническо дело“[12] се печаташе в печатницата на Деведжиев, която беше в дом „Бабички“ — срещу Клуба на работническата партия на ул. „Позитано“ № 1. Сградата съществува и сега. Срещу тази сграда, на двадесетина крачки, се намираше печатницата.

— С кои автори се запознахте тогава, как ви посрещнаха младите пролетарски писатели?

— Там се запознах с Ангел Тодоров, Христо Радевски, Тодор Павлов и други. Ангел Тодоров тогава работеше при Полянов в „Наковалня“. Когато му казал, че се запознал с мене, Полянов пожелал да ме види. Чрез Ангел получих покана да отида у тях. Полянов беше нелюдим човек, имаше вид на разсърден на целия свят, но към мене се отнесе с внимание. Посрещна ме любезно, разговаря с мене и ми поиска стихотворения и разкази за „Наковалня“. Обещах му, но не успях да му дам нищо за печат. Когато си излизах от неговия дом, той ми даде хонорар срещу разказите, отпечатани в „Наковалня“. А иначе Полянов имаше славата на скъперник.

— Имате ли други свои спомени за стария пролетарски поет?

— С него бяхме включени, години по-късно, в една делегация, която замина за Румъния на честуване годишнина на Михай Еминеску. Тогава нашата делегация беше приета заедно с останалите гости от министър-председателя на Румъния Петру Гроза, празнувахме цяла нощ и аз видях мрачния Полянов оживено да танцува с министершите в Букурещ. Но външно той наистина правеше впечатление на човек студен, необщителен, затворен.

3 май 1978 г. — 3 юни 1978 г.

Преди да започнем нашия разговор, съзирам сред купчината книги на бюрото на Младен Исаев мемоарите на Цветан Стефанов „Перо и дълг“.[13] Не съм ги чел и затова го моля да ми даде книгата.

— Вземи я. Книгата съдържа интересен документален материал, но е написана доста сухо. Стефанов беше дългогодишен журналист, деен комунист, но характерът му се оказа не-

поносимо остър и той беше в постоянни конфликти с другарите си.

— Със завръщането ви от емиграция, другарю Исаев, приключва един етап от вашия живот, ако мога така да нарека тези изминали години. След това кои са събитията, които вие смятате за определящи бъдещото ви развитие?

— След завръщането от емиграция аз се сближих най-напред с релефци — Христо Радевски, Георги Караславов, Ангел Тодоров, Никола Ланков, а след това и с Людмил Стоянов, Орлин Василев, Николай Хрелков, Мария Грубешлиева, Камен Зидаров... Един от първите другари, с които се запознах, сближих и започнах да работя при него, беше Тодор Павлов. След запознаването ни, когато той научи, че съм се завърнал от емиграция, предложи ми на другия ден да отида у дома му. Живееше на ул. „Тетевенска", улица, която пресича бул. „Дондуков" — това е недалеч от днешната улица „Бенковски". Жилището му беше на първия етаж в двуетажна или триетажна къща. Тодор Павлов ме прие топло, бих казал много сърдечно. Поведохме разговор. Поинтересува се откъде съм, как съм живял в емиграция. И на края той ми предложи да му помагам в издаването на философската библиотека, която сам редактираше и издаваше. В нея той включваше както свои книги, така също и преводни творби. Издаде и първия том от „Капиталът". Аз трябваше да върша техническата работа. Книгите се печатаха в печатница „Стопанско развитие", където излизаше в. „Мир".

— Вие тогава къде се настанихте да живеете в София?

— Бях се запознал с Крум Пенев и по това време живеехме с него на улица „Доростол", близо до Инвалидния дом, успоредна на булевард „Скобелев", където днес е Военният музей. Бяхме заедно в една стая с него. Крум Пенев е от поетите, които дейно участвуваха в партийния печат, но за разлика от другите, той живееше бохемски. Бяха продали негова къща и той наел тази стая, в която се приютих и аз. В неговата квартира идваха да преспиват и други — Иван Вельов, Славчо Красински... Крум, като убеден комунист, пишеше патетични революционни стихотворения.

— Значи, вие започвате да работите при Тодор Павлов, след като идвате в столицата, така ли?

— Именно по това време започнах работа при Тодор Павлов, който проявяваше изключително внимание към хората, към другарите си, включително и към мене. Той беше човек със широк, ведър характер — усмихнат, шеговит. Когато гово-

реше сериозно или обсъждаше сериозни въпроси, Тодор Павлов говореше така запалено и темпераментно, че ако човек не знаеше, че е философ, би помислил, че е вдъхновен поет. Някога е писал стихове, както се оказа по-късно. Той обичаше поезията и знаеше наизуст безброй стихотворения от наши и чужди автори, особено от класиците. Рецитираше с часове. Спомням си, рецитираше стихотворения от Пушкин, от Хайне и други майстори на поетичното слово. Вероятно той тогава още не беше запознат с големите представители на съветската поезия. Павлов знаеше цели творби от Вазов и с вдъхновение говореше за него, макар че нашата марксическа критика не само омаловажаваше Вазовото творчество, а направо го отричаше.

Тодор Павлов и по-нататък еволюира в своите разбирания за литературата и особено след неговия престой през 1932—1935 г. в СССР в разбиранията му за литературата настъпиха такива сериозни промени, че след завръщането му от СССР до края на живота си той допринесе повече от всеки друг за марксистко-ленинската оценка на класическото наследство и изобщо за ленинизиране на нашата култура, изкуство и литература.

Тодор Павлов разработи и някои от основните проблеми на марксистко-ленинската естетика и философия и създаде капиталния си труд „Теория на отражението". Осветли редица философски принципи във връзка с творчеството на съветски писатели и на нашата българска литература.

— Как сте запомнили неговия образ, бихте ли го описали така, както той е запечатан във вашето съзнание от ония години?

— Тодор Павлов беше слаб, висок и строен, с бледо продълговато лице, с побелели вече коси, изключително жизнерадостен, бодър, шеговит и остроумен. С отривиста, жива фраза при говорене. В споровете беше рязък, но никога не достигаше до грубост, принципиален, много аргументиран, когато искаше да устоява и утвърждава нещо. Обличаше се скромно, понякога почти бедно, даже може да се каже, че беше небрежен към облеклото си.

Никога не съм го видял груб, суров към хората дори когато говореше за враговете или спореше с тях, запазваше чувство за мярка, но принципно беше непримирим към идеологическите си противници. Говореше умно, увлекателно, ясно и бих казал, че неговото говоримо слово беше много по-изрази-

телно и живо, отколкото писменото. Неговият стил според мене е малко тежък, с претрупана, усложнена фраза.

Ние не бяхме говорили за някакво специално заплащане. Но той към мене прояви щедрост. Ще посоча един пример. Вече беше късна есен, вееше леден вятър, когато той ме срещна една сутрин на улицата. Аз бях тръгнал към тях, облечен само по сако. Тодор Павлов ме видя и ме попита: „Къде ти е балтонът, посинял си от студ? Защо не си се облякъл по-добре?“ Аз смотолевих нещо и той разбра, че нямам по-дебела дреха. Много добре си спомням, че в оня момент той самият беше облечен в тъмен, вехт, изтъркан шлифер.

Когато на другия ден отново отидох у тях, той извади от едно чекмедже няколко банкноти и каза да отида да си купя балтон. Аз почнах да се дърпам, но той беше настоятелен, неотстъпчив.

Но това не е единичен случай —и с други го е правил. Отделяше от залъка си за другаря. Не го идеализирам, той имаше и слабости, но в това отношение, за което говоря, той беше човек, какъвто трябва да бъде човекът на нашето комунистическо общество — личност с голяма човешка щедрост.

Той често ми даваше пари и аз винаги се чувствувах неудобно. Павлов имаше многобройни близки приятели — лекари, архитекти, адвокати, инженери, на които аз носех неговите издания и те като плащаха цената на книгите, често даваха и допълнително пари. Това бяха заможни хора. Когато се отчитах на Тодор Павлов за взетите суми, той ми даваше пари, без да ги брои. Аз не злоупотребявах с неговата щедрост и се чувствувах много неудобно.

Неговата жена — Гана, интелигентна, бивша учителка — го е съпътствувала в целия му нелек живот, много страдания бе понесла с него. Тя имаше редица човешки слабости и Тодор Павлов и в тоя случай умееше да се пошегува. Помня как веднъж със смях рече: „Ние сме за равенство с жените, но ако жените са ревниви като кака ви Гана, трудно ще осъществим равенството, за което се борим.“ Той я уважаваше заради всичко, което тя е направила и преживяла с него при арести и полицейски преследвания.

— Другарю Исаев, вие сте работили през тези години и във в. „Ехо“.[14] Разкажете как се издаваше този вестник, с кои партийни дейци, писатели и журналисти сте работили. В книгата на Цветан Стефанов „Перо и дълг“, която ми дадохте, се разказва за издаването на „Ехо“, вие какво участие имахте тогава?

— След запознаването ми с релефци, вероятно по предложение на Тодор Павлов, аз бях назначен от ЦК на партията за отговорен редактор на новия вестник „Ехо“, който партията реши да издава като легално свое информационно издание. Длъжността отговорен редактор всъщност беше за пред полицията. Пред нея за всичко отговаряше единствено отговорният редактор, по такъв начин се предпазваха от арестуване останалите редакционни работници и сътрудници, много често лица от ЦК на партията. Така че отговорните редактори се подбираха много сериозно, това беше израз на голямо доверие. При моето посочване за отговорен редактор на „Ехо“ навярно са взели под внимание и фактът, че аз имах вече не малък революционен стаж.

— Кои бяха редактори в „Ехо“?

— „Ехо“ започна да излиза като независим информационен вестник. В редакцията работеха Кутьо Панчев, Владимир Топенчаров, Димитър Найденов, Асен Георгиев и други. Като стопански директор на вестника работеше Васил Калчев, много предан комунист, с босяшки начин на живот, всецяло отдаден на работата си, без квартира, без личен живот. Също така най-активно участие вземаха Борис Богданов и Йордан Златинчев, които обезпечаваха материално издаването на партийните вестници.

— А къде беше редакцията, вие писали ли сте материали за вестника?

— Редакцията се намираше на ъгъла на улица „Христо Белчев“ (сега „Гаврил Генов“) и „Солунска“ (сега „Васил Коларов“). Помня, че написах първата уводна статия за първия брой на „Ехо“, който излезе някъде в началните месеци на 1930 г. Бях не само формален отговорен редактор във вестника, но и редактор в истинския смисъл на думата. Работех като журналист.

— Колко време продължи вашето редакторство?

— Както вече казах, бях боледувал от туберкулоза и след няколкомесечен труд в „Ехо“ здравето ми отново се влоши и другарите ме освободиха. Разбира се, аз продължавах да пиша, тогава съзряваха и първите ми по-сериозни литературни изяви в поезията. Сътрудничех и на „Ехо“, и на други наши вестници и списания.

Започнах да помагам отново на Тодор Павлов около неговите издания.

Тогава, през юни 1931 г. станаха избори и дойде на власт Народният блок. С нищо нещата у нас не се промениха, не-

говите методи на управление оставаха все същите към нашето движение, но борбата против комунистите стана по-гъвкава. Цензурата преди това преглеждаше материалите, като се наберяха, и спираше онова, което ѝ се виждаше съмнително и опасно, още преди да е излязъл вестникът или списанието. Така загубите не бяха така големи. Сега цензурата стана по-префинена, стремеше се да нанася още по-големи удари. Като се отпечаташе едно издание, трябваше да се чака мнението на цензорите. И когато се спреше цял един брой, загубите нарастваха значително. Много често ние измъквахме от печатницата големи количества от дадено инкриминирано издание и ги разпространявахме нелегално.

Тогава, през 1931 година, ме назначиха за отговорен редактор на списание „Наша мисъл".

— Бихте ли разказали за това почти непознато списание, тъй като, доколкото знам от вашите спомени, неговата съдба е доста трагична, а вие сте изпратен заради него отново в затвора?

— Това е един от най-трудните периоди в живота на нашата партия, в живота на страната, а така също и в моя живот. Както вече казах, у нас бе сформиран Народен блок от такъв политически дематог като Александър Малинов, предан на Борис III и неговата клика... В Народния блок влязоха партии като демократическата, народнолибералната, радикалната и земеделската начело с Димитър Гичев. Изборите през 1931 г. бяха спечелени чрез лъжливи обещания за свобода и демокрация. Годините на терор след 1923 г. и след 1925 г. изтощиха народните маси, в страната се шириле икономическа криза, засегнала най-силно работниците и селяните. В тези избори Българската работническа партия (комунисти) спечели 170 000 гласа и в парламента влязоха 31 народни представители.

Борбата продължаваше, но вътрешното ръководство на партията бе в ръцете на левосектантите, които не съумяха да създадат истински антифашистки фронт, тъй като постоянно бяха издигани несъобразени с обстановката лозунги за борба, предизвикваха се акции, които само усложняваха и без това трудното положение, а не водеха до никакви сериозни резултати. Левосектантското ръководство започна да се откъсва от широките народни маси, бореше се срещу земеделците, смятайки ги за фашисти, така селяните не бяха привлечени за бойни сътрудници в името на голямото дело.

Все повече се задушаваше и нашият печат чрез бюро „Пре-

са“ при Дирекция на полицията. Много често бяха спирани на ши издания, както стана и със списание „Наша мисъл“. Н мене ми възложиха да бъда отговорен редактор на новото из дание на партията, което трябваше да бъде обществено-лите ратурно списание. Аз бях назначен за отговорен редактор, за истински главен редактор бе определен членът на ЦК н нелегалната комунистическа партия Андрей Андреев, брат на Веселин Андреев. Тогава аз се запознах с него и зарабо тихме заедно. Той беше в нелегалност и затова връзката меж ду нас беше Донка Шикирова, завършила стопанско учили ще в София, много предана другарка. Тя беше посредникъ между мене, Андреев и другите легални редактори.

Аз тогава живеех на ул. „Паисий“ № 8 в едноетажна къ щица. Там идваше понякога късно нощем Андреев и обсъж дахме броевете на списанието. В редколегията бяха привлече ни другарите Тодор Павлов, Жак Натан и др. Помня, че Ан дрей Андреев беше много елегантно облечен, с бомбе и ба стун, имаше много интелигентен вид и за външните хора ми наваше като представител на висшите среди. Беше със строго лице, много сериозен, имаше сурови външни черти, умен и ди намичен, предан на нашето дело. Но той нямаше никаква пред става за това, какво трябва да бъде едно легално списание. Упорито провеждаше левосектантската линия и затова статии те, които пишеше, бяха изпълнени с революционни призиви. Не използуваше похватите на „езоповския език“, съвсем ди ректно назоваваше нещата и беше крайно упорит в това от ношение. Затова и трите книжки на „Наша мисъл“ бяха кон фискувани, а срещу мене като отговорен редактор бяха заведе ни три дела по Закона за защита на държавата.

Андреев не можеше да разбере каква е ситуацията и как во трябва да бъде едно легално политическо списание. Тогава например излизаше и списание „Звезда“,[15] също партийно из дание, и нито един брой не беше конфискуван, защото неговият редактор Георги Бакалов умееше ловко да маневрира.

— Къде бяха отпечатани книжките на „Наша мисъл“, дру гарю Исаев, знаете ли дали има запазени екземпляри от това списание?

— „Наша мисъл“ се печаташе в печатница „Стопанско раз витие“ на ул. „Веслец“, където се печаташе и в. „Мир“,[16] аз за насях материалите и аз плащах за печатането.

Не зная дали са запазени екземпляри от „Наша мисъл“, но вероятно в Народната библиотека или в други библиотеки има броеве.

— Разкажете кога и как ви арестуваха?

— Заведоха три дела против мене. Книжките бяха инкриминирани по чл. 6 и чл. 19 от ЗЗД, а тогава само чл. 7 предвиждаше освобождаване под гаранция, ето защо аз трябваше да се явя в Дирекция на полицията. Знаех, че ще бъда изпратен в затвора и можех да се укрия, но партийната дисциплина налагаше да не правя това, тъй като бих навредил на другите редактори.

Потърсиха ме в квартирата ми на ул. „Паисий" 8 — до площад „Възраждане", недалеч от булевард „Клементина" (днешния „Александър Стамболийски") в едноетажна къщица, там беше обявена и редакцията на „Наша мисъл". Хазяите ми бяха обикновени трудови хора. В тази квартира, както казах, идваше Андрей Андреев. Отидох в Дирекция на полицията като следствен. Имаше там един началник, доктор Сапунов, юрист, който завеждаше бюро „Преса". На 12 януари 1932 г. трябваше да дам показания пред полицейския следовател П. Вулпе.

— И други наши писатели споменават името на този следовател. Как изглеждаше той, как се държеше с извиканите като вас редактори в Дирекция на полицията?

— Вулпе се носеше артистично — с бакенбарди и широкопола шапка. Беше от артистично семейство и минаваше за интелектуалец — външно беше представителен, красив, едър, много важен. Но аз попаднах, когато докараха две-три момчета от Семинарията, той ги ругаеше и заплашваше много грубо, въпреки че искаше да минава за артистичен човек. В моите спомени съм цитирал казаното от мене при съставения протокол за разпит: „Аз съм главен и отговорен редактор на списание „Наша мисъл". Лично аз съм писал някои статии, отпечатани в същата книжка (бр. 1) от 1. XI. 1931 г., а останалите статии получих по пощата, одобрих ги и ги дадох за отпечатване... Като редактор поемам всяка отговорност по напечатаното съдържание в книжка 1 на въпросното списание." Такива са показанията ми.

След тази процедура следваше прокурорът да издаде заповед да бъда изпратен в затвора. Беше вече зимата на 1932 г. През февруари излезе заповедта да бъда изпратен в Софийския централен затвор.

— С този затвор са свързани много революционни дейци и творци. Какви бяха вашите впечатления, когато ви закараха в него?

— От Дирекция на полицията под стража бях изпратен в

затвора. За първи път попадах в известната тюрма. След щатен обиск, един тъмничар ме поведе към бъдещото ми жилище през мрачните тъмни коридори и когато спряхме пред тежка желязна врата, той злорадо ми заяви, че тук ще бъде новата ми квартира. В килията заварих още няколко другари.

Така започна моят затворнически живот. Нас ни пускаха на разходка заедно с криминалните затворници. Чрез криминалните, които се движеха по-свободно, ние се снабдявахме с вестници, защото на нас не беше позволено да четем дори официозите. Между криминалните имаше един особено известен затворник — Антон Прудкин, руснак, анархистична натура, още преди революцията дошъл в България, поставил се по-късно на разположение на Земеделския съюз и достигнал до поста градоначалник на столицата. Казваха, че бил организатор и на нашумелия тогава атентат в столичния театър „Одеон". Беше едър, волеви, красив и мъжествен човек. Аз съм го наблюдавал как през ония студени февруарски дни се каляваше гол в снега. Човек с много богат живот, екстремист. През Втората световна война, след като излиза от затвора, той става сътрудник на съветското разузнаване във Варна, разкриват го, осъждат го на смърт и го разстрелват.

— А вие как се свързахте с Прудкин тогава, как намерихте общ език с него?

— С този човек ние се свързахме чрез „кофтетата" — както наричахме обикновено криминалните затворници, които изпълняваха и ролята на ключари. Лично аз от него вземах вестниците, така той услужваше на затворниците комунисти. Неусетно се сприятелихме и аз ходех често в неговата килия на разговор.

Помня, веднъж също отидох да взема вестниците от неговата килия. На един примус той си пържеше нещо за ядене. И както си разговаряме, вратата се отвори и се показаха двама души — директорът на затвора и един друг мъж, непознат. Непознатият господин започна строго да ни разпитва какво правим, попита ме защо съм тук, политически ли съм и след като заплашително направи бележка на директора, че позволява контакти между политически и криминални, двамата си излязоха.

Тогава Прудкин ми каза: „Това беше Върбанов, министърът на правосъдието. Настоящий катил."

Заповедта на министъра беше категорична — веднага да се изолират политическите от криминалните затворници, а нас

ни натикаха в карцера — без светлина, като ни даваха за храна само по един комат хляб и стомна вода.

— С вас в килията имаше ли други затворници, другарю Исаев?

— Когато тъмничарят ме въведе в карцерната килия, в нея заварих още един карциран. Веднага го познах — Димитър Ганев, който след Девети септември бе избран за председател на Президиума на Народното събрание.

Беше професионален революционер, един от видните дейци на партията. Като характер беше затворен, студен, малко говореше. Бивш учител. В карцера бяхме само двама и разговаряхме дълго. Тогава той ми разкри отделни страници от своя живот — участник в добруджанското движение, членувал в румънската комунистическа партия... Но, общо взето, Димитър Ганев съм го запомнил като необщителен, неконтактен човек. Може би суровият живот го беше направил такъв.

— Колко време продължи вашият престой в карцера?

— Трудно ми е да определя, но един ден ни извикаха, накараха ни да си вземем от килията багажа, макар че почти никакъв багаж нямахме и ни предупредиха, че ще заминаваме. Слязохме в отправната стая, там ставаше оковаването във верига. Всеки арестант тогава пътуваше с верига, когато го изпращаха от един затвор в друг. Веригите ги заковаваше един циганин, криминален затворник, който си имаше чук и наковалня.

Падна ми се една много тежка верига. С нея ме покараха заедно с група затворници към гарата. В групата бяхме Борис Копчев, Никола Павлов — Комара, Димитър Ганев, Спас Георгиев, Рачо Цанев и други.

През нощта пътувахме на юг, към Пловдив. По пътя се случи непредвидено произшествие. Спас Георгиев от Костенец, когато влакът наближил познатите му места, след като отишъл до клозета, успял да избяга. Бягството си бил подготвил още в затвора, като предварително намотал на крака си дебел слой от парцали и след скачането от влака успял да извади крака си от веригата. Влакът спря, настана суматоха, конвоят започна да свири тревога, но затворникът бе успял да се скрие в мрака.

— А с вас, останалите арестанти, какво стана? Предприеха ли нещо срещу вас?

— Ние продължихме на юг. Беше пролет, овошките в Тракия бяха нацъфтели. На старозагорската гара ни свалиха и ни закараха в затвора. Това беше модерен затвор с единочки, скоро беше изграден, и условията в него се различаваха от тези в Софийския централен затвор.

— Как изглеждаше вашата килия?

— Вътре имаше легло със сламеник, масичка, а високата решетка едва цедеше светлина. Правех опит да надзърна през нея, навън се откриваше плувнало в зеленина поле. Там, в тая самотна килия, по-късно написах няколко стихотворения, между които „Поздрав от затвора“ и др., за затворническия живот. Пратих ги по канал, нелегално, в „РЛФ“. Минаха няколко седмици. Вестникът се получаваше в затвора нелегално, макар и много трудно.

Един ден се случи нещо невероятно. Влиза надзирател при мене и започна да ме разпитва какво работя, пиша ли и изважда новия брой на „РЛФ“. Сочи с пръст отпечатани мои стихове и пита: „А това ти ли си го писал?“ Отговорих утвърдително. И тогава трябваше да изслушам назидателното слово на този мой невероятен критик. На края ми даде вестника — „за спомен“.

— Какво друго забележително събитие характеризира вашият престой в старозагорския затвор?

— Интересното беше това, че само след няколко дни трябваше отново да се връщам в София. Пак ме оковаха във верига, в Софийското етапно комендантство престоях едно денонощие, след това в Софийския централен затвор и в съда — на ул. „Симеон“ и булевард „Мария Луиза“ (сега „Георги Димитров“) на ъгъла. По улица „Цар Симеон“ винаги прекарваха затворници и по цял ден тя ехтеше от затворнически окови.

— Вие със затворнически дрехи ли се движехте?

— Не, бяхме облечени в собствените си дрехи.

В съда мой защитник по делото беше д-р Минчо Нейчев, който след Девети септември беше председател на Президиума на Народното събрание.

— Как изглеждаше вашият защитник?

— Строг, сериозен комунист и високо авторитетен юрист. По-късно в концлагера бяхме заедно. На моя процес Нейчев разви една силна пледоария.

Прокурорът беше млад, наперен, каквито бяха почти всички прокурори, надъхан с антикомунистическа омраза, съдиите — също. Въз основа на това, че списанието не беше разпространено, Минчо Нейчев доказа, че няма консумирано престъпление. И съдът ме оправда.

Отново ме оковаха и отново ме върнаха в Стара Загора. Не мина много време, пак ме докараха в София. На гарата в етапното ме взе един стражар и тръгнахме към затвора; по едно време той ме спря: „Къде ти е веригата?“ Поради това,

че нямаше свободна верига, изпратиха ме неокован. Стражарът ме върна в етапното, драсна в тъмното клечка кибрит — търсеше веригата. В затвора обаче ме оковаха. Делото се повтори.

— И трети път ли ви довеждаха?

— Три пъти ме съдиха, за всяка книжка поотделно, но двете дела се гледаха едно подир друго, като ме върнаха втория път в София — на 8 и 13 юни. Фашисткото правосъдие беше много делово. Шест месеца престоях в затвора и на края ме оправдаха. Когато прочетоха оправдателната присъда, аз протестирах високо, без оглед на положението си. Извиках на висок глас срещу моите съдии и обвинители: „Аз протестирам против моето шестмесечно безпричинно задържане в затвора! Оправдателните присъди нямат никаква стойност — списанието е задушено, нито една книжка от него не видя бял свят. Долу терорът над трудовия печат! Долу ЗЗД! Долу новият законопроект за печата!“

Не знам дали можеш да си представиш какво разкарване, какви мъчения трябваше да преживея по затворите, за да изпълни фашисткото правосъдие своите законни изисквания.

— Другарю Исаев, като бяхте в Старозагорския затвор, имахте ли възможност да установите контакти и да се запознаете с политически затворници, които по това време излежават присъдите си там? Разкажете как протичаше животът във фашистката тюрма, кои от своите другари сте запомнили от тези месеци.

— Не знам дали ти казах, че най-напред като пристигнах в Старозагорския затвор, преди да ме затворят в единочка, аз попаднах в една килия с видния комунист Димо Дичев. В същия затвор излежаваха дългогодишни присъди такива известни дейци на нашата партия като Добри Терпешев, д-р Иван Пашов, Боян Българанов, Димитър Халов, Петър Станчев, а така също и секретарят на ЦК на БКП Рачо Ценев. Ценев беше най-яростният сектант и вулгаризатор на партийните идеи и борба: ругаеше старите комунисти, тъй като те бяха за курса, посочен от Димитров и Коларов, а той поддържаше левосектантските схващания за борба. Затова често старите комунисти бяха наричани от Ценев непоправими тесняци и капитуланти.

— Вие каква позиция поддържахте тогава, тъй като сте млад комунист, участвувате в партийните борби и акции?

— Аз много уважавах тези стари, твърди революционери, които въпреки гоненията и преследванията, оставаха верни на

партийното дело и не можех да приема отрицателно отношение към тях, това ме смущаваше и дразнеше, макар че и аз тогава, общо взето, споделях левосектантския курс на партията.

В Старозагорския затвор отново се разболях, а старите другари проявиха големи грижи към мене. От старозагорските села се получаваха колети с храна. Другарите отделяха от нея за мене и за останалите болни затворници. Тук още веднъж искам да потвърдя, че и в затвора, и в годините на емиграция, и през месеците, прекарани в концлагерите, аз бях свидетел на истинското другарство; тогава се проявяваше между нас такова внимание към човека, какво сега за съжаление не винаги съществува.

— След оправдателната присъда вие в София ли останахте?

— Мене ме върнаха отново в Стара Загора, но там веднага ме освободиха от затвора. Аз отидох в града при адвоката Георги Петров, един от командирите по време на Септемврийското въстание в града. Георги Петров беше човек с литературни интереси, сам пишеше стихове. С него се бях запознал в София, а след това бяхме заедно в концлагера.

— Разкажете за него, какъв човек беше той?

— Беше спокоен, улегнал човек, сърдечен в отношенията с хората. Среден на ръст, пълничък, говореше бавно, с топъл глас. Този човек ме заведе в градската библиотека и ме запозна с един обаятелен старозагорец, който ми направи силно впечатление — това беше поетът Иван Хаджихристов. Той беше по-възрастен, много деликатен, фин човек, каквито много рядко се срещат. Не се учудих, че Георги Петров има такъв приятел. Аз знаех някои стихотворения на Хаджихристов — „Ана", „Гибел" ... Бях изненадан и малко смутен от срещата си с такъв виден поет. А той разговаряше сърдечно, дори леко се смущаваше. Беше едър, висок на ръст, средно пълен, с продълговато лице, с плътен, топъл глас. След нашата революция Хаджихристов стана член на комунистическата партия и издаде стихосбирки, в които е отразена нашата нова действителност. Един романтичен човек, който повярва в правотата на нашето дело.

Оттогава, когато съм отивал в Стара Загора, винаги съм се срещал с него. В „Български писател" моята жена беше редакторка на неговите стихосбирки и той се отнасяше с голямо внимание към нея.

Така прекарах няколко дни с двамата интересни старозагорци — това беше към края на юни 1932 г.

— А тогава не ви ли запознаха с другия старозагорски поет — Иван Мирчев, с него познавате ли се, имали ли сте някакви контакти?

— Иван Мирчев е друг по характер, с него се запознах след Девети септември, а поезията му познавам отдавна. Поезия умна, малко умозрителна, спокойна. Той направи много решителен и в много отношения сполучлив опит да отрази нашия нов живот след революцията.

— А как приехте Стара Загора като град — с неговия пейзаж и атмосфера?

— Стара Загора като град ме е привличал винаги, много често съм ходил в този град. Той е един от градовете, които най-обичам да посещавам. Тук навярно и имената на Гео Милев и Георги Бакалов, както и на другите големи наши творци, родени в него, са ми влияели. Освен това аз обичам слънчевите градове, а Стара Загора според мене, е един от най-светлите и слънчеви наши градове.

Спомням си, по телевизията обсъждаха проекти за градовете на бъдещето и някои от архитектите лансираха оригинални идеи — да се строят нови градове по южните склонове на Стара планина. Тези хрумвания на нашите архитекти съвпаднаха с моите схващания и предпочитания. Аз съм от Северна България, свързан съм с родния си край, обичам го, но пак повтарям, ако би трябвало да избирам мястото, където да живея, това би било Южна България с нейните неповторими пейзажи и ярко слънце.

— Другарю Исаев, след вашето идване в София, вие окончателно ли напуснахте родния си край, поддържахте ли връзките си със свои близки?

— През есента на 1932 г. ме арестуваха при една полицейска блокада в Клуба на работническата партия на ул. „Позитано" 1. Полицаите нахлуха ненадейно, ние направихме опит да избягаме, но всички изходи бяха завардени от полицаите. Тогава някои се сетиха да отворят прозорците откъм улицата. Долу частни дребни търговци продаваха зеленчуци и плодове и бяха складирали празни кошове. Другарите започнаха да скачат отгоре като парашутисти, но докато дойде моят ред, един полицай ме дръпна за дрехата и белезниците щракнаха върху ръцете ми.

— Къде ви откараха?

— Всички арестувани бяхме закарани в близкия полицейски участък, а след това в Дирекция на полицията. Там, като разгърнаха тефтерите, откриха, че съм стар клиент на поли-

цията. Няколко дни ни „обработваха“, както само те умееха, но тъй като нямаха сериозни улики против нас, ни пуснаха. Мене ме интернираха пак в моето родно село с режим на разписване. Аз се върнах при майка си.

Свързах се с моите стари и много добри приятели — братята Георги и Петър Григорови. Гришата, който беше много твърд и честен комунист, буден другар, беше закупил много от изданията на издателство „Ив. Г. Игнатов“. Това бяха книги от световната класическа литература — руска и западноевропейска — Зола, Юго, Хамсун, Толстой и др. В тая мека, топла есен аз успях да прочета „Мартин Идън“ на Джек Лондон, някои от книгите на Кнут Хамсун и други. Прочетох „Война и мир“ на Толстой и неговите герои ме плениха завинаги, а романите на Достоевски просто ме разтърсиха.

— През това време проявявахте ли някаква революционна дейност, участвувахте ли в някакви акции? Как живееха на село хората, свързани с борбите на партията?

— Освен четенето на класически литературни произведения, аз установих връзки с някои другари, с които се познавах от времето на Септемврийското въстание. Това бяха прости хора от съседните села, които съчувствуваха на нашето комунистическо движение. Партията, която постепенно съживяваше своята дейност, сега се нуждаеше от нови сили и подкрепа. Спомням си как късно вечер се събирахме в къщата на бай Петър Манчов от с. Гушанци, днешното Замфирово. Водехме разговори за обстановката у нас и в другите страни, за организирането на прогресивните сили под крилото на партията.

Прибирах се призори и нашето куче Вълчо отдалеч ме познаваше и скачаше от радост, като си влизах в къщи, като че ли е доволно, че нищо лошо не ми се е случило . . .

През деня отново потъвах в света на книгите — жадно и ненаситно четях. А това беше голямо богатство, което дотогава не бях имал възможност да опозная. И независимо че бях в глухата провинция, можах да разширя своите литературни познания, да обогатя литературните си кръгозори.

Някъде през пролетта на 1933 г. аз отново дойдох в София. Напуснах тайно селото, вече имах опит за това.

— В София къде се установихте на квартира, как тръгна вашият нов живот тук?

— Струва ми се, че отначало отново отидох при Крум Пенев, но стоях малко време там. Прие ме на квартира при себе си Иван Вельов. Квартирата му беше много близко до Лъ-

вов мост и недалеч от сградата на обществената безопасност — Дирекция на полицията.

— Бихте ли разказали малко повече за Иван Вельов, другарю Исаев. Неговото име често се среща в литературния комунистически печат през 30-те и 40-те години, споменават го и други от вашето поколение. Каква е неговата съдба, какъв беше той като човек и поет?

— Иван Вельов е родом от врачанските села, беше мой връстник. Човек с безспорни литературни способности, който още от младежки години е влязъл в комунистическото движение — бил е комсомолец във Враца. Орлин Василев ми е разказвал, че той някога е станал комсомолец под влиянието на Иван Вельов. Вельов е бил буден младеж. Помня го от по-късно време, когато той пишеше своите стихотворения, прозаични произведения, пиесата „Помощник-архиварят Гунчов", играна от нашия самодеен театрален колектив в Синдикалния дом (сегашният Профсъюзен дом на културата „Г. Димитров" в столицата).

— Как се чувствувахте като съквартирант на Ив. Вельов? С него разбирахте ли се?

— Иван Вельов живееше босяшки, квартирата си държеше нечисто, понякога проявяваше странности, които аз не можех да си обясня, отдавах ги на неговия характер, без да допусна, че става дума за нещо много по-сериозно. Нямаше воля да работи системно. Това, което печаташе, издаваше талант, но не беше пълноценно постижение. Неуравновесеното му поведение издаваше някакво душевно разстройство.

Когато през 1936 г. започна Испанската война, Иван Вельов замина за Испания, заедно с останалите доброволци. След разгрома на републиката от франкистите, Вельов отива във Франция и, доколкото знам, там попада в концлагер. Оттам се завръща в България.

— Вие тогава срещахте ли се с него, общували ли сте?

— Срещнах го веднъж в центъра на София и се зарадвах много, поздравих го, а той се отнесе към мене така, че останах слисан. Запитах го как е, кога се е завърнал, а той ми отговори: „Аз се освободих от тая заблуда марксизма . . ." При говор той произнасяше р-то доста особено. Не вярвах на ушите си. Ядосах се на думите му и му отговорих: „В Дирекция на пропагандата за такива приказки плащат!" Тогава имаше такъв фашистки институт, който се бореше срещу комунистическите идеи.

По-късно, в концлагера, се намерихме отново заедно с Иван

Вельов; той вече страдаше тежко от шизофрения. Разказваше страхотни неща, говореше несвързано — за побоища, за това, че видял своите сюжети ограбени във филмите, които сега се прожектират, че мястото на царския дворец било собственост на Левски, че той е внук на Апостола... Помня, че като ни разливаха чорбата, хората, които наливаха, се сменяваха. Иван Вельов си даваше канчето да му налее чорба само един и същ човек, на другиго не се доверяваше — страхуваше се да не го отровят.

Помня как в концлагера — манастира „Св. Кирик" — пред един чинар Вельов с ужасяващ глас се провикна: „Колкото листа има на това дърво, толкова бесилки ще издигна... Кра-кра-кра-а-а!" Неговият зловещ глас накара дори манастирският пес да завие от ужас. Това положение с Иван Вельов беше много тревожно. Често по повод на него се спречквах с комменданта на лагера, като му казвах: „Вижте докъде стигнахте в борбата с комунистите, че затваряте и хора, които трябва да бъдат лекувани." Един ден Иван ми даде едно свое стихотворение, написано нормално, дори бих казал — хубаво. Очевидно — момент на просветление.

Когато умря цар Борис, Иван Вельов дал заявление до комменданта, който ми го показа. В това заявление Вельов моли да бъде незабавно освободен, за да заеме овакантения български престол.

— Кога умира Ив. Вельов?

— След Девети септември аз го виждах няколко пъти, лекуваха го. Като секретар в Съюза на българските писатели поех грижата за него. Купихме му дрехи, настанихме го на квартира. Състоянието му се подобри, държеше се нормално. Когато започна войната в Корея, казваше, че иска да замине през Югославия за Корея. Като говорехме за него, веднъж Ламар ми казваше, че го виждал някога пред печатницата си. Пред входа имало железен капак, който водел към мазето. Една ранна сутрин капакът се разтваря и отдолу се показва Иван Вельов, целият черен и мръсен от въглищата.

Много тъжно завърши животът на този човек, започна талантливо, но угасна трагично.

6 юни 1978 г.

Не е възможно да се разговаря с Младен Исаев за неговия творчески революционен път, и той да не заговори за Никола

Вапцаров. Питам за началото на тяхното познанство, за първата среща.

— Вапцаров беше дошъл през пролетта на 1936 г. от Кочериново, където работил и бил уволнен, затова търсеше препитание в столицата. Запознахме се в пивницата „Луката", която отдавна не съществува.

— Къде се намираше тя?

— Намираше се на мястото на сегашната сграда на Министерството на финансите, срещу театър „Сълза и смях". В тая пивница се събираха интелектуалци — писатели, художници, артисти. Тогава аз бях в една компания с Борис Ангелушев, Христо Радевски и други. Сред нас седеше млад човек — слаб, мълчалив, съсредоточен. Имаше актьори и стана дума за пиеси, за това, че в Народния театър не се играе нищо интересно. Тогава този млад, непознат човек каза, че дори и да се напишат нови интересни пиеси, Народният театър няма да ги приеме. И той посочи за пример пиесата на Максим Горки.

Направи ми впечатление, че непознатият говореше за театър с вещина и съпричастна заинтересованост. Когато компанията ни си тръгна, аз излязох заедно с непознатия човек. Като вървяхме по улица „Раковски", той ми каза: „А вие знаете ли, че с вас сме се запознавали задочно?" И добави, че е получавал на своя адрес в Кочериново екземпляри от моята книга „Ведрина", пласирал ги и ми се издължил. Спомних си, че Георги Караславов ми беше дал неговия адрес и след като му изпратих пакет с книги, наскоро получих точно дължимата сума.

Това е първата ми среща с Никола Вапцаров, с когото след това съдбата ни сближи и остави незаличими следи в живота ми.

— Как се развиха по-нататък вашите отношения?

— Когато излизаше вестник „Кормило",[17] един от редакторите му беше Орлин Василев. Веднъж през лятото, когато почина Максим Горки — юни 1936 г., аз отидох в редакцията и Орлин Василев ми каза: „Виж, това е стихотворение за Горки, подписано от млад поет, Никола Йонков. Той се казва Вапцаров, но аз го посъветвах да се подпише Йонков". Тогава аз разбрах, че човекът, който говореше за драматургията на Горки, е поетът Вапцаров.

Стихотворението „Горки" е отпечатано в брой 39 на „Кормило" от 1 юли 1936 г.

Вапцаров дълго време търсеше работа, идваше макар рядко в „Луката", докато един ден каза, че е постъпил на ра-

бота в мелницата на братя Бугарчеви. Работел до късно и затова рядко се виждахме. Макар да идваше доста уморен, никога не се оплакваше от работата си. Наскоро след това той извика от провинцията и жена си Бойка. Наеха квартира на ул. „Люлин“ 2. Имаха вече бебе — малкият Йонко.

По онова време и аз станах семеен, но бракът ми не просъществува дълго.

Двете наши семейства — ние и Вапцарови, се сближиха.

— Като семеен къде живяхте?

— Сменихме няколко квартири: ул. „Мосул“, сега „Архитект Миланов“, у семейство Ковачеви, ул. „Гечкенлии“, ул. „Добър юнак“ в Лозенец, ул. „Раковски“ 149, ул. „Ангел Кънчев“... — последната квартира на първото ми семейство.

— Бихте ли характеризирали Вапцаров такъв, какъвто е останал той във вашите спомени, обрисувайте го така, както вие сте го видели и почувствували като другар и близък приятел?

— Обикновено е прието за личности като Вапцаров да се говори само хубаво, в превъзходна степен. Но за Вапцаров другояче не може да се говори. Той беше изключителна личност с необикновени човешки и нравствени качества. Вътрешно богат дори от поезията си. Изключително скромен, с удивителна сърдечност и доброта в най-хубавия смисъл на думата. Обичаше всичко чисто, красиво, благородно. Обичаше живота особено децата...

Често пъти, когато се разхождахме и срещахме деца, той ги спираше, разговаряше с тях, милваше ги по косите. Загубата на неговото дете беше за него тежка, непоправима драма, която остави трагична следа в душата му.

Вапцаров беше непримирим към всякакви неправди и злини в обществото. Неговото обществено-партийно чувство хармонираше с най-висока човечност.

Спомням си времето, когато фашистка Германия и Съветският съюз сключиха пакт за ненападение. След като вестниците публикуваха съобщението за този пакт, един ден ние се срещнахме с Вапцаров в сладкарница „Суровић“, там където е сега книжарницата за съветска литература „Ленин“, на бул. „Руски“ и „Раковска“. Заговорихме за сключения пакт. Вапцаров нервно изрази отношението си, каза, че разбира неговата необходимост, но не може да приеме притъпяването на нашата пропаганда срещу фашистка Германия. „Знаеш ли, заговори Вапцаров, — с разума си го приемам. Разбирам: в момента е нужно да се избегне военният сблъсък между двете сили, да

се спечели време за увеличаване на военната мощ на съветската държава. От друга страна, вътрешно не мога да се примиря, че при новите обстоятелства ще трябва да говорим приглушено за варварството на хитлеризма."

Тогава се получи наистина нещо куриозно. Изведнъж у нас започнаха да идват съветски книги. Имаше една книжарница, на мястото на сегашния Партиен дом, на ул. „Търговска", която се държеше от Трифон Костов. Той се беше посветил изцяло на разпространение на съветската книга у нас и имаше често разправии с полицията. След пакта между двете държави у нас настъпи известно отпускане, омекоти се атмосферата в полза на Съветския съюз. Беше допуснат у нас вестник „Известия", органът на Върховния съвет на депутатите на трудещите се. Разбира се, това не важеше за партийния орган „Правда".

Друг парадокс беше това, че можеше да се пише остро срещу западните държави, срещу „плутокрацията", само не и срещу Германия. Този период продължи една-две години, докато фашистка Германия подло нападна Съветския съюз на 22 юни 1941 г.

— Как бе посрещнат пактът в комунистическите среди, как се тълкуваше неговото значение тогава?

— Подписването на пакта беше съпроводено с известно объркване в нашите среди. Не случайно Тодор Павлов по поръчение на партията написа брошурата „Против объркването на понятията", която изигра положителна роля за изясняването на проблемите. Някои наши другари заживяха с едно успокоение, че няма опасност от хитлеристка Германия и това беше много опасно, още повече че нашият буржоазен печат се опитваше да изкара Хитлер и неговата клика едва ли не като революционно-прогресивна, като борци срещу англо-американците. Това беше всъщност една демагогия, която хвалеше „новия ред" в Германия и тя успя да спечели една част от дребната буржоазия у нас.

Когато Богдан Филов сключи във Виена тайно договор за присъединяване на България към Тристранния пакт, по същото време германски войски нахлуха от Румъния и тогава трезвомислещите хора у нас започнаха да прозират истината. Навлизането на немски войски у нас целеше да бъдат ударени Гърция и Югославия, а това осигури на Хитлер тил за борба срещу Съветския съюз.

Трудно беше да се ориентира човек в оная обстановка, но Вапцаров беше от тези, които трезво оцениха зловещите ходо-

ве на фашизма и бяха готови за борба срещу него с всички сили.

— Вие работехте ли някъде, как се издържахте?

— В ония години аз работех като служител в Съюза на българските писатели. Когато постъпих (1938 г.) председател на съюза беше Добри Немиров. Официалният писателски съюз беше малка организация, без особено значение за културния живот в страната. Но това беше организация с известни демократични традиции, основана още през 1913 г. Председатели на съюза са били Иван Вазов, Тодор Г. Влайков, Михаил Арнаудов, а през 1940 г. председател стана и Елин Пелин. Но буржоазната власт не подкрепяше писателската организация и не ѝ отдаваше почти никакво внимание.

В писателския съюз аз постъпих като единствен служител. Канцеларията се помещаваше в Дома на изкуствата и печата, двуетажна сграда на ул. „Раковски", която се намираше на мястото на сегашната нотна книжарница и сладкарница „Хавана" — срещу хотел-ресторант „Севастопол". Сградата бе разрушена при бомбардировките над София. В нея се разпореждаше Съюзът на журналистите, който беше всъщност най-голямата творческа организация тогава, по понятни причини много толерирана от буржоазията. Журналистите бяха дали по милост една единствена стая на писателската организация и това беше библиотеката.

Секретар на съюза тогава беше Георги Караиванов, а Константин Петканов, Димитър Пантелеев, Ангел Каралийчев, Боян Болгар и други влизаха в Управителния съвет.

— В какво се състоеше вашата работа?

— Аз станах деловодител. Събирах членски внос, занимавах се с делата на така наречения пенсионен фонд, за който също се събираха вноски, водех протоколите от заседанията на Управителния съвет.

В тази стая, в която аз работех, започна да идва Вапцаров и други другари. Историята около идването на нелегални при мене е доста известна.

По онова време Вапцаров написа стихотворението „Селска хроника" и във връзка със Соболевата акция замина за Банско.

— Това става през декември 1940 г.?

— Да. Там го арестуваха и по-късно го съдиха. Свидетел по делото му беше Светослав Минков. След оправдателната присъда Вапцаров беше интерниран в Годеч, където го завари войната срещу Съветския съюз.

Завърнал се в София през есента на 1941 г., Вапцаров влиза във връзка с военния отдел на ЦК на партията, свързва се с ръководителя му Цвятко Радойнов, поставя се всецяло на разположение на партията за въоръжена борба срещу фашизма и срещу германските окупатори. През България минаваха ешелони с оръжие за фронта в СССР. Партията взе курс за саботажни акции срещу хитлеристите, като започнаха да се унищожават стоките, подготвяни у нас за немските войски. Заедно с това подготвяха се хора, събираше се оръжие за партизански действия в планините. Вапцаров, като близък помощник на Цвятко Радойнов и Антон Иванов, дейно участвува в тези акции.

Тъй като аз бях почти винаги сам в канцеларията, той започна да идва често при мене.

— Вие бяхте ли вече член на Съюза на писателите?

— Да, през 1938 година аз бях избран заедно с Христо Радевски за член на Съюза на писателите; член на Съюза стана и Георги Караславов. Аз се ползувах с доверието на съюзното ръководство. Председател тогава беше Стилиян Чилингиров.

Веднаж Вапцаров дойде при мене с особено поръчение. Тъй като аз работя вече няколко години в съюза, за моята книга „Човешка песен“ получих съюзната награда, значи мене ме смятат за благонадежден човек. Това накарало Вапцаров да се обърне към мене за сътрудничество в работата.

— Какви задачи ви постави тогава Вапцаров, какво искаше от вас?

— Уговорихме при мене да идват различни хора с парола, да ми предават материали, които аз да предавам на други, да посрещам и препращам хора. Например имаше такава парола: „Идвам да си купя от вашата книга“, а аз трябваше да отговоря: „Съжалявам, аз нямам при себе си, но ще ви изпратя при еди кого си да си купите.“ Вапцаров ми каза, че материалите, които ще минават през мене, ще бъдат най-различни, включително и оръжие... Всичко ще става с парола.

Така започнахме. При мен идваха хора, вземаха или оставяха пакети и си отиваха.

Веднъж ми оставиха пакет с долари и драхми. От мене ги взе майката на сегашния кмет на София, Петър Междуречки. Неговите родители — и майка му, и баща му бяха съдени след това заедно с нас в процеса на ЦК на партията.

— Колко време вие помагахте на Вапцаров?

— От есента на 1941 г. до март 1942 година.

Тогава беше много студена зима, а Вапцаров ходеше облечен с тънък, изтъркан шлифер. Така съм го запомнил в оная ледена зима на 1942 година.

— Освен с Вапцаров вие изпълнявахте ли други партийни поръчения, работехте ли с други партийни функционери?

— Аз бях член на партийната група на писателите комунисти и като такъв изпълнявах задълженията си. Поддържах връзки с Атанас Романов и Антон Попов — като най-близки съратници на Вапцаров те идваха при мене в съюзната канцелария. Но задачи получавах преди всичко от Вапцаров.

— Вапцаров ли ви запозна с тях? Бихте ли разказали за тези смели комунисти, какви спомени имате за тях, как сте запазили техните образи в паметта си?

— С Романов се познавах много отдавна. Запознахме се в една килия на Дирекция на полицията. Трима души бяхме свалени на следствие. Двама полицаи започнаха да бият Атанас Романов, инквизираха го, докато загуби съзнание. След това подложиха на изтезание и другия — Стефан Николов. Докато стигнаха до мене, се измориха и ме оставиха за вечерта...

— Какъв беше най-близкият приятел на Вапцаров — Антон Попов, обрисувайте неговия портрет, как изглеждаше?

— Антон Попов го знаех от столичната община. Там работеше при Петър Славински, който беше началник на културното отделение и секретар на кмета. Антон Попов работеше като журналист в списание „Сердика".

Беше висок, строен, много красив, с розово-бяло лице, стеснителен, много чист и нравствен човек. Поради тая стеснителност по време на процеса, за да реагира дръзко, той апострофираше съдиите. А иначе беше най-кроткият между нас. Така дръзко реагират най-често хора, които по природа са свити, стеснителни. Със своето държание в съда той просто предизвикваше съдиите и те го включиха сред осъдените на смърт, макар че той не очакваше смъртна присъда.

Докато четяха присъдите ни, аз стоях между Вапцаров и Антон Попов. Вапцаров посрещна удивително спокойно присъдата си; Антон Попов пребледня и лицето му стана тебеширенобяло.

— Вапцаров винаги ли беше така спокоен, какво впечатление правеше той на околните?

— Характерно за него беше дълбоката емоционалност, но той имаше воля да овладява чувствата си и външно изглеждаше винаги много спокоен. Виждал съм го угрижен поради

някои несполуки, но никога нервен, избухлив. Беше страшно взискателен и към себе си, и към другите. Въпреки мекотата на характера си, показваше удивителна твърдост и дисциплина.

Вапцаров говореше леко на бански диалект. Често идваше у нас, на ул. „Раковски“ 149, и водехме дълги разговори. Помня и такъв случай. Той, като техник, поправя в стаята повредено електрическо котлонче, а през това време дъщеря ми се хвърля върху него и започват игра на „дий конче“. Много обичаше да играе с нея и когато идваше винаги й донасяше нещо — шоколад или бонбони.

Вапцаров имаше способността да познава и цени истински достойните хора. Той изпитваше огромно уважение и обич към Цвятко Радойнов, поставяше го над всички останали, с които работеше. Когато ни откараха в затвора и същия ден от ключарите научихме, че осемнадесетте парашутисти са разстреляни, между тях и Цвятко Радойнов, Кольо просто легна по очи и видях как плещите му се раздрусаха. Когато се изправи, с влажни очи сподели: „Знаеш ли какъв човек беше той: скромен, сърдечен, комунист, предан до смърт на делото. Погълнат от денонощна работа, той нямаше време за личен живот. А се интересуваше подробно за личната съдба на другарите си. Когато му разказах как угасна моят малък син, той се просълзи и дълго ме утешаваше.“ Също така Вапцаров много ценеше и Старика, както всички наричаха Антон Иванов.

— Вие познавахте ли се с Антон Иванов, работили ли сте с него в нелегалната борба?

— Аз го видях в съда за първи път. Бяхме в различни килии, но като ни извеждаха да се мием или до тоалетната, тогава един друг се опознавахме помежду си. Започнах да ходя в килията на Антон Иванов. Помня, че той беше направил опит да посочи друга рождена дата, за да излезе по-възрастен и така да избегне смъртната присъда. Но прокурорът се оказа опасна лисица. Поискал от Копривщица, родното място на Антон Иванов, сведение за точната му рождена дата[18] и когато дойде ред за присъдата, прокурорът прочете телеграмата за истинската рождена дата на Антон Иванов. И така той получи смъртна присъда.

И сега си спомням за една наша къса среща с Антон Иванов. В килията той четеше едно томче стихотворения от Некрасов, малко по формат, от поредицата „Библиотека поэта“. Като видя, че се заинтересувах от книгата, той каза: „Ето то-

ва е истински граждански поет. Така трябва да се пише.“ После, като ми подаде томчето, каза: „Вземи го, на мене няма да ми е вече нужно.“ В тия думи долових дълбок и страшен подтекст. Той не очакваше милост от съда.

— А какво стана през времето до процеса, как изминаха тези напрегнати дни?

— Мъчително ми е да си припомням за ония мрачни и тежки дни. Но ще спомена някои моменти.

Когато влизахме в затвора, в коридора имаше камара картия, не помня точно каква, а Атанас Романов, буен и неудържим, с един скок се прехвърли през нея. Тогава Антон Попов с горчива усмивка му каза: „Ех, Романе, да можеше така да прескочиш и трапа!“ ...

И още, когато ни сваляха в подземието на затвора да се перем и мием — всички пееха така, че подземието кънтеше.

— Например какви песни се пееха?

— Пееха се предимно съветски партизански песни. Дълго кънтеше в подземието: „... и на Тихом океане свой закончили поход“. Имах чувството, че цялата сграда се люлее от нашите песни, всички пееха така, сякаш и не подозираха, че над главите им витае близката гибел... Над всички се извисяваше гласът на Атанас Романов. Той беше работник, изключително силен духом и физически, с неизтощима енергия и любов към живота.

Както си говорим, изведнъж поетът прекъсва разказа си и замълчава. Настъпва тишина. Изпод очилата очите му овлажняват. Обладава ме някакво неудобство. Дали със своите въпроси не човъркам стари рани, не събуждам свидни спомени?

Младен Исаев сваля очилата си, мълчаливо трие очи и после продължава:

— Силни духом бяха тези хора, не студени, сурови революционери, а хора с богат вътрешен живот. Те не се нуждаят от идеализация; със своята човешка простота и обаяние, както тогава, така и сега, те останаха в съзнанието ми съвършени.

— Другарю Исаев, а вие не научихте ли предварително за разкритията, как попаднахте и вие в процеса на Вапцаров? Вас са ви арестували по-късно, нали?

— Веднага след арестуването на Вапцаров, Бойка се обадила у нас. Те живееха недалече на ул. „Аспарух“ № 37. Тогава аз незабавно излязох и се скрих. Знаеш ли къде намерих скривалище? Над апартамента, където сега е редакцията на

списание „Септември“, на пл. „Славейков“. Апартаментът бе купен неотдавна от Съюза на писателите. Към него имаше таванска стаичка, за която знаех само аз, и в нея се скрих. Стоях по цял ден, излизах само вечер, но разбрах, че през тези десетина дни никой не ме е търсил. Помислих, че дейността ми не е разкрита и се прибрах у дома. На другата сутрин ме арестуваха.

— Как полицията успя да направи своите разкрития?

— Както почти винаги, имало е предателство.

— Вас кога ви арестуваха?

— Моето арестуване стана на 15 март 1942 г. У дома рано сутринта дойдоха един стражар и един агент. Аз току-що бях станал. Направиха обиск. Дълго ровиха из книгите ми и между другото намериха една малка снимка на Вапцаров. „Познаваш ли го?“ — попита ме агентът. „Познавам го. Той е писател“ — казах аз. Агентът ехидно изсъска: „Добре, добре. Знам кой е той. Да вървим в Дирекцията, там ще разкажеш всичко!“

— С камионетка ли ви закараха?

— Не. Взехме трамвая. Когато са откарвали и Атанас Романов с трамвая, той скочил, но не успял да избяга, заловили го.

— Какво стана с вас, къде ви затвориха, разпитваха ли ви?

— С пристигането в Дирекцията на полицията ме сложиха в килия при един арестант. Оказа се фабрикант — евреин, който според полицията правил спекулации със злато и затова го арестували. По онова време никога не събираха политическите заедно, а ги слагаха поотделно, сами или при криминални арестанти.

След няколко часа ме извикаха при Гешев. В неговата стая бяха двама — Гешев, който стоеше прав, а другият беше седнал. Седящият беше по-възрастен от Гешев и по-пълен. Когато влязох, Гешев каза: „Е, Младене, дойде време пак да се видим.“ Аз изразих учудване, че съм арестуван, започнах да питам защо съм задържан, но Гешев ме прекъсна: „Ти ще кажеш защо си арестуван.“

Като преустановихме нашия диалог, седящият мъж каза: „Аз съм директорът на полицията, г-н Исаев. Реших, като имам пред вид вашата известност, сам да ви разпитам.“

— Гешев не беше ли директор на полицията?

— Не. Гешев беше нещо повече от директор. Той беше не-

сменяемият човек в полицията, който държеше в ръцете си нишките на всички разкрития на конспирации.

Тогава аз се обърнах към директора на полицията: „Господин директоре, аз много съм изненадан, че съм арестуван, навярно има някаква грешка."

Директорът продължи да говори, а от думите му аз подразбрах какво от моята дейност са разкрили. Опитах се да се оправдавам:

— Господин директоре, аз не съм участвувал в никаква конспирация, дружех с Никола Йонков като с поет и колега. Що се отнася до доларите, за които споменахте, аз помислих, че са от леля му, която живее в Америка и затова ги скрих. Аз съм въведен съвсем несъзнателно в тази работа.

Гешев не издържа и сърдито се обади: „Защо се правиш на наивен!"

Директорът каза, че трябва всичко, каквото знам, да го напиша и си излезе. Гешев натисна звънеца, веднага пристигнаха двама от неговите архангели, които ме заведоха в друга стая, дадоха ми писалка и листа и ми заповядаха да пиша. Аз написах това, което вече бях казал пред Гешев и директора. Прочетоха написаното и го скъсаха. Втори път се повтори тази сцена, след това трети път... Тъй като не признавах никакво съзнателно участие в конспирация, нанесоха ми няколко тежки удара, но до истинска инквизиция не прибягнаха. Заведоха ме пак в килията при фабриканта и ме заключиха там. Беше март, студено, и ние с този човек спяхме под едно одеалце, свити един до друг, за да не умрем от студ.

— А защо лично директорът е дошъл при вашия разпит?

— Много по-късно разбрах причината. Щом сутринта са ме арестували, моите близки отишли при Стилиян Чилингиров, тогавашен председател на Писателския съюз. Щом научил за случилото се с мене, той бързо се обадил на директора, като му казал, че главата си залага за мене и за моята невинност. Представил ме като виден писател, който не бива да бъде измъчван в полицията.[19]

— Как се развиха събитията след това, как започна процесът?

— След като една седмица стоях в Дирекция на полицията, извикаха ме и ме преместиха в по-голяма килия с петнайсетина наши другари. Между тях беше и Атанас Филев, един от тези, които бяха идвали при мене в канцеларията на писателския съюз. Познахме се. Същия ден вечерта, с белезници на ръцете ни качиха на влака и ни закараха в Беломорска

Тракия, в прочутия концентрационен лагер край село Еникьой. Той се намираше между Драма и Ксанти, сега това място е в Гърция. Самият лагер беше една гръцка казарма с много отделни сгради, обградени с гъст бодлив тел. Нас ни поставиха в изолирана сграда, отделно заградена с тел, нещо като лагер в лагер. Там изкарахме април, май и юни и в края на юни извикаха петима от нас — мене, Кирил Киряков, Никола Русев, Деньо Вълчанов... и ни докараха пак с белезници в София, в Дирекцията на полицията. Мислех, че ще ни инквизират и разпитват, но се оказа, че следствието по нашето дело е свършено.

Държаха ни за малко в коридора. По едно време свалиха от килиите Вапцаров и другите и ни натикаха в една камионетка без прозорци. Отново се събрахме с Кольо. Той беше се посъвзел след тежките инквизиции. Закараха ни в Софийския централен затвор и там с влизането ни връчиха обвинителният акт — една дебела свезка от обвинения за 61 човека. Заключиха ни — осем души — в една килия заедно с Вапцаров.

7 юни 1978 г.

Днес е седемдесет и първият рожден ден на Младен Исаев, но сутринта се срещаме в уговорения час. Искам отново да поговорим за преживяното по време на процеса от 1942 година, да изясним още неща около темата за Вапцаров, за преживяното през тези страшни и трагични дни. Разбирам колко мъчително и болезнено разказва за тях моят събеседник, но преодолявам стеснението си да го разпитвам пак за това. Интересувам се още за Антон Иванов, питам как Младен Исаев го е запомнил.

— Бихте ли го описали, как изглеждаше, как се е запазил неговият образ във вашето съзнание?

— Среден на ръст, слаб, на вид беше около шейсетгодишен, но още строен. Бавен в походката, с бледо лице, външно изглеждаше строго. Когато заговореше, лицето му излъчваше топлота и искреност. Говореше спокойно и умно. Онова, което особено ме удиви и трогна, беше обстоятелството, че Антон Иванов в предсмъртните си часове четеше стиховете на Некрасов.

И още нещо бих добавил за личността на Антон Иванов. Словото му течеше спокойно, нямаше изхвърляне, големи фрази, нямаше желание да поучава, нито пък да налага своето мнение. Имаше нещо кротко и затрогващо в думите му. Беше ми известен жизненият му и борчески път, знаех за него и преди да се

срещнем, но неговият образ надмина далеч моите предварителни представи. Покори ме завинаги вътрешната му убеденост и предаността му към делото на партията и народа.

— Другарю Исаев, разкажете за времето, преживяно в общата килия с Вапцаров и останалите ваши другари. Кое е най-характерното, което сте запомнили от тези тежки дни. Къде се намираше вашата килия, какъв беше затворническият ви бит?

— Както казах вече, аз попаднах с Вапцаров, Антон Попов и още пет души в обща килия. Килията ни се намираше на най-горния етаж на затвора — една продълговата стая, сумрачна, със застоял, запарен въздух. От етаж до етаж извеждаха железни стълби. Когато по тях вървяха хора, те зловещо кънтяха. На всеки етаж имаше колело с железни парапети, от което на изток и запад водеха коридори с килии отдясно и отляво. Вратите на килиите бяха железни и при отваряне остро скърцаха. Ключарите бяха облечени в черно и винаги носеха връзки с големи ключове. Като ни натикваха вътре, заключваха и спускаха тежко желязно резе.

Нашата килия очевидно е била предназначена за един или двама човека, а ние бяхме осем души. Таванът на килията беше висок и най-горе имаше решетка. Но тя бе толкова високо, че не можеше да се погледне навън. Виждаше се само квадратче карирано небе...

— Кои бяха с вас в една килия, другарю Исаев. Бихте ли посочили имената им?

— Да. Бяха следните другари: Никола Вапцаров, Антон Попов, Стоян Захариев, Христо Петров, Борислав Николчев, Никола Русев, Иван Мурунов и аз.

— Колко време преживяхте така заедно?

— В тази килия престояхме 28 дни. В моите мемоари „Незабравимото“ аз съм описал подробно преживяното тогава в килията.

— Независимо от това, аз ви моля пак да разкажете за тези дни, за вашите впечатления и разговори, за това, което паметта е съхранила въпреки изминалото време.

— От тази килия ни извеждаха и ни водеха в съдебната зала. А съдебната зала беше трапезарията на едно военизирано телеграфопощенско училище, недалеч от затвора.

— Дотам как отивахте?

— Винаги ни откарваха с камионетка, тя чакаше долу и ние влизахме в нея, оковани с белезници.

— Помните ли кога точно ви преместиха от Дирекцията на полицията в затвора?

— Датата помня много добре — 26 юни 1942 г.

— А процесът кога започна?

— В началото на юли, ако се не лъжа — на шести. В първите дни на престоя ни в затвора ние си четяхме взаимно показанията пред полицията и подготвяхме защитата си.

В обвинителния акт на прокурора фигурирахме 61 човека, но на делото бяхме по-малко, не бяха заловени например Цола Драгойчева, Дико Диков и други.

— Другарю Исаев, сега нека проследим самата съдебна процедура. Как протече делото?

— Председател на съда беше полковник Игнат Младенов, а членове М. Хамамджиев и М. Христов. Полковник Младенов беше човек на средна възраст, пълен, охранен, доста грубоват и самоуверен, наперен, облечен във военна униформа, декорирана с ордени.

— Бойка Вапцарова в „Спомени за Вапцаров" споменава неговото име като Илия Младенов.

— Не, Игнат Младенов. След Девети септември той е бил осъден от Народния съд на 5 години затвор и след като излежава присъдата си е трябвало да остане задържан в изправителен лагер. По тоя повод неговата жена дойде при мене да ме моли за съдействие. Тогава аз, който винаги съм се старал да бъда толерантен към хората, за първи път се отнесох почти грубо. Казах й: „Госпожо, аз се учудвам на вашата смелост да дойдете при мене с молба да се застъпя за вашия съпруг, който издаде толкова смъртни присъди и чиято ръка не трепна да подпише смъртна присъда и на един голям поет — Никола Вапцаров. Аз не мога да се застъпя за него и ми е трудно да си обясня вашата дързост!"

Хамамджиев, струва ми се полковник или подполковник, беше кадрови военен, слаб, с много строго, сурово лице. На процеса се държеше грубо, арогантно. Доколкото знам, след Девети септември е бил осъден от Народния съд и ликвидиран.

А третият член на съда — Христов беше, доколкото знам, запасен офицер, мобилизиран като юрист. Докато Младенов и Хамамджиев открито и злобно изразяваха своята омраза към нас, Христов се държеше по-човешки, той очевидно се стремеше да облекчи нашето положение, в поведението му имаше нещо съчувствено. Той беше с меко, даже бих казал мечтателно лице, средно пълен, с изразена вътрешна тревога, може би от това, което беше заставен да върши.

След Девети септември и той беше арестуван и народният

обвинител, който разследваше случая, разпита всички оцелели от този процес. Ние, без да сме се наговорили предварително, както после разбрахме, сме дали много точни сведения за съда и за съдиите поотделно. Всички разпитани другари бяха казали, че Христов се е държал добре към нас и затова той е бил освободен. И това е било справедливо. Спомням си, че когато Младенов четеше смъртните присъди, Христов се беше хванал с двете ръце за главата и гледаше през цялото време надолу, явно му беше тежко да слуша.

— Вие по време на съдебната процедура къде стояхте?

— През цялото време на процеса ние стояхме в залата прави, а това беше много тежко. Освен физически ние бяхме изтощени и психически, обстановката беше много мъчителна.

— Как започна самият процес, възпроизведете неговото начало.

— Обвинителният акт беше изготвен от капитан Стоманяков, заместник-прокурор при Софийския военнополеви съд, той присъствуваше като официален обвинител. Председателят на съда прочете акта. След това започна разпитът на свидетелите — прокурорските свидетели и свидетелите на подсъдимите.

Думата се даваше и на нас — обвиняемите. Когато някой от нашите другари казваше на съда, че изтезанията в Дирекцията на полицията са били особено жестоки, полковник Младенов язвително отвръщаше: „А вие да не сте очаквали кафе да ви поднесат." За него побоищата в полицията бяха нещо съвсем нормално.

— В залата имаше ли външни хора, бяха ли допуснати близките ви?

— В залата присъствуваха много малко от нашите близки, имаше много полицаи, а мнозина от тях бяха разпитвани като прокурорски свидетели. Разбира се, знайно е какво можеха да свидетелствуват те.

Но, както вече казах, след свидетелските показания, според съдебната практика, се даваше думата и на самия обвиняем. Ясно си спомням последните думи на Вапцаров: „Господа съдии, признавам участието си в борбата. Действувах с пълното съзнание, че се боря за свободата на родината си. Борих се против българските и германските фашисти. За извършеното не се разкайвам и милост от никого не моля. Моля само да бъдат оправдани другарите ми, които ми съдействуваха в нелегалната работа, без да подозират, че участвуват в конспирация. Отговорността нося само аз." Младенов го прекъсна: „А не мислите ли, че е неморално да въвличате невинни хора

в противозаконни деяния?“ Вапцаров отговори: „Не. Нашата борба има по-висока, по-благородна цел от морала, за който говорите.“

Така Вапцаров пое върху себе си цялата отговорност за извършеното. А той не можеше да не знае, че това означаваше просто — смърт.

— Другарю Исаев, кои бяха вашите свидетели, как се държаха те пред фашисткия съд?

— Моите свидетели бяха трима — Елин Пелин, Стилиян Чилингиров и Ангел Каралийчев. Трябва да кажа, че аз много мислих кого да посоча за свидетели по моето дело, много се колебаех. Елин Пелин беше председател на Съюза на писателите преди това, в момента председател беше Стилиян Чилингиров, член на ръководството и мой личен приятел беше Ангел Каралийчев. Но когато трябваше да се реша дали тях да пиша свидетели, много се колебаех, тъй като не бях уверен дали те щяха да свидетелстват положително за мен, след като полицията е разкрила, че канцеларията на Съюза на писателите е била използувана за явка на нелегални. Но тогава нямах друг изход и реших все пак да ги посоча за свидетели. Те дойдоха и тримата.

Когато дойде моят ред, от свидетелите ми пръв се яви Елин Пелин. Председателят на съда извика: „Да влезе Димитър Иванов — Елин Пелин!“ и служителят на вратата повтори: „Да влезе Димитър Иванов — Елин Пелин.“ Елин Пелин влезе с присъщата си тромава походка — едър, с чувство за достойнство. Нямаше никаква катедра, просто застана пред масата със зеленото сукно.

Полковник Младенов промени тона на гласа си, стана мазен. Помоли свидетеля ми да каже какво знае за мене. Елин Пелин каза, че ме познава като добър гражданин и поет и не вярва, че съм извършил някакво престъпление. И добави: „Учудвам се, че този даровит поет, получил миналата година награда от Съюза на българските писатели, сега е изправен пред военен съд.“

Председателят на съда се опита да възрази, но Елин Пелин спокойно отговори:

— При всички случаи, господин председателю, един талантлив поет и честен гражданин не може и не бива да бъде подвеждан под общия знаменател на виновност.

Тези думи на големия български писател направиха силно впечатление в залата и председателят, очевидно разочарован от показанията на свидетеля, му каза:

— Свободен сте, господин Елин Пелин.

Подобно нещо стана и със Стилиян Чилингиров.

— Бихте ли го описали, как изглеждаше този писател, чието творчество днес е позабравено?

— Той беше дребничък на ръст, слабичък, с чести нервни тикове и леко позаекване. Когато председателят на съда започна да го разпитва за мене, той даде много благоприятни показания. Сега даже ми е неудобно да повторя неговите думи. Това приятно ме учуди и ме зарадва. Стилиян Чилингиров беше с народностна, демократична насоченост, бих казал, с възрожденски представи за патриотизма. Беше широко известен и като читалищен деец.

За отбелязване е, че подобни прояви, като моята защита пред съда, Чилингиров е показал и другаде. През време на бомбардировките той е бил евакуиран в едно плевенско село и когато научава, че там жандармерийска част се готви да запали къщите на известни партизани от тоя край, Чилингиров отива при офицера, който трябвало да ръководи палежите и му казва: „Ако вие, господин поручик, извършите това, аз ще се хвърля в огъня!“

Чилингиров се обяви и в защита на евреите и самият той написа онова известно писмо срещу тяхното откарване в Германия, подписано също от Елин Пелин, Николай Лилиев, Елисавета Багряна и други. Писмото бе изпратено до председателя на Народното събрание през октомври 1940 г. Ако нашите евреи не бяха спасени, те щяха да бъдат закарани в Германия и може би изгорени във фашистките крематориуми.

Разказвам това, защото Стилиян Чилингиров се оказа доблестен патриот, който решително ме защити в съдбоносен за мене момент.

— А как се държа пред съда третият ви свидетел?

— Дълбоко ме развълнуваха показанията пред съда на Ангел Каралийчев. Тогава той минаваше за официален писател, но творчеството му, народностно по съдържание, бе обичано и от млади, и от стари. Независимо от откъсването си от комунистическото движение след 1925 г. Каралийчев като честен човек не можеше да не вижда изстъпленията на фашизма у нас и в света. Той знаеше, че аз съм комунист, но като служител в Съюза на писателите минавах за кротък човек. Когато обаче стана известна моята дейност, и той, и останалите свидетели направиха всичко възможно да ме спасят.

За да подкрепи своите думи в моя защита, Ангел Каралийчев прочете едно мое детско стихотворение, което аз бях отпе-

чатал в сп. „Детска радост“ на Ран Босилек. Това е стихотворението „Високи сини планини“, което днес знаят много български деца. Каралийчев го прочете и каза: „Господин председателю, може ли човек, който пише така, да бъде враг на своята родина? Младен Исаев наскоро бе удостоен с наградата на Съюза на българските писатели. Той е наложен поет, уважаван човек и гражданин.“

Тук искам да спомена, че между документите ми към делото имаше и писмо, подписано от академик Михаил Арнаудов[20], когото познавах от списанието му „Българска мисъл“, където бяха напечатани редица мои стихотворения. Арнаудов беше подписал писмо до съда, с което удостоверяваше, че аз съм близък негов сътрудник. Също така писмо до съда и до моя адвокат написаха Теодор Траянов[21], Гео Крънзов[22] и други.

Моята стихосбирка „Човешка песен“, получила предната година наградата на Съюза на писателите[23], вървеше от ръка на ръка между членовете на съда — разгръщаха я, гледаха я. Не случайно свидетелите ми обръщаха внимание на тоя факт, това все пак имаше известно значение.

— Съдът разполагаше ли със сериозни сведения и обвинения срещу вас в оня момент?

— Срещу мене нямаше особено сериозни доказателства. Аз в своите показания не признавах, че съм вършил нелегална работа. Фактите признавах, но им давах друга интерпретация, на връзките си с Вапцаров придавах колегиален характер, а не конспиративен. Така представях нещата и в полицията, и в съда и това значително облекчи моята съдба. Освен това в моя полза свидетелствуваха такива видни български писатели.

Често са ме питали защо това, което е направено за мене, не е направено и за Вапцаров, който нямаше такава защита?

За обвиненията, че другарите отвън не са били осигурили на Вапцаров сериозна защита, може би и да има известно основание. Но ако се смята, че Никола Вапцаров би могъл да бъде спасен, е направо излишно предположение.

Но искам тук да посоча един факт. Адвокатът на Никола Вапцаров помоли чрез председателя на съда Ангел Каралийчев да каже познава ли Никола Йонков Вапцаров и като какъв го познава. Каралийчев без колебание отговори: „Познавам Никола Йонков Вапцаров като много талантлив поет. Според мене той има голямо бъдеще в литературата.“ Каралийчев не случайно каза това. Когато излезе стихосбирката „Моторни песни“, Вапцаров надписа по една книжка на Ангел Каралийчев и Ни-

кола Фурнаджиев и тези книжки аз ги дадох на двамата. Тогава още като се видяхме, аз прочетох едно-две стихотворения на тези известни поети. Спомням си, че Каралийчев изрази своето отношение към тях и съвсем честно и откровено каза няколко думи в полза на автора.

— Вие спомняте ли си кои бяха свидетелите на Вапцаров и как се държаха те пред съда?

— Не знам кой беше определил свидетелите на Вапцаров, но в съда се явиха художникът Константин Щъркелов и поетесата Елисавета Багряна, а третият посочен свидетел — народният представител от Пиринския край Таско Стоилков го нямаше. Доколкото разбрах, те са били посочени за свидетели, защото са познавали добре семейството на Вапцаров, ходили са у тях в Банско и имат влияние пред обществото.

— Докога продължи съдебната процедура, разкажете как приключи съдебният процес, какво си спомняте от последните думи на големия поет-революционер?

— Процесът продължи до към 20 юли. Дотогава ходехме всеки ден в съда. Върнаха ни в затворническите килии и там изчаквахме изготвянето на присъдите. Това бяха дни напрегнати и мъчителни. Но другарите запазиха удивително самообладание. Само се беше поуплашил бай Иван Мурунов. А ние с него си правехме шеги. Написвахме на малки листчета „смърт“ и „свободен“ и ги раздавахме всеки да си опита късмета. Бай Иван, щом изтеглеше листче с надпис „смърт“, заронваше едри сълзи. Ние се смеехме на неговото малодушие. Само един от нас не се смееше — Вапцаров. Той слагаше ръка на рамото на нашия другар и казваше: „Слушай, бай Иване, ти си най-леко обвинен. Един от нас да оправдаят — ще бъдеш ти... И после, другари — казваше Вапцаров, — аз имам едно предложение: всички смъртни присъди да ги джиросате на мене.“

— Вие разговаряхте ли с Вапцаров през тези дни?

— Една късна вечер, както бяхме легнали един до друг, Вапцаров ми разказа нещо, което ме потресе: „Много жестоко ме инквизираха в Дирекцията на полицията. Седем пъти ме връзваха и ме измъчваха дълго и страшно. Забиваха гвоздеи под ноктите, гориха ме с цигари, бесеха ме надолу с главата. Но най-мъчителна беше инквизицията с електрическия ток, когато костите непосилно пукаха... Виждах, че все едно ще ме убият. Затова реших сам да сложа край на мъките. А нямах никакво средство, всичко ми бяха взели, дори обикно-

вена игличка нямах. И в този миг видях в ъгъла на килията, кой знае как попаднало, едно ръждиво кабарче. Зарадвах се някак си, когато го видях. Ето, казах си, то ще ме спаси. Взех го и спокойно го забих във вената на лявата си ръка. Кръвта бликна, легнах по очи в очакване на края. В тоя миг страшно ми домъчня за живота. Спомних си тогава една кратка руска фраза — бях я чул по радиото — и започнах ритмично да я повтарям: „Враг будет разбит — победа будет за нами." Но внезапно чух, че вратата се отвори, нахлуха полицаи. През шпионката часовоят видял кръвта и съобщил. Дойде лекар, спря кръвта, превърза раната." Вапцаров замълча и добави с дълбока въздишка: „Не ми позволиха, гадовете, дори смърт по желание да си избера."

Същата почти безсънна нощ Вапцаров ми разказа и за последната си среща с инквизитора Гешев в Дирекция на полицията. Това станало малко преди да ни откарат в затвора. Следствието било приключило, Вапцаров се съвзел от раните и побоищата. Посред нощ го завели в кабинета на Гешев, донесли кафе, повел се разговор.

Гешев започнал любезно: „Заповядай, Никола, седни. Поисках да се срещнем не като следовател и арестант, а просто като хора. Ти си поет и ще ме разбереш: и ние сме хора, макар да ни наричат убийци, мъчители и какви ли не... Ще бъда съвсем искрен пред тебе: съжалявам, че ще загинеш толкова млад. Смъртната ти присъда е неизбежна. А би могъл да останеш жив, стига да пожелаеш." Тогава Вапцаров го попитал: „А мога ли да знам на каква цена?" Последвал отговор: „Цената е съвсем малка: само една декларация от няколко реда, подпис и нищо повече."

Арестантът иронично отвърнал: „Съжалявам, сбъркали сте адреса, господин Гешев!"

Тогава Гешев с едва сдържан гняв казал: „Наивник, още живееш с илюзии, не виждаш ли, че всичко е загубено, още малко и германските войски ще прегазят цяла Русия... А тебе тогава няма да те има. Но да допуснем, че вашите победят. По-топло ли ще ти стане от това, когато ще гниеш в земята?" И тук Вапцаров не отстъпил: „Аз може да не бъда жив, но ще останат хора, които ще продължат нашето дело." Гешев се опитал да отговори: „Забравяш, че дори и да вземете властта, ние ще продължим борбата против вас. Ако се наложи и партизани в планините ще станем." Вапцаров искрено му се присмял: „Чудесно. А кой ще ви храни? Народът навсякъде ще ви преследва като диви зверове."

— Как стана обявяването на присъдите? Разкажете какво се случи на 23 юли 1942 г.

— Сутринта, към десет часа, ни предупредиха да се приготвим за отиване в съда. Тогава Вапцаров ми предаде тефтерчето си с поръка да го дам на брат му Борис и тетрадката „Сампа“[24], която каза да запазя при себе си. Аз ги мушнах между дрехите и тръгнахме.

В съдебната зала приключваха последните приготовления. Освен официалните представители на властта — съдиите, прокурорът, полицаите, вътре бяха допуснати неколцина близки на подсъдимите. И ето дойде зловещият час. Председателят чете присъдите:

— В името на Негово величество цар Борис III, съдът, след като е установил, че подсъдимите са извършили противодържавни деяния, наказуеми по чл. 1 и 16 от Закона за защита на държавата, осъжда на смърт чрез разстрел... изреждат се имената на дванадесет души — шестима избягали и шестима присъствуващи. Присъдата е окончателна, не подлежи на обжалване и следва да се изпълни в срок от 24 часа...

Чухме имената на осъдените на разстрел присъствуващи другари: Антон Иванов Козинаров, Петър Иванов Богданов, Георги Иванов Минчев, Никола Иванов Вапцаров, Антон Николов Попов, Атанас Димитров Романов... В тоя момент залата се изпълни с писъци на жени и деца. Това беше най-трагичният момент в живота ми...

Председателят на съда продължаваше да чете: „Осъждат се на доживотен затвор... на двадесет години... оправдават се... Една група от петнадесетина души бяхме оправдани: Иванка Димитрова, Стоян Сотиров, Никола Русев, Деньо Вълчанов, Младен Исаев...“

Стражарите започнаха да издърпват осъдените на смърт и ние се прегърнахме с Вапцаров на прощаване. Той извика „Сбогом, другари! Нас ще ни разстрелят — но живота — никога!“

Когато камионетката ни откара отново в затвора, близо до входа, вдясно, вратата беше отворена и се виждаше решетката, където ставаха свиждания. Когато минахме, Вапцаров стоеше там и ние си махнахме прощално с ръка. Това беше последният миг, в който се видяхме с него. И между нас застана завинаги смъртта...

Беше жарък юлски ден, а аз изведнъж почувствувах необясним студ, разтърсиха ме тръпки и през цялото време криех от

другарите овлажнените си очи... В килията бяхме не осем, а шестима — Никола Вапцаров и Антон Попов ги нямаше...

Извадих тетрадката, която Вапцаров ми беше дал сутринта, и я разгърнах. В нея прочетох стихотворението „Предсмъртно", но само първата строфа, която вместо заглавие имаше звездички:

Борбата е безмилостно жестока.
Борбата, както казват, е епична.
Аз паднах. Друг ще ме смени и... толкоз,
Какво тук значи някаква си личност!

Април 1942

Значи тази строфа е съчинена, когато Вапцаров е направил опит да се самоубие в Дирекция на полицията. А някои твърдят, струва ми се Живко Живков, че тази строфа била написана с остър предмет върху една от стените на килията.[25]

В същия този трагичен ден — 23 юли 1942 г., само часове пред своята героична смърт, поетът написва и втората строфа от предсмъртното стихотворение:

Разстрел, и след разстрела — червен.
Това е толкоз просто и логично.
Но в бурята ще бъдем пак със тебе,
народе мой, защото те обичахме.

14 ч. 23. VII. 1942 г.

— А какво стана с вас, с цялата група оправдани, другарю Исаев? Пуснаха ли ви на свобода, или последваха някакви санкции?

— Привечер на 23 юли 1942 г. ни поведоха от Централния затвор, натовариха ни пак в камионетката и ни откараха в Дирекция на полицията. Там ни заключиха в обща килия. С нас имаше и няколко жени, тях ги затвориха в друга килия. Вечерта ни изведоха под стража на гарата, натовариха ни в пътнически вагон, като в купетата, разбира се, нямаше пътници, и потеглихме към Пловдив.

— Спряхте ли в града?

— В Пловдив, в етапното комендантство на гарата преноощувахме в едно подземие, по което цяла нощ се гонеха едри плъхове. На сутринта ни откараха в Станимака, днешния Асеновград. А оттам по един стръмен планински път се изкачихме до концлагера „Гонда вода".

Предната 1941 г. там сред първите арестувани другари концлагерист е бил и Тодор Павлов.

В съседство с нашия лагер, в малък манастир, затвориха жените.

В „Гонда вода“ заварихме към петнайсетина концлагеристи, между които и няколко сърби от Нишко. Станахме тридесетина, а ни пазеха около 50 стражари. Такива големи грижи се полагаха за нас. Смятах, че ще ни оставят на спокойствие, но още на следващата сутрин ни изведоха под строй, дадоха ни кирки и ни накараха да разбиваме скалите, уж да прокарваме път. Една мярка, която целеше нашето физическо унищожение, защото това бе истинска каторга. Да се разбиват скали с обикновени кирки, това беше абсурдно и непоносимо. Художникът Стоян Сотиров, с когото спяхме един до друг, си беше натъртил сериозно ръката и по цели нощи виеше от болка.

Наоколо природата беше красива, цяла от борови гори, но ние, сломени от каторжния труд, вечер лягахме като пребити. През малкото спокойни мигове, които имахме със Стоян, можехме да помечтаем. Той, посветен на живописта, мечтаеше за бъдещите си картини, а аз — за своите поетически творби. Телените мрежи и стражарите не можеха да ни отнемат мечтите за утрешния ден.

— Колко време стояхте тук затворени?

— В „Гонда вода“ прекарахме около месец-два, до есента. Лятото беше сушаво, есента също, водата горе спря. Повече в лагера не можеше да се живее. Един ден комендантът на лагера даде заповед да се подготвим за път. Подкараха ни и отново ни качиха на влака — целия лагер.

Измежду стражарите, които ни конвоираха, имаше един, който ни съчувствуваше. Аз успях да го склоня, ако спрем в София, да занесе писмо до моите близки. Още същия ден, пълен с хубаво есенно слънце, пристигнахме в столицата. Наблъскаха ни в полицейското етапно комендантство. Вътре — мрачно, никакъв прозорец.

По едно време щракна ключът, вратата се отвори и ни озари силна слънчева светлина. Едър стражар водеше едно момиченце. Това беше моята дъщеря Магдалена, четиригодишна. Детето се смути и като ме видя, започна да плаче. После се хвърли към мене и ме прегърна разплакано...

От тази среща по-късно се роди стихотворението ми „Слънцето, стражарят и детето“.

— Какво стана след престоя ви на гара София?

— Извикаха ни и пак с влак, натоварени в открит товарен

вагон, потеглихме отново на път. Не ни казаха къде отиваме. Не бяхме вързани, но ни конвоираха униформени и цивилни полицаи. Спомням си, че като лежехме на пода на товарния вагон, аз съм задремал и по едно време усетих опряно о челото ми студеното желязо на автомата на моя пазител. Това беше едно дълго мъчително пътуване по долината на Струма, през Рупелското дефиле към Беломорска Тракия.

Пристигнахме в Драма. Откараха ни в един стар затвор, с дебели стени. От този престой имам тежък спомен. Пуснаха ни за малко във вътрешния двор и като се разхождах, видях до една решетка на приземния етаж, вътре в килията човек — по риза, с блуждаещ поглед, почти безумен. Оказа се грък, който знаеше малко български. От неговите думи разбрах, че е осъден на смърт и очаква тази нощ да го екзекутират. Когато каза това, притъмня ми пред очите, нещо дълбоко ме разтърси. Той говореше с пресеклив, задъхан глас. И досега не мога да забравя блуждаещия поглед на този млад човек, неговата пълна безнадеждност . . .

— А след това къде ви изпратиха?

— Потеглихме пак с влака от Драма за Ксанти, минахме по течението на р. Места. Аз познавах вече тези места. Минахме и край старото село Еникьой.

Селото е край реката, а концентрационният лагер е на една височина сред скали, обрасли само от бодливи парнарови храсти, по-бодливи от глоговете. Бивша гръцка казарма с 8 казармени помещения, разположени на 1 км от селото.

Отминахме концлагера Еникьой и спряхме в Ксанти. Там ни затвориха в етапното комендантство — едноетажна сграда, току-що измазана, още влажна. Две денонощия прекарахме в нея. През това време аз настинах и се разболях. Докараха ни най-после в концлагера Еникьой. Сложиха ни при другарите, които се намираха там. Аз се паднах в групата на Тодор Павлов и леглата ни бяха съседни. Дълги нарове, със стари мръсни сламеници. Беше октомври 1942 година.

— Как започна животът в лагера, кои бяха ваши близки другари тук? Разкажете за отделни интересни случки и преживявания.

— Животът ни тук започна с изграждането на висока лагерна стена. До неотдавна лагерът е бил обграден само с телени мрежи. Комендантът на лагера Милчев беше дал нареждане да се разбиват скалите, да се пренасят камъни и да се издига стената. Когато ние пристигнахме, стената напредваше.

В този лагер бяха задържани над хиляда революционери, предани синове на народа, много интелектуалци, хора с различни професии, но обединени от общите цели на борбата. Тук бяха такива видни комунисти като Владо Тричков, Димо Дичев, Гочо Гопин, Начо Иванов, Никола Дончев, Христо Калайджиев, Георги Петров, Тачо Даскалов, Раденко Видински, Добри Джуров, Веселин Георгиев, Любомир Баръмов...

Имаше юристи — д-р Минчо Нейчев, Анто Бояджиев, Никола Гаврилов, Найден Николов, Георги Станкулов, Тушин Иванов и др., медици — Георги Узунов, Асен Панев, Антон Гугушев, Владимир Бонев, инженери и архитекти — Алекси Квартирников, Стоян Караджов, Симеон Велчев, Милко Тарабанов, Васил Марков, Деньо Вълчанов, Никола Русев, Енчо Стателов...

В Еникьой бяха тогава Сава Гановски, Жак Натан, Петко Кунин, Титко Черноколев, д-р Прокопи Керанов, Кирил Григоров, Авакум Браничев, Евгени Каменов...

— А кои писатели бяха тогава в лагера, другарю Исаев?

— Те бяха около десетина — Крум Велков, Марко Марчевски, Крум Пенев, Венко Марковски, Лозан Стрелков, Арманд Барух, Васил Воденичарски... Художникът Стоян Сотиров също беше сред нас.

— Всички ли работеха на стената?

— Освен на стената, много от концлагеристите работеха за уреждане на бита — готвачи, градинари, водари, дървари... Аз тогава много боледувах, старата ми болест отново се събуждаше, а от силна простуда с дясното ухо почнах да не чувам. В лагера имаше лекари, но те нямаха най-елементарни условия за лекуване на болните. Аз бях включен в групата на водарите. Ходехме за вода в селото.

С Крум Пенев веднаж ни закараха да събираме дърва в гората. Там имахме възможност да избягаме. Край реката растителността беше гъста — истинска джунгла. Имаше много змии. Ние, разбира се, знаехме, че за всяко бягство трябва предварително да бъдат известени другарите и не се решихме да проявим своеволие.

— А през свободното си време с какво се занимавахте?

— След уморителния физически труд през деня вечер започваха нашите интелектуални занимания. Имаше хора с различни интереси, от различни среди, но всички имахме съзнанието, че е необходимо да повишаваме самообразованието си. Бяха организирани кръжоци, в които се изнасяха беседи и реферати. Четяхме своите литературни произведения. Тук аз на-

писах цикъла „Концлагери“. Четях го на другарите. Пейзажът, картините в този цикъл бяха навеяни от преживяното в „Гонда вода“ — чудната гледка от скалите, белите пътища на Тракия, пловдивското поле, звездите и боровата гора, пълна с живот — всичко това се примесваше с новите преживявания и настроения.

Носех със себе си един том стихотворения на Лермонтов, старо илюстровано издание, подарено ми от Мара Малеева. Много живях с Лермонтов тогава. Опитвах се да превеждам негови стихотворения. Мисля, че стихотворението ми „Сън“:

Лежа убит. Убиецът ми бе
по-мрачен от нощта, в която паднах.
Над мен тежи куршумено небе
и вие някъде вълчица гладна.

е повлияно от Лермонтовото стихотворение „Сон“: „В полдневний жар в долине Дегастана, лежал с свинцом в груди недвижим я . . .“

Тук бих искал да отбележа, че не винаги неговият мрачен тон, мъчителните драматични преживявания ми допадаха. Пушкиновата поезия ми беше по-близка с нейната светла жизненост. Все пак, препрочитайки Лермонтов, откривах тогава колко дълбока, въпреки песимизма си, е поезията на този гений, чиято съдба е така близка до съдбата на Пушкин.

Незабравими останаха за мене и беседите на Тодор Павлов. Той говореше много увлекателно за нашата класическа литература. Дълбоко и проникновено той оценяваше делото на Иван Вазов, оценки, които нашата марксическа критика през оня период още не беше приела. Тодор Павлов има заслуги за правилното оценяване на нашето класическо литературно наследство. Той имаше пресилени оценки за някои наши поети тогава, а и по-късно, но това вече е друг въпрос.

Когато разказвам за другарите в концентрационния лагер, не бих желал да се получи впечатление, че ги идеализирам. Там имаше професионални революционери с високи достойнства, но имаше и хора с не малко слабости. Някои от тях, дори такива, които по-късно отдадоха живота си в борбата, се отнасяха пренебрежително например към Тодор Павлов, към огромната му ерудиция, към неговата необикновена личност. Тежко болен, понякога той биваше силно огорчаван от другари, които просто не го разбираха. Разбира се, това бяха изолирани случаи.

14 юни 1978 г.

Много са спомените на Младен Исаев за това героично време, богати са неговите впечатления и за редица герои, които умират за нашата свобода. Затова продължавам да го разпитвам за много от тях.

— Другарю Исаев, за всичко преживяно вие вече говорихте, но позволете ми да ви запитам за още двама от осъдените на смърт: за Георги Минчев[26] и Петър Богданов[27].

— Георги Минчев беше инженер. До процеса с него не се познавах, а и по време на делото бяхме в отделни килии. Той е бил арестуван много по-рано от нас. След разкриването му, следствие на предателство, Георги Минчев е бил заловен и подложен на нечувана инквизиция. Толкова жестоко са го измъчвали, че е бил в предсмъртно състояние. Изтръгнали са от него известни признания за дейността му, но другарите си не е предал. Пред съда той се държа твърдо и загина като истински герой.

— А с Петър Богданов свързваше ли ви някакво познанство, какви взаимоотношения сте имали с него?

— Петър Богданов беше агроном по образование. Произхождаше от революционно семейство, където аз живях някога като квартирант през 30-те години. Помня майка му баба Недка, която живееше тогава с най-големия си син Борис и със снаха си Тодорка. Освен Борис тя имаше още двама сина — Петър и Стефан и две дъщери — Савка и Стефана. Баба Недка беше истинска майка-героиня... Всичките й деца бяха активни комунисти.

Петър и Стефан не живееха там, но съм ги виждал да идват при майка си. Петър беше висок, слаб, темпераментен и пъргав, внимателен към хората, умен, съсредоточен и любознателен. Като студент е участвувал активно в студентското антифашистко движение. Беше един от най-активните и предани комунисти. В полицията се е държал много твърдо, но понеже полицията се добрала до значителни разкрития, разкрила беше и неговата нелегална дейност.

Пред съда той разказа за жестокостта на своите мъчители и се държа като истински революционер. Така посрещна и своята гибел.

— Вашата нелегална дейност, съдебният процес и животът в концлагерите ви откъсват от активна творческа дейност и все пак цикълът ви „Концлагери“ е убедително доказателство за това, че вие не сте преставали да пишете. Бих-

те ли разказали как се създаваха творбите от този цикъл — „Пленници", „Гласът на гората", „Към поетите", „Сън", „Картечницата" и др.

— Аз вече споменах по-горе за цикъла „Концлагери". Всичко изразено в тези стихотворения е преживяно.

В „Гонда вода" имаше такива нощи, когато срещу нашия прозорец блестеше луната и хвърляше светлина върху вековната борова гора, пълна с диви животни. Тая картина така подсилваше нашия копнеж за свобода, че аз предпочитах да съм сред вълците в планината, отколкото сред полицаите, застанали с пушки под прозорците ни.

Но ако дните минаваха все пак по-поносимо, през безсънните нощи особено силен беше копнежът по свободата, когато чувах да плющи дъжда по пелерината на часовоя. От „Гонда вода" донесох богати изживявания и в „Еникьой" ги изразих в стихове.

Стиховете написах, както обикновено става при мене, спонтанно, без никакви „засечки". Стихотворението „Стражарят, слънцето и детето" беше с две строфи по-дълго. И това стихотворение, и останалите, аз прочетох на Тодор Павлов, на Стоян Сотиров и на други другари. Тодор Павлов ми направи основателна бележка, че двете начални строфи са излишни и аз ги махнах; така стихотворението наистина стана по-стегнато, по-изразително.

Какво исках да разкрия с тези стихове? Опитах се да изразя всичко, което изживяхме — аз и моите другари. Концлагерите бяха такива места, където полицията вършеше най-жестоки издевателства и мъчения над концлагеристите.

Аз съм описал живота в концлагера в книгата си „Незабравимото". Най-мъчното за нас в случая беше не само това, че ние разбивахме скали, най-тежкото беше, че ни караха сами да се ограждаме, т. е. да строим собствения си затвор. И ние изграждахме огромна стена с амбразури на картечни гнезда, които бяха нужни за нашето евентуално избиване. На всичко отгоре старателният комендант заповяда над стената да се постави и бодлив тел — за да бъде премахната всяка възможност за бягство, „да не може птичка да прехвръкне".

Исках да изразя издръжливостта, духовната сила, вътрешното мъжество на другарите, които надживяха жестоките условия. Не видях отчаян човек. А това бяха хора от различни среди, имаше и прости, обикновени трудови хора, селяни и работници, но всички бяха изпълнени с вярата, че царството на нашите мъчители е обречено, че ще дойде възмездието. С тази вя-

ра живеехме всички. И нея аз се опитах да отразя в стихове-те си.

— При тези трудни условия какви материали имахте за работа, в тефтерче ли си записвахте творбите, или върху листа?

— В лагера ми бяха попаднали тънки като цигарена хартия розови листчета и върху тях написах стиховете от цикъла „Концлагери", сгъвах ги и ги криех. Спомням си, че един концлагерист преписа „Орлицата" на Венко Марковски върху едно миниатюрно тефтерче. По-късно то беше изнесено. Моите стихове стояха при мене и след това аз си ги изнесох сам. През цялото това време аз пазех и тетрадката на Вапцаров. Грижата за нея много ме безпокоеше, защото я носих със себе си през цялото време — в Дирекция на полицията, в „Гонда вода", Еникьой, а тефтерчето, което беше в мене, го предадох, както ми беше заръчал поетът, на брат му Борис Вапцаров.

— Доколкото зная, другарю Исаев, вас ви свързва дългогодишна дружба и с Борис Вапцаров[28], която продължава и сега. Вие кога се запознахте с него?

— С Борис се запознах малко след като Никола Вапцаров дойде в София. Борис беше по-млад от брат си, не помня какво завърши, но ми направи впечатление на много интелигентен човек. Много жизнерадостен, по-общителен от брат си, надарен с чудесната дарба на хуморист. Той разказваше хумористични случки така изразително, като истински артист, че другарите си падаха от смях. В лагера заедно с художника Стоян Сотиров, двамата правеха дружески шаржове, като рисуваха отделни концлагеристи или случки из нашия живот. Имаше едно примитивно прожекционно апаратче и тези рисунки те ги прожектираха, като към всяка рисунка Борис Вапцаров правеше хумористичен коментар и ние се заливахме от смях.

След Девети септември Борис остана в своя край, като най-напред беше партиен секретар на гр. Банско, след това първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Благоевград, по-късно заместник-министър на народната просвета, пратеник в чужбина. В Испания отначало възглавяваше консулската мисия, а след смъртта на Франко стана наш посланик в Мадрид. Беше извънщатен сътрудник на Министерството на външните работи, сега е заместник-председател на Славянския комитет.

— Вие разказвате, че в лагера Еникьой сте започнали да пишете и своята „Поема за Вапцаров". Как възникна замис-

сълът за тази ваша творба, какви бяха вашите творчески задачи с нейното написване?

— Смъртта на Вапцаров ме потресе както нищо друго. Дори смъртта на моите родители не преживях така трагично и мъчително. Аз високо ценя неговата лирика, но ще повторя, Вапцаров и като личност с изключително богатия си вътрешен свят, беше нещо изключително. Особено със своята удивителна скромност и нравствена чистота. Беззаветно влюбен в живота, в името на тая огромна любов той отдаде своя живот.

След разстрела всичко възвишено, което носеше Вапцаров, засия с още по-силна светлина. Това ме накара да напиша „Поема за Вапцаров". Но моята грешка беше тази, че се плъзнах по външното, по линията на неговата биография и се получи известен схематизъм. Аз обаче и сега мисля, че отделни глави от поемата, особено към края, представляват интерес за читателя.

— Не сте ли помисляли да поправите нещо от поемата или да напишете нова творба, в която да възпеете подвига и живота на Вапцаров от висотата на днешните си художествени завоевания?

— Не, не бих се решил поради високото ми съзнание за отговорност пред паметта на този изключителен човек. Имам реални основания за такова въздържане. Мога да посоча много примери, когато други автори са се опитвали да пресъздадат образи на големи герои от националната ни история и не са успели. Защото в съзнанието на народа тези личности са толкова ярки и обаятелни, че едва ли някой творец би могъл да ги постигне. Създадоха се художествени произведения за Ботев, за Левски, за Георги Димитров и хората не ги приеха.

— Как продължи животът ви в лагера, настъпиха ли някакви изменения, разкажете за следващите събития от вашия живот?

— През лятото на 1943 г. една сутрин комендантът Милчев ни събра на двора, извади лист и прочете имената на около 120 концлагеристи.

— А колко бяха общо затворниците, другарю Исаев?

— Около 1000—1500 души. Броят им варираще. Впечатление направи, че почти всички споменати бяха от средата на интелектуалците. Между тях бях и аз. Ние не знаехме какво ще стане с нас. Трябва да отбележа, че това стана през 1943 г., когато беше завършила Сталинградската битка и започна обратът на Източния фронт.

Като прочете имената ни, комендантът добави: „Отивате в

помещенията, вземате багажа си и под стража заминавате за гарата!“ Усилената стража, която ни закара на гарата, ни даде да разберем, че ни преместват в друг лагер във вътрешността на страната.

Пристигнахме в познатия град Станимака (Асеновград). Тук ни посрещна униформен полицейски началник, мисля, че се казваше Димитров, и ни каза, че е назначен от Дирекция на полицията за наш комендант. Под негова команда, заобиколени от стражари, нарамили вързопчетата си, поехме по пътя за село Горни Воден — на 3—4 километра от града. Пристигнахме на един планински склон, сред гориста местност, където се намираше гръцкият манастир „Свети Кирик“.

— А какво стана с жените-концлагеристки, осъдени по вашия процес?

— В Еникьой нямаше жени, те бяха в манастира „Свети Никола“, над Асеновград.

— Как изглеждаше новото ви жилище, бихте ли описали обстановката в новия лагер?

— „Свети Кирик“ е стар гръцки манастир, с голяма дъбова врата, обграден с високи стени. В двора извисяваше ръст вековен чинар. Още с влизането нас ни посрещна грамаден пес, който почна силно да вие. Разпределиха ни в големите стаи на манастира. В нашата стая бяхме около двадесет души; мой съсед се оказа Димитър Илиев — Императора. Той беше наш политически представител пред коменданта в Еникьой, такъв остана и в новия ни лагер.

— Бихте ли разказали нещо повече за него?

— Димитър Илиев е вторият съпруг на известната героиня Георгица Карастоянова.

— Да, първият съпруг е лекар — Александър Карастоянов, който загива в Септемврийското въстание в Лом. Той е един от легендарните герои в нашия град, известен е.

— Димитър Илиев беше висок, строен, представителен, с горда осанка, но с темерутски характер. Негов приятел, адвокат, разказваше любопитна случка за него, която звучи като виц. Димитър Илиев се срещнал със свой другар от младини и радостен от срещата му предложил да се съберат, да си поприказват. Уговорили се, Димитър Илиев отишъл на гости у своя приятел, хапнали, пийнали, но през цялата вечер гостенинът дума не продумал. На края, като си тръгнал, казал: „Е, хайде, хапнахме, пийнахме, поговорихме си, сега довиждане“ ...

В антифашистката борба Димитър Илиев е вземал актив-

но участие. След Девети той беше пълномощен министър в чужбина. Като дипломат, казват, добре се справял. Умен човек.

— Жив ли е още?

— Не. Той почина преди няколко години. След Девети септември, по случай десет години от нашето пребиваване в манастира, няколко адвокати, които бяха с нас — Върбан Ангелов, Георги Станкулов и др., взеха инициативата концлагеристите от „Св. Кирик" да се срещнем в същия манастир. И наистина стана такава среща, на която присъствува и Димитър Илиев — нашият Император. Много шеги се изсипаха по негов адрес — за неутолимото му лакомство и темерутство.

Когато пристигнахме там като лагеристи, както вече казах, манастирът беше съвсем грохнал, дъските разядени от времето, сградата се тресеше като че ли всеки момент ще рухне. Имаше и попове. Игуменът се държеше добре с нас.

Макар че бяхме нещо като интелектуален елит, заставяха ни да работим — правехме път недалече от манастира.

— Вие сте били там с Марко Марчевски[29]. Какво си спомняте за вашите отношения, откога се познавате с него?

— С Марко Марчевски се запознахме през 30-те години, когато той се завърна от Съветския съюз. Тогава написа книгата „Осем години в Съветския съюз". Беше човек упорит, амбициозен. Макар да беше със скромни литературни възможности, успех постигна със своите разкази и повести за деца. Интересуваше се живо от екзотични страни, четеше много такава литература и успя да напише забавно приключенско четиво за деца и юноши.

Марко Марчевски като човек беше малко суховат, доста затворен — и лицето му беше такова — сухо, студено.

По време на лагеруването помагахме с Марко Марчевски в готварницата, ходихме и в гората за дърва. Обмисляхме с него план за бягство, дори старателно се подготвяхме за това. Но по това време получавахме писма от близките си, че предстои разтурване на лагерите и ние решихме да изчакаме.

По това време почина цар Борис III.

Наскоро след смъртта на царя комендантът наистина прочете един списък за освобождаване на част от концлагеристите. Тогава нас с Марко не ни освободиха, но наскоро след това беше прочетен нов списък, в който влизахме и ние.

— Кога стана това?

— В края на септември 1943 г.

— Как се завърнахте, имахте ли някакви препятствия по време на пътуването?

— Грабнахме скромния си багаж и се спуснахме, без стражарски конвой, към гарата на Асеновград. На гарата стана една шеговита случка с Димитър Илиев. Той беше отишъл да си вади билет, а един от нашите шегаджии каза: „Чухте ли новината — бай Димитър се върнал в лагера, защото научил, че са заклали телето. Искал да си похапне..."

Като стигнахме Пловдив, една част от нашите другари заминаха на друга посока, а ние, софиянци, пристигнахме в столицата. Не мина месец-два и аз научих, че полицията отново е арестувала някои от концлагеристите. Търсили и мене. Тогава се скрих в Лозенец в една квартира при режисьора Ангел Вълчанов[30].

Дойде краят на 1943 г. В началото на новата година, през януари, започнаха бомбардировките. На 10 януари сутринта имаше тежка бомбардировка над София. Вечерта завиха отново сирените. Аз грабнах малката си дъщеря, увита в одеяло, и слязох в подземието на отсрещния ресторант „КООП" (днес „Севастопол"). Там вече беше пълно с хора от съседните сгради. Сирените виеха и това усилваше напрежението и страха. Изведнъж се чу страшен гръм, сградата над главите ни се разтърси. Падна бомба отгоре и помещението се изпълни с прах и пушек. И тогава забелязах един удивителен психологически ефект — хората бяха толкова ужасени, че никой не изпищя, а имаше и възрастни хора, и по-млади, и деца. За щастие бомбата не проби плочата над главите ни. Сградата се запази, само вътре беше разрушена.

Това бяха едни от най-кошмарните дни и нощи на нашата столица, когато англо-американските бомби убиха стотици хора и унищожиха центъра на столицата, където нямаше никакъв военен обект.

— Зная, че тогава започва голяма евакуация на столичните жители. Вие евакуирахте ли се някъде, тук ли останахте?

— След два-три дни заминах за провинцията, за Хасково. След кратък престой там се завърнах в София. Беше навалял пресен сняг — бял, пухкав, а по улиците нямаше жива душа, цареше напрегната тишина. На площад „Славейков" беше заседнал някакъв трамвай, затрупан със сняг, а наоколо се чуваше само виене на бездомни котки и кучета — виеха от глад и ужас. Това беше потресаваща картина в големия безмълвен град...

— Как се издържахте, другарю Исаев, доколкото разбирам, вие не сте работили тогава никъде?

— Направих следното. Отидох при Петър Славински, който заемаше висока служба в общината, и му предложих да откупят за общинската библиотека най-хубавите и ценни книги от моята библиотека. Нямах друг изход.

След това заминах за родното си село Балювица и се настаних на квартира у моя другар и приятел от детинство Кръстьо Стоянов, дърводелски работник, отзивчив и честен човек. Трябваше да се регистрирам, но в нашето село нямаше кметство, имаше само кметски наместник. На тази длъжност бе поставен бившият учител Райко Георгиев, земеделец. Срещнах се с него и му казах, че няма да се зарегистрирам, тъй като полицията може да ме прибере. Направо му казах, че от него ще зависи да бъда запазен и че това ще бъде от полза за него един ден... Тъй като той виждаше накъде върви развоя на събитията, прие да ме пази. И удържа на думата си.

— Вие защо не отидохте в родния си дом?

— Там живееше единият от братята ми с голямо семейство, а къщицата беше малка.

— Вие през цялото време ли стояхте в Балювица?

— Кметският наместник Райко Георгиев ми даваше открити листове и аз имах възможност да пътувам, иначе не можеше. Идвах в София, търсех връзки с другарите.

— А вашите близки в Балювица как живееха? Каква издръжка имаха?

— Брат ми Псалтир беше воденичар на р. Бързия и той ни снабдяваше с брашно. При едно от идванията си в София разбрах, че в с. Койнаре, Червенобрежки район, са евакуирани Каралийчев, Фурнаджиев, Владимир Русалиев и др. Реших да ги посетя. Заедно с това аз бях си приготвил раница с необходимото облекло за излизане в Балкана и търсех връзка. На отиване при Каралийчев и другите срещнах на една гара познат и верен другар, казваха му Кольо Зеления. Открих му, че съм готов да отида при партизаните. С него уговорихме след два дена да дойде човек да ме вземе. Казах му къде да ме потърси. И се разделихме.

Пристигнах в Койнаре и се срещнах с Каралийчев и Фурнаджиев, евакуирани там. Те не знаеха нищо за моите намерения, нито пък че съм търсен от полицията. Чаках три-четири дни, никой не дойде и аз си тръгнах. Допуснах, че е станал някакъв провал. И дойдох в София. А както разбрах по-късно, дошъл човек да ме търси. Попитал писателите „Къде е пое-

тът?“ и те му посочили Владимир Русалиев. Той отишъл при него, но Русалиев изпада в паника, пратеникът разбрал, че е сбъркал и си отишъл.

— Вие какво направихте в София, като се върнахте?

— Стоях няколко дни и отново си заминах в моя край. Там написах няколко стихотворения, навеяни от драматичните събития през неспокойната пролет на 1944 г. — „Дванайсетият час“, „Партизански пост“, „Велико време“, „Родни гости“... Бяха започнали усилени партизански действия. През Берковския балкан преминаха бойците от войнишкия батальон на Дичо Петров, идващи от Югославия. През лесовете на Стара планина също са се движели партизани, между тях и видните ръководители Владо Тричков и Йорданка Николова, които загинаха край Батулия в неравна битка със жандармеристите. Вече се разнасяше славата и на партизанския командир Славчо Трънски. В нашия край, по горното поречие на Огоста, действуваше отрядът „Христо Михайлов“. Говореше се сред населението за действията на партизаните в Пирдопския край и в Софийско. По радио Москва и радио Лондон се съобщаваше за настъплението на Червената армия, за яшко-кишиневската битка.

Всичко това нажежаваше атмосферата. Изгледите за близкия разгром над фашизма на Балканите ставаха все по-ясни. Тогава през май 1944 година написах стихотворението си „Шумете дебри и балкани“.

— А как то стана текст на песен?

— Тогава в Берковица случайно срещнах композитора Любомир Пипков[31], евакуиран заедно с хористите от Народната опера, където той работеше. Заговорихме и аз му дадох да прочете моите нови стихове. От всички Пипков най-много хареса „Шумете дебри и балкани“ и каза, че от това стихотворение става песен. И го взе. Кога е написал музиката не знам. Но помня, партизаните, току-що слезли от планините, маршируваха в София с тази песен.

— Вие с какво бяхте ангажиран през тези седмици, непосредствено пред народната победа на историческата дата в нашата най-нова история — Девети септември 1944 г.?

— Когато през юни или юли, не помня точно, дойдох в София, тук се срещнах с Крум Кюлявков, който тогава беше нелегален и отговорник пред ЦК за работата сред дейците на културата Срещнахме се някъде към Централния затвор. Доколкото си спомням, тази среща ми бе уредена от Лозан Стрелков. Кюлявков ми поиска стихове за новия нелегален вестник

„Патриот“. Дадох му „Дванайсетият час“ и „Родни гости“. Първото беше посветено на настъплението на Червената армия през Полша към Германия, а второто на съветските бойци, които скоро щяха да бъдат тук — предчувствие за срещата на нашия народ с освободителите. Двете стихотворения излязоха във в. „Патриот“, но без подпис.

А през втората половина на август 1944 г. кметският наместник Райко Георгиев ми съобщи, че полицията е научила за пребиваването ми тук и трябва овреме да напусна селото. Дойдох отново в София. Тук всичко кипеше. Правителството правеше последни отчаяни ходове да спаси неспасяемото. Народоосвободителната въстаническа армия се готвеше за последния щурм. На 5 септември Съветският съюз обяви война на България. Наближаваше развръзката, която дълго очаквахме. Части от Трети украински фронт, под командуването на маршал Толбухин, наближаваше нашата добруджанска граница. На 8 септември вечерта останах да преспя при Петър Славински в къщичката на един другар, служител от общината.

— Къде се намираше вашето убежище, кой беше стопанинът на къщата?

— Тази къщичка се намираше там, където сега е квартал „Изток“, недалече от Борисовата градина. Собственикът ѝ се казваше Христо Узунов и, както разбрах по-късно, в неговия дом са станали няколко тайни партийни заседания, за които говори в мемоарите си Цола Драгойчева.

В първите часове след полунощ по Цариградското шосе се чу силно бумтене на мотори, земята край нас се тресеше. Събудени, бързо се облякохме и излязохме навън. Бумтежите идеха от преминаващи танкове. Още не знаехме какво става, но предположихме, че започва решителният щурм. Тръгнахме през парка по посока на Орлов мост. Чу се стрелба, после отделни изстрели, чуха се силни викове откъм центъра на столицата.

Вече зазоряваше. На Орлов мост бяха спрели наредени танкове. Върху бронята им стояха танкистите, закичили гърдите си с червени ленти. Откъм „Цар Освободител“ пристигнаха младежи и девойки с пушки на рамо. Партизани. Като се приближиха до танкистите, те се прегърнаха с тях в знак на бойно побратимяване.

Това беше историческото утро на Девети септември 1944 година!

— Вие какво направихте тогава, как преживяхте този ден, какво още си спомняте за него?

— Заминахме тримата — аз, Славински и Узунов към Военното министерство — тогава това беше Министерството на войната на ул. „Левски“, където беше седалището на новото правителство на Отечествения фронт. Градската градинка бе препълнена от партизани, които викаха, пееха, на една импровизирана трибуна един от тях направи опит да произнесе реч, но възторгът и вълнението го задавяха и от смущение той не можа да каже нищо. Недалече, в самото сърце на София, един млад мъж, енергичен, с изпито от лишенията лице, възторжено поздравяваше с победата тези, които бяха воювали за нея — Тодор Живков, смелият Янко, който като заместник-командир на Първа въстаническа оперативна зона беше направил много за масовото партизанско движение в Софийско.

Влязох в Министерството на войната, на вратата имах познати, които ме пуснаха, и потърсих службата по печата и радиото. Там предадох последните си стихотворения, които още същия ден артисти изпълниха пред микрофона.

От преживявания, от умора, от новите впечатления едва се движех. Отидох си в къщи — в квартирата на ул. „Раковски“ 149. Отворих прозорците, седнах и съм заспал, уморен от безсънието. В просъница чух по радиото гръмки маршове и заедно с тях прокламацията на маршал Толбухин, която възвестяваше, че Червената армия е дошла да освободи българския народ. Не можех да спя. Седнах и написах на един дъх:

Свеж вятър широко задуха
от Дунав и Черно море.
Не вятър — пристига Толбухин.
Ден първи в Балкана изгре...

Пишех непретенциозно, без да търся някакви особено изразителни художествени средства. Диктуваше ми историческият миг. След обед занесох новото си стихотворение на Лозан Стрелков и то излезе веднага във вечерното издание на новия вестник „Свобода“, а на другия ден по радио София го прочете актрисата Ружа Делчева.

Започна нов летопис за нашето национално развитие, започваше нов живот и за мене, и за всички творци на съвременната ни литература.

На другия ден Младен Исаев продължава своя разказ:

— На 10 септември сутринта отидох на улица „11 август", където се намираше редакцията на вестник „Зора". Там се бяха събрали другарите, завзели помещенията на този голям войнствуващ фашистки вестник, и започнаха подготовката за издаване на вестник „Отечествен фронт". На другия ден в ЦК на партията лично Трайчо Костов нареди на мене и на още двама писатели да заминем за с. Нови хан, на 25 километра от столицата по шосето за Пловдив, където беше евакуирано Радио София по време на бомбардировките.

Аз, Валери Петров и Тодор Генов трябваше да поемем работата на радиото, да осигурим предавания в духа на революционните промени у нас, настъпили след Деветосептемврийското въстание, както тогава казвахме. По време на Багрянов или на Муравиев — не мога точно да кажа, за директор на радиото беше назначен Константин Константинов, намерен за удобен в случая като един от известните писатели. Константинов беше честен човек, но политически неподготвен и неудобен да поеме ръководството на такъв важен институт като радиото, който имаше предназначение да бъде глас на извършената революция.

Когато ние пристигнахме, Константинов беше скръстил ръце, смутен. Не беше против новото, но нашата революционна пропаганда му беше доста чужда. За сграда на радиото служеше селското училище. Заварихме и другите, които са работили дотогава там, но вече капитулирали. Техническият персонал, между който имаше комунисти и наши съчувственици, се постави в услуга на новото.

Ние имахме пълномощията да осъществим предавания в духа на революционната власт, но нямахме никакъв опит, а радиото имаше важното задължение да бъде в постоянен контакт с народа. Предавахме не само официални материали, но трябваше да подготвим предавания, които да засегнат всичко, което вълнуваше в момента хората. Трябваше умело да използувам за целта публицистичното и художественото слово, както и музиката.

— Бихте ли характеризирали накратко обстановката в страната в тия дни, какво ви правеше най-голямо впечатление тогава? Кои бяха водещите събития, отразяващи атмосферата на времето?

— Червената армия, която беше преминала границата, се

намираше още в Северна България и отчасти в Югоизточна. И макар че населението с нетърпение очакваше съветските бойци, те пристигнаха в София чак на 16 септември. През това време вътрешната контрареволюция, както и германските части в Югославия, започнаха тук-таме да се надигат. Край Кула и Белоградчик немците навлязоха в наша територия и това предизвика известна тревога. Наши войскови части трябваше да бранят турската и гръцката граница от вражеско нахлуване.

Новата власт реши старата царска армия да бъде преименувана Българска народна армия и се наложи нейни поделения да отбраняват северозападната ни граница, а други заминаха по фронтовете на Сърбия и Македония. Така започна нашата Отечествена война — 1944—1945 година.

В тоя напрегнат момент трябваше да се обезвреди и надигащата се вътрешна контрареволюция. В Шуменско например имаше съпротива, от страна на военните това утежняваше атмосферата. Макар че народът ликуваше от победата, в радостта се долавяше и тревога. Надеждата обаче беше голяма, защото Червената армия бе стъпила на наша земя. Партизаните, слезли от Балкана, запазиха оръжието си и дори някои се въоръжиха с по-модерно оръжие. Някои партизански части, най-елитните, образуваха гвардейски полкове в нашата армия. Това бяха най-изпитаните бойци, на които народната власт можеше да се опре. Но тогавашният министър на войната Дамян Велчев, генерал, от крилото на звенарите, и редица офицери от царската армия, приспособили се към новата власт, бяха настроени контрареволюционно и правеха заговори.

Например, без знанието на правителството, Дамян Велчев издаде заповед, според която царските офицери трябваше да останат в армията, никой от тях да не бъде арестуван, всички да участвуват във войната. Това означаваше реакционните царски офицери в решителен момент да предадат делото на революцията.

Аз бях свидетел как на площад „Славейков“ няколко бойни коли застанаха с насочени оръжия срещу столичната народна милиция, която се помещаваше тогава в сградата, където сега се намира Комитетът за печата. Това бяха организирани контрареволюционери, които всъщност подготвяха преврат. Една чисто контрареволюционна акция.

Нашата партия навреме парира този контрареволюционен опит, но Дамян Велчев дълго време остана министър. Не зная

ки реакционни офицери отидоха на фронта, но някои от тях станаха командири в наши военни части.

За стабилизиране на армията в поделенията бяха назначени помощник-командири — това бяха изпитани бойци, които трябваше на дело да осъществят политиката на партията, на революционната власт. Те с много усилия, с много воля осъществиха повелята на времето. В армията тогава ние имахме много малко подготвени кадрови офицери на наша страна. И това създаваше голяма трудност. Дамян Велчев на това е разчитал, но се намериха и доста честни офицери, от старата армия, които схванаха важността на историческия момент, участвуваха в боевете и спечелиха бойците на наша страна. На елитните гвардейски части, комплектувани предимно от комунисти, се дължаха големите победи още в началото на войната. Тук решаващо беше присъствието на Червената армия и нейните командири оказаха голяма помощ на нашите.

Ние бяхме свидетели на многото героични дела на нашата армия в Югославия, на многобройните жертви и на взаимодействието между нашата армия и югославските бойни части. И толкова по-странно е, че се намират и сега хора, които за наше дълбоко оскърбление отричат героичните дела на българските войници за освобождението на Македония и Сърбия от германските войски.

Много гробове на загинали български войници на югославска земя говорят за нашата решаваща помощ. Защо се кощунствува над паметта на героите?

Когато заминавах за фронта в Унгария, бях свидетел на разоренията от жестоки битки, видях много наши и съветски танкове останали край Пирот, Ниш — до Крагуевац и Белград. В Крагуевац имаше просто планина от разрушени танкове. Край Белград има цяло гробище на загинали съветски бойци и затова недопустимо е да се забравя подвигът на тези паднали герои!

— Как оценявате вашата дейност в Радио София тогава, как беше организирана работата там? Какви характерни спомени имате от онова време?

— В тия напрегнати дни и седмици ние денонощно работехме за разобличаването на коварната роля на опозицията, на вътрешните и външните врагове, за изнасяне на истината. Ние не си правехме илюзии, че всички са приели и повярвали на революцията. Имаше цели слоеве заблудени от фашистката пропаганда и затова радиото беше институтът, който трябваше да се бори за спечелване доверието на хората. Тодор Ге-

нов пишеше своите „Незабравки“, с които разобличаваше представителите на стария свят. Ние с Валери Петров пишехме остри саркастични куплети и публицистика. Организирахме сътрудничеството на наши писатели, музиканти, артисти. Тази работа се вършеше денонощно. Спяхме на голи пружини, подремвахме само по няколко часа. Нямаше нормални условия за работа. Вършехме тази важна, изморителна, но приятна работа, ръководени от чувството за дълг и отговорност. Даваше ни сили народният ентусиазъм.

— Другарю Исаев, вие до 9 септември сте работили в Съюза на писателите. Разкажете сега какво стана с тази творческа организация, какви изменения настъпиха в нея?

— Веднага след победата започна и реорганизацията в Съюза на българските писатели. Бяха нужни промени в духа на революционните изменения на живота.

Народната власт не разтури Съюза на българските писатели, тъй като съюзът не е имал фашистки прояви. Както се вижда от фактите, които съм изтъкнал досега, председателите на нашия съюз и ръководствата не само не подкрепяха фашистката политика на бившите управници, но в много отношения полагаха усилия за запазването на някои демократични свободи. Поради това именно съюзът като творческа организация бе запазен, като от неговите редове трябваше да бъдат извадени лица с реакционни политически прояви. Трябва да кажа, че редица от писателите, които отпаднаха тогава, нямаха значителен творчески актив в литературата, а други, макар и талантливи, имаха открити фашистки прояви. Временно вън от съюза остана и такъв писател като Димитър Талев, който по-късно написа своите значими произведения и защити своя авторитет и дарование.

— Кои писатели влизаха в новото ръководство на съюза, каква беше дейността му през тия първи свободни месеци на новия живот?

— Начело на съюза застана Трифон Кунев[32], а за секретар бях избран аз. Тогава ръководството на писателския съюз се състоеше от председател, секретар и Управителен съвет. Трифон Кунев малко по-късно премина към опозицията.

В съюза бяха избрани за нови членове десетки писатели от различни поколения, с различни убеждения и степен на таланта. Разбира се, тогава влязоха и литератори със съвсем скромни възможности, с нищожен творчески актив и след това.

Ще посоча още един факт, който характеризира тогаваш-

ната сложна обстановка в нашия съюз. Крум Кюлявков, който се ползуваше с голямото доверие на ЦК на партията, ми възложи като секретар на съюза да подготвя за отстраняване от съюза и на такива писатели като Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев, Асен Разцветников. Аз не можех да се съглася, че това е целесъобразна мярка, тъй като обществено и политически това не беше разумно. Още повече че тези писатели въпреки някогашното си откъсване от комунистическото движение нямаха такива антинародни прояви, за да бъдат изключени.

За да предотвратя една такава мярка, отидох при тогавашния регент Тодор Павлов, чиято дума се чуваше, и го помолих да се застъпи да не бъдат изключени тези хора. За мое задоволство тези значителни писатели останаха в съюза и продължиха да работят с успех в нашата съвременна социалистическа литература.

— Във вашите спомени вие разказвате и за Елин Пелин, за неговите тревоги през тези първи месеци на победилата революция. Какви бяха връзките ви с този класик на нашата проза, как изживя той промените, настъпили у нас тогава?

— Аз не съм бил много близък с Елин Пелин, но като работник в Съюза, когато той беше председател, имахме често обща работа. Сприятелихме се и, както вече разказах пред тебе, той стана един от моите свидетели в процеса през 1942 година.

Ето какъв беше случаят с Елин Пелин, който имаше всеобщото признание тогава като един от най-големите наши писатели. Непосредствено след Девети септември, увлечен от събитията и работата, аз не знаех нищо за Елин Пелин. И около два месеца след това той дойде при мене. Освен като секретар на Съюза на българските писатели, аз работех и като началник на културния отдел на столичната община, която се помещаваше тогава в ъгловата сграда на „Гурко“ и „Левски“, където сега се намира градската библиотека в София.

Най-неочаквано там в моята канцелария дойде Елин Пелин. Тъй като не бях го виждал много дълго време, направи ми впечатление външният му вид. Беше пребледнял и смутен. Заговорихме приятелски. Той ми разказа, че няколко пъти му се обаждали някакви офицери с предупреждение, че ще бъде арестуван като привърженик на стария режим. И затова той почти не излизал никъде от къщи. Говореше всичко това с огорчение, унило.

Стана ми неудобно, защото не можех да допусна, че при

нашата народна власт ще бъде проявено такова отношение към един от първите ни писатели. Помолих го да почака и излязох. Отидох в комендантството на милицията на площад „Славейков“ при Веселин Георгиев, с когото бяхме лежали заедно в концлагера.

— Името случайно съвпада с името на Веселин Андреев, нали?

— Да, този е друг. Разказах му за случая с Елин Пелин и го помолих за един открит лист. Веселин каза: „Щом е за Елин Пелин може!“ Дойде неговият помощник и той му нареди какво да направи. Откритият лист скоро беше готов и аз се върнах. Предадох го на писателя, той го прочете и си спомням неговите думи: „Ех, ако всички комунисти са такива!“

Разбира се, това не беше отплата за стореното от Елин Пелин за мене в съда през 1942 г. И да не беше той мой свидетел тогава, аз пак бих се отнесъл така към него, защото можем да си представим какво позорно петно би станало за нас неговото задържане тогава. А както се разбра — него са го заплашвали офицери от змийското гнездо на Дамян Велчев.

— Къде се намираше сградата на писателския съюз след Девети септември, как беше уредена администрацията. Разкажете повече за Трифон Кунев, какви бяха вашите взаимоотношения, как сте запомнили този писател, който днес фигурира само в отделни литературоведски изследвания като име?

— Сградата на съюза беше разрушена през време на бомбардировките и ние провеждахме партийните и общосъюзните събрания в залата на тогавашната община.

Трифон Кунев беше земеделец, човек, несклонен към дисциплина, по своему свободолюбив. Както е известно, той е от талантливите поети. Гео Милев го беше включил в своята Антология и му отреждаше определено място в нашата поезия. Макар да беше селски човек и да принадлежеше към БЗНС, беше интелектуалец, в литературата се изявяваше с тежнения към символизма. Имаше оригинален лирически дар, който не се осъществи в значителни творби. Лириката му има не само символичен характер, но е изпълнена с меланхолия, сантиментализъм, далечна на обществената проблематика, но по своему интересна. Нестабилният характер на Трифон Кунев го люшна в лагера на опозицията в един драматичен момент за страната ни.

— Как се държа Трифон Кунев при изгонването от съюза на някои реакционни автори?

— Въпреки някои свои резерви той се съгласи да отпаднат от съюза фашизираните автори и да бъдат приети също около седемдесет нови наши литератори от различни поколения. Казвам литератори, защото наред с действителни писатели в съюза влязоха и литератори със съвсем скромни възможности. Писателският съюз се освежи с талантливи творци, но същевременно се разводни с не особено даровити автори.

Трифон Кунев не стоя дълго председател, пък и аз работих с него до края на годината, тъй като през декември 1944 година заминах на фронта. Тогава ръководството на съюза се избираше всяка година и на следващата година за председател бе избран Константин Константинов. През есента на 1945 г. се свика Първата национална конференция на Съюза на българските писатели.

На 17 юни сутринта отново се срещнахме с Младен Исаев. Разговаряхме накратко върху предложенията за Димитровска награда. Той е член на комисията за присъждане Димитровска награда на чуждестранни лица. Споделя, че комисията е предложила тази година с най-високото отличие да бъде удостоен Леонид Илич Брежнев, а също Урхо Кеконен, Доминик Урбани, сподвижник на Георги Димитров от Люксембург, и колумбийският писател Габриел Гарсия Маркес.

За Маркес Исаев казва:

— Прочетох романите му „Сто години самота“ и „Есента на патриарха“ и ги намирам за много сериозни, много ярки книги. Прави ми впечатление, че латино-американската литература е в голям възход. Ето например Алехо Карпентиер — писател от световен мащаб.

Стана дума и за поетесата Дора Габе, която се очаква също да бъде сред новите лауреати на Димитровска награда. Към нея и Младен Исаев, и Людмила Исаева изпитват особено уважение, винаги говорят с възхищение за творческата ѝ съдба. Преди няколко години в Хисаря, в Творческия дом на писателите, те са били заедно и Дора Габе на тях е прочела за първи път стиховете за книгата си „Почакай слънце“, а след това като редактор Людмила Исаева е работила с авторката при окончателната подготовка на ръкопис на стихосбирката.

— Смятам — казва Младен Исаев, — че удостояването на Дора Габе с Димитровска награда ще бъде заслужено признание за нейното творчество, особено за последните ѝ книги, кон-

то според мене са истински успех и за поетесата, и за литера-
турата ни. Дора Габе е истински феномен — в своето 8-мо де-
сетилетие тя написа най-зрелите си лирически творби.

— Другарю Исаев, нека сега отново се върнем към неспо-
койната и бурна 1944 г. Как стана подготовката и заминава-
нето ви на фронта. Как беше организирано изпращането на
българските писатели и другите културни дейци сред армията
в ония тежки месеци, когато фашизмът не беше разгромен до-
край?

— През декември 1944 г., след като беше успешно завър-
шила първата фаза на Отечествената война, отечественофрон-
товското правителство реши да изпрати на фронта в Унгария
Първа българска армия в състава на III Украински фронт,
командуван от маршал Ф. М. Толбухин. Командир на армия-
та беше генерал Владимир Стойчев, а помощник-командир ста-
на полковник Щерю Атанасов, след това генерал-майор. Ар-
мията беше заминала, струва ми се, още в началото на декем-
ври и беше водила боеве западно от Белград в областта Срем
с германски части на път за Унгария. През втората половина
на декември беше започнала да се придвижва през Дунава
при Нови Сад и при Бездан-Батина към унгарска земя. Тога-
ва политическото ръководство при Министерството на войната,
което се командуваше от генерал Фердинанд Козовски, а от-
делът за културно-политическата работа сред армията, в който
работеха Георги Караславов, Трайчо Доброславски и др., пред-
прие следната инициатива. Той възложи на Съюза на писа-
телите и на партийната организация да подбере писателска
група, която да замине на фронта за Унгария.

— По какъв начин бяха определени тези писатели — до-
броволно или с поръчение?

— Нашата партийна организация направи няколко събра-
ния, посветени на този проблем — определяне на писателите,
които да заминат на фронта. Тези събрания се отличаваха с
това, че малцина бяха ония, които изявиха готовност добро-
волно да заминат на фронта. Повечето, особено от младите,
сочеха оправдание да не заминат — главно здравословни и
семейни проблеми. Ние не искахме да задължим никого да
отива на фронта, но се опитвахме да убедим някои другари,
че е въпрос на чест и дълг да заминат. Тогава не ни беше още
ясно каква ще бъде точно задачата на писателите на фронта.

Трябва да кажа, че редица писатели проявиха решителна
готовност да се включат в групата за фронта. Имаше, разби-

ра се, и един-двама, които бяха дали съгласие да заминат, но предпочетоха да си останат у дома на топличко.

— Вие бяхте ли определен в тази група?

— Не, за мене тогава не ставаше въпрос; аз бях много ангажиран в писателския съюз и на културния фронт. Но сам пожелах да замина, като отидох в Министерството на войната и помолих да ме включат в групата. Някои другари се опитаха да ме убедят, че трябва да остана, но аз настоях и моето желание бе удовлетворено.

— И какво стана след това?

— Определи се целият пропагандан културен екип, съставен от няколко групи — писатели, артисти, художници и журналисти. Решено беше командир на цялата културна бригада да бъде поручикът от бившата армия Лальо Маринов, поетът Ламар. В състава на бригадата личаха капитан Георги Стаматов — известният артист от Народния театър, театралният режисьор Филип Филипов, театралът Александър Гиргинов, капитан Дако Даковски, също офицер от бившата армия; тук, при театралите, бяха включени десетки артистки и артисти от самодейни колективи — млади ентусиазирани хора.

Ръководител на групата на писателите бях аз, като секретар на Съюза на българските писатели, а на журналистите — известният публицист Рашо Шоселов. За художниците отговаряше художникът Георги Попов — Джон, а театралните трупи се възглавяваха от Георги Стаматов и Филип Филипов.

— Помните ли кога и в какво време заминахте?

— В един зимен следобед, нашият ешелон от петнадесетина коли — автобуси, камиони и няколко леки автомобили, строени на площада пред Народния театър, до Военното министерство, изпратени от нашите близки, потегли към Югославия.

Като отминахме Костинброд, Георги Стаматов, който имаше по-висок офицерски чин, дойде при Ламар и му каза: „Ламаре, тъй като аз съм капитан, а ти поручик, налага се аз да поема ръководството на бригадата!"

И двамата бяха иначе добри представители на литературата и театъра, но този случай показа, че не бяха никакви командири. Ламар каза: „Заповядай, капитане!" И това стана някак доста оперетно, театрално. В едно истинско военно поделение, което заминава на фронта, това не е допустимо, но при нас всичко беше възможно.

Ние отново потеглихме. Пристигнахме в полунощ в Пирот,

там преспахме, а на другата сутрин продължихме към Бе
град.

Помня още един смехотворен епизод, макар че моментъ
не беше за шеги. Когато преминавахме през Шумадия, поле
тата бяха покрити с дълбок сняг, духаше силен вятър, наокол
грачеха врани, беше тъжна зимна картина. Тогава команди
рът Георги Стаматов спря ешелона и даде команда момчета
та да слязат. Аз, Ламар и Джон се движехме най-отдире
един спортен щаер и останахме в колата. Разбрахме, че Геор
ги Стаматов решил да прави учение.

— Вие бяхте ли въоръжени?

— Ние бяхме въоръжени, но повечето от нас не бяха стре
ляли. По едно време ученията започна, чу се пукотевица, хвър
ляне на бомби. Стрелбата стихна, капитан Стаматов дойде при
нас и с театрален глас казва: „Лальо, от тая паплач нищо не
излиза! Ще натоварим оръжието и ще тръгнем, и нападнат ли
ни дражевистите, ще се предадем, а аз ще се самоубия!"

Ламар прихна в смях, а Джон каза: „А не може ли да поч
не отзад напред."

Привечер приближихме Белград и там видяхме една кар
тина, която никога няма да забравя. Въпреки снега, чернеех
грамади танкове и военни машини, разбити при боевете. Има
ше югославски, германски, съветски, а може би и български
Битката при с. Смедерево е била особено тежка. И сега, ко
гато някои омаловажават съветската помощ за освобождение
то на Югославия, и специално на Белград, тази картина въз
кръсва пред очите ми.

— Вие останахте ли тогава в югославската столица?

— В Белград пристигнахме на новогодишната вечер на 1945 г
Отидохме в комендантството, където имаше югославски и съвет
ски военни, и уредихме настаняването на квартири. Мене
Ламар ни заведоха в една аристократична, добре уредена къ
ща с две млади жени — майка и дъщеря. Влязохме в стаята
която ни посочиха, ударихме ключа на вратата, сложихме пи
столетите под възглавниците и заспахме.

На сутринта, след като ни поднесоха скромна закуска, по
младата от домакините ни каза: „А вие снощи май се закли
чихте! . . ."

— Колко време стояхте в Белград, с какво беше запълне
но времето на престоя в града?

— Прекарахме два-три дни. Любопитно зрелище предст
вляваше тогава Белград, пълен с войски. Отидохме на обед
един ресторант, където се хранеха югославски и съветски офицер

Келнерите носеха огромни чанти през рамо, натъпкани с обезценени динари.

Когато влязохме в ресторанта заедно с Ламар, чухме някой да шепне: „Генерал!“ Ламар вървеше стегнат във военната си униформа, напет и красив, внушителен, с прошарени коси, може ли да бъде по-малко от генерал! Докато вечеряхме, от съседната маса, където вечеряха съветски офицери, стана един съветски полковник и като се приближи с чаша в ръка, каза: „Господин генерал, разрешите!“ и седна при нас. Лальо започна да се мръщи: „А бе я ни остави на мира! Какъв генерал съм аз!“ По едно време полковникът забеляза грешката си и едва ли не сърдито попита: „А вие защо не ми казахте, че не сте генерал?“ Но всичко мина без скандал. От другата маса дойдоха при нас още неколцина съветски офицери и така прекарахме една весела вечер с нашия генерал Ламар.

— Вие имахте ли някакъв чин?

— Аз нямах тогава никакъв офицерски чин. Само Джон, който се движеше винаги с нас, беше поручик. Аз тогава бях вече тридесет и осем годишен, с леко прошарени коси, възрастта ми вдъхваше някакъв респект, но бях облечен ужасно — с един попски шинел с черни кантове, дълъг до земята.

По-късно, след Девети септември ми дадоха офицерски чин и на края ме провъзгласиха о. з. полковник.

По-късно аз дадох на Ламар един пистолет-трофей, а той ми намери истински офицерски шинел и така в Унгария имах вече по-приличен вид.

— Какво преживяхте след това?

— От Белград потеглихме за Унгария. При Нови Сад минахме Дунава и потеглихме през равна Войводина. Преноцувахме в гр. Сомбор. На другия ден трябваше да минем още веднаж Дунава при Бездан — Батина. Преминаването ставаше по понтонен мост. Това беше много трудно. Дунавът влачеше ледове, понтонният мост не беше стабилен, имаше и нещастия, но войската се приближаваше въпреки суровите условия.

Вървяхме по шосето за Пейч, град в Южна Унгария.

— Спомняте ли си нещо по-характерно от това придвижване?

— По пътя ни имаше незабравими гледки. Шосетата бяха заледени, тогава имаше още конски впряг. Виждахме паднали коне, разпрегнати каруци, войници пътуваха пеша във вилицата, капнали от умора.

На едно място край шосето гледаме наши войници, силно

развеселени, чуваше се наш, български смях. Този смях та
контрастираше на навъсената зимна гледка! Един войник
приближи към Ламар и му каза: „Господин генерал, бихте л
пийнали малко от токайското!“ и му подава своята манерк
Тези войници бяха набарали една унгарска винарска изба
хубавото гъсто вино им беше повишило настроението. Пийна
ме и ние и в този леден ден виното ни постопли ...

— Къде се настани вашата пропагандна бригада?

— Пристигнахме в гр. Сигетвар, където беше настанен щ
бът на Първа българска армия.

— Как изглеждаше тогава този град?

— Старо градче, недалеч от река Драва. По левия бря
на тази река бяха разположени нашите армейски части. Ве
нага ни посрещнаха и ни настаниха по квартири.

Пак с Ламар бях в малка едноетажна къща, собственос
на една унгарска жена. Там потече нашият военен живот. Ра
пределихме се — по частите отидоха писатели, журналисти, ху
дожници и други, които веднага се включиха в работа. Започ
на да излиза в. „Фронтовак“, отначало на циклостил, а сле
това на печатарска машина. Негов главен редактор стана Ива
Мартинов.

— Бихте ли разказали кои писатели бяха включени в гру
пата?

— Освен хората, за които вече говорих, в групата бяха още
Павел Вежинов, Ангел Тодоров, Иван Бурин, Димитър Чав
даров Челкаш, Валери Петров, Спас Йончев, Радой Ралин
Станимир Лилянов, Атанас Душков, Михаил Лъкатник, Хри
сто Ганев... За историк на армията беше назначен Петъ
Славински. В армията тогава в първата и втората фаза н
войната служеха като командири или обикновени бойци Ве
селин Ханчев, Иван Руж, Станислав Сивриев, Иван Аржен
тински, Величко Нешков, Иван Милчев, Йордан Вълчев, Бо
дан Глогински, а Емил Манов и Теньо Стоянов минаваха з
инструктори по политическата част при Първа армия.

Дако Даковски, известният по-късно кинорежисьор, отго
варяше за радиослужбата. Беше му поверена специална р
диокола.

Може да се каже, че писателите и журналистите бяха д
значителни групи, които работеха заедно в пропагандни
фронтови издания.

— Как протекоха месеците на фронта, как започна ваши
армейски живот?

— Януари и февруари минаха спокойно, тъй като няма

активни военни действия. Река Драва е сравнително неголяма река и на двата ѝ бряга бяха разположени от едната страна — нашите части, а от другата — немците, заедно с унгарски части и усташки чети — хърватски фашисти.

През тия два месеца ние с Ламар пишехме във военните вестници „Фронтовак“ и „Часовой“, ходехме по частите. С Георги Попов-Джон много често бяхме сред войниците. За това използувахме колата, дадена на наше разположение. Ламар не обичаше често да пътува. Не от страх, а просто нямаше желание да ходи на позициите.

Мене ме ръководеше едно ненаситно любопитство; често замръквах в землянките и там преспивах при войниците. Бях свидетел на много нощни акции, имаше успехи, имаше и жертви. С болка посрещаха войниците гибелта на своите другари. Водех си отделни бележки и макар да не съм използувал всичко това в творчеството си, като преживяване то ме обогати много. Когато по-късно разказах някои епизоди от войната на Елин Пелин, той казваше: „Ех, как и аз бих дошъл с вас да видя всичко това!“

— Как преминаваха срещите с войниците, имаше ли интерес към литературните четения тогава?

— Тези месеци на „мирновременен“ живот всъщност бяха активни за нас. Ние ходехме по частите, четяхме стихове и на самата фронтова линия, дори веднаж четохме в една изоставена църква, пълна с войници. Ламар преди да прочете стиховете си, взе, че запя — някога като младеж пял в църквата. Това развесели войниците. Стиховете си Ламар четеше монотонно; въпреки че имаше много плътен, басов глас, не умееше да чете стиховете си, както повечето от нас. Когато завърши четенето, един от войниците се обади: „Господин поручик, не може ли да изпълните пак черковната?“ Ламар запя.

Войниците бяха големи шегобийци, дори пред лицето на смъртта.

— Какви други спомени и срещи имате през тези месеци на фронта? Имаше ли някакви произшествия, станали с вас?

— Спомням си един интересен епизод. Веднаж трябваше да отидем далече на брега на Дунава, в село Пакш, в щаба на маршал Толбухин, да вземем разрешение за получаване на печатарска хартия за издаването на в. „Фронтовак“. В групата бяхме аз, Иван Мартинов, Павел Вежинов и художникът Георги Попов-Джон. Тръгнахме с автобус. Беше около средата на февруари. Когато стигнахме Дунава, навлязохме в една

низина, цялата във вода от разлялата се река. През тази вод
трябваше да минем. Нашият автобус навлезе навътре и мо
торът започна да хърка задавено. Едва се измъкнахме.

След дълги премеждия стигнахме в щаба на Толбухин
взехме разрешение за хартия и трябваше да потеглим об
ратно.

Тогава ние двамата с Джон решихме да заминем за Бу
дапеща. Причакахме един съветски камион и Джон, внушите
лен със своята офицерска униформа, го спря. Камионът беш
пълен с трофейни вещи, а отгоре налягали съветски войници
Потеглихме, а вееше силен смразяващ вятър. По пътя един
от войниците извика: „Возмем горючее товарищи!“ Ние по
мислихме, че ще наливат бензин, защото измъкнаха един би
дон, а той се оказа пълен с червено вино. Пийнали, всички се
развеселиха. За бойната ни дружба вдигнахме наздравица и
ние.

— Успяхте ли да стигнете до Будапеща?

— Когато наближихме Будапеща пред нас се откри страш
на гледка: горяха дворците отвъд Дунава на хълма Гелерт.
Градът беше тъмен, сияеха само светлините от горящи сгради.
Камионът ни остави в едно от предградията и ние с Джон
тръгнахме пеша към центъра. Добрахме се до една съветска
комендатура.

— Кой от вас беше водачът? С Джон разбирахте ли се до
бре? Бихте ли разказали какъв човек беше той?

— Георги Попов-Джон беше човек много оригинален — със
силен, остър характер, високо талантлив художник с декадент
ски мустачки, движеше се с разкопчана куртка, преметнал през
рамо шмайзера. Димитър Гилин му казваше: „Защо инквизи
раш своите мустаци?“ По характер беше малко анархистичен.
Умен, волеви, но трудно поддаващ се на дисциплината. Обича
ше да си попийва и това, струва ми се, скъси живота му.

— Успяхте ли да намерите комендатурата?

— Да. Трябваше да си осигурим квартира. Дежурният —
млад, красив лейтенант, разговаряше с една унгарска девой
ка и не му беше до нашата квартира. След като завърши раз
говора си на невероятен унгаро-руски език, той извика някак
къв цивилен унгарец и му заповяда да ни намери квартира.
След дълги лутания се настанихме. Прие ни възрастен човек
при когото имаше една млада жена, негова приятелка. Мъжът
се оказа бивш фабрикант на обувки. Такъв глад беше изкъ
рал, че като видяхме портрета му на стената, не можахме да
повярваме, че е същият. Ние имахме храна — хляб, салам, ко

няк, извадихме всичко и почнахме една съвместна вечеря. Среща на хора, които побеждават, и на други, които си отиват по силата на историческата съдба. Унгарецът се отнасяше примирително към съдбата си.

— Какво ви направи най-силно впечатление от тези дни на престой в разрушения град?

— Сутринта на улицата видяхме скелет на кон — хората го бяха изгризали до последното късче месо, такъв страшен глад ги е измъчвал. Като се разхождахме из града, попаднахме на българи — майка и дъщеря. Дъщерята следвала тук киноизкуство и майката дошла от България да я види. Но започнали военните действия и те двете останали. Майката ни разказваше: „Ние бяхме тук, когато войниците превзеха нашия блок. Слязохме в скривалището. Ние лежахме долу ужасени и изтощени, по едно време влизат двама войници, пийнали. Като видяха мойта дъщеря, почнаха да я викат, аз се намесих. Те я оставиха, легнаха и заспаха. По едно време единият се събуди стреснато, започна да дърпа другия и бързо излязоха."

Ние се разхождахме из Будапеща, а градът го нямаше — наоколо разруха, паднали коне, убити хора — цивилни и войници. Паметникът на Петьофи беше ударен от снаряд.

— Колко време стояхте в Будапеща?

— След два-три дни попаднахме на наш трофеен камион, качихме се на него, но вместо да тръгне по правилния път, шофьорът сбъркал и тръгнал по друга посока. По двете страни на пътя съветски войници минираха местността, а ние летим по шосето с голяма бързина. По едно време в покрайнините на едно унгарско село се озовахме пред едно голямо отсечено дърво, напряко сложено на пътя. Срещна ни съветски войник и ни обясни, че сме попаднали на самата бойна линия, наблизо били германците и всеки момент можели да ни обстрелват. Дълго се лутахме, докато намерим нашия път.

— Как започнаха големите Дравски боеве. Много от вашите стихове изобразяват подвига на българските войници, за фронтовото всекидневие. Кои са най-силните ви впечатления от тези дни на фронта?

— На 6 март 1945 г. започнаха тежки боеве. Цялата наша армия се вдигна за отбрана. Германските войски бяха направили пробив на Драва и настъпваха срещу нас. Аз и Джон получихме разрешение от Ламар да заминем с колата на западния сектор на фронта, при село Чекел. Спряхме при войниците. Тук разбрахме цялата тревожна обстановка. В нивите има-

ше готови окопи, нашите войници чакаха немците. Един немски снаряд падна пред нашата кола и нейният радиатор цъфна. Ние останахме незасегнати. Започна артилерийската подготовка за нападение от страна на немците.

Мястото беше равно и с просто око виждахме как тръгват срещу нас немските танкове. Всички бяха вдигнати под тревога, дори и готвачите. Оказахме се свидетели на едно начало, чийто край никой не можеше да предвиди.

Положението на нашите беше критично. В този опасен момент излязоха две съветски машини от близката горичка и изсипаха огъня си срещу настъпващите немци. Това бяха две катюши. Денят беше слънчев и можеха с просто око да се наблюдават изстрелите. След няколко такива залпа всичко отсреща пламна. Сега разбрахме защо нашият командир не беше дал заповед за отстъпление.

Така за първи път станах свидетел на една решителна битка. Върнахме се в щаба и там полковник Щерю Атанасов даде заповед Културният отдел към щаба на Първа българска армия да отстъпи отвъд Дунава, за да не попадне в плен у немците. Това беше истинска грижа за запазване на дейците на културата.

Ние се изтеглихме и останахме в гр. Сомбор. Стояхме няколко дни и отново се върнахме в Сигетвар. Боевете към 19 март бяха стихнали и ние можехме да посетим местата на тежките кръвопролитни решителни сражения.

— Бихте ли описали картината, която сте запомнили, какво най-силно ви правеше впечатление в оня момент? Как тези преживявания, срещите, разговорите, видяното на фронта се отразиха на вашето творчество?

— Когато пристигнахме в Драва-Соболч, там нямаше никакво село, не беше останала нито една къща — всичко беше сринато и изравнено със земята. Имаше много трупове на войници — наши, съветски и германски. Виждахме убити в мазетата, в развалините. Спомням си, на една полянка лежаха убити и между човешките трупове вятърът развяваше вестници, писма, военни книжки. Тогава си спомних трогателното стихотворение на Димчо Дебелянов и разбрах колко дълбоко-жизнена и реалистична е описваната от него картина:

... И по сивата земя,
топлена от ласки южни,
трепкат плахи и ненужни
с кръв опръскани писма.

До руините на черквата стоеше самотно дърво — висока бяла бреза, а храстите наоколо така бяха обелени от куршумите, че белееха като кости. От тази картина, която видях, вечерта се роди стихотворението „Драва-Соболч", което аз смятам за най-добро от военния ми цикъл. Написано е на един дъх.

— В него наистина се долавя дълбоко човешко вълнение. Вие сте разкрили скръбта си по един особен начин — чрез възхвалата на подвига и жаждата за живот, чрез победата, в която се долавя горчивината от дадените жертви. В последните две строфи обобщението е наистина силно и изразително.

Срещу Драва-Соболч връхлетяха роботи с картечници,
срещу нас беше тръгнала в поход смъртта.
Но ще бъдат свидетели даже звездите далечни
как заринахте с огън вразите в пръстта!

Вие, храбри мъже, оцелели на Соболч в боевете,
поменете другарите, с вас непотеглили вече назад.
Ще гори под небето на бъдните мирни столетия
тоя подвиг велик край високата бяла бреза.

Тук искам да ви попитам нещо — как вие преживявахте смъртта, как гледахте толкова убити край себе си?

— Отначало всичко дълбоко и болезнено ме разтърсваше, но постепенно започнах да свиквам. Така беше и с останалите мои другари.

— Много често говорите за съветските бойци, имахте ли отделни познанства с офицери или войници?

— В нашия щаб идваха съветски офицери от съседната 57 армия. Останахме веднаж на дружеска вечеря. Късно през нощта влезе съветски офицер за свръзка, отиде при командира, прошепна му нещо. Командирът даде знак на своите другари и след няколко минути нашите гости заминаха на фронта. И тези хора, макар и малко пийнали, веднага изтрезняха. Тяхното чувство за дълг беше изключително, висока беше дисциплината на бойците от Червената армия.

Аз се запознах и с двама поети, включени в редовете на Червената армия — башкирецът Мустай Карим и руснакът Алексей Недогонов, с които прекарахме незабравими дни в Унгария и във Виена.

През април нашата армия започна настъпление на запад. Беше превзет град Надъканижа, с боеве се напредваше към град Чурго. С тежки боеве беше пробита от нашите добре укрепената линия Маргит. Нашият щаб се премести в Надъкани-

жа и през река Мур ние навлязохме в Словения. При форсирането на река Мур българите проявиха удивителен героизъм.

— Затова в стихотворението си „Ний помним“ вие казвате:

Да бяхте чули песента на Мур и Драва,
когато минаха под огъня бойците ни,
разбрали бихте, родни мои, тогава
победата ни колко е била велика.

— Да, много силни бяха впечатленията ми тогава. За да бъдем близко до войниците, двамата с Рашо Шоселов пристигнахме с части от 12 дивизия до едно село, току-що напуснато от германците. Заместник-командир на дивизията беше художникът Димитър Вълканов. Ние с Рашо Шоселов тръгнахме с първите войници, които преследваха отстъпващите немци. На самия край на селото видяхме на шосето дупки — поставени мини от врага. Една жена, словенка, извика: „Мини!“ Тази жена искаше да ни помогне. Войниците се движеха във верига, беше краят на април, нивите вече бяха изкласили. Изведнаж чуваме страшна стрелба с автоматично оръжие, пропищяха куршуми край нас и ние веднага легнахме в канавката, за да не ни пронижат куршумите. Някои войници също залегнаха в канавката, но други тръгнаха назад и бяха ранени. Започнахме да им викаме да залегнат. Беше ни ясно, че бягството носи сигурна смърт . . .

Бяхме сигурни, че германците са се изтеглили, но те оставили единични бойци, може би снайперисти, които сега стреляха срещу нас.

По-късно заместник-командирът Димитър Вълканов направи предложение и ние бяхме след това наградени. Тук не изтъквам някаква героична постъпка. Ние просто искахме да бъдем с войниците, да видим всичко в тези драматични боеве.

— А как посрещнахте победата, другарю Исаев? Къде ви намери вестта за края на войната, разкажете за това изключително събитие?

— Нашата армия стремително напредваше. На 8 май 1945 г. настъпвахме по шосето за гр. Марибор. Движехме се под постоянна ариергардна артилерийска стрелба. Вървяхме напред по пътя, а нашите части настъпваха отляво и отдясно през нивите. По едно време съвсем наблизо паднаха снаряди. Ламар рече на Фердинанд Козовски: „Генерале, лягай, ще те убият!“ Генералът се усмихна: „Мене, Ламаре, снарядите ме

познават и затова не ме закачат.“ Даже имам една снимчица оттогава, но е много неясна. Дойде един войник и съобщи: „Току-що известиха, че Германия е капитулирала.“ (Като бяхме миналата година във Франция, този войник се оказа сегашният лекар на нашето посолство в Париж д-р Георги Наумов.) Ние навлязохме в гр. Птуй, Словения. Помня Фердинанд Козовски — върви напред с наполеоновска походка — напет, строен и мъжествен. Генерал Стойчев — също. Влязохме в града, камбаните бият. Спахме там и на другия ден аз се върнах в гр. Надъканижа, където се състоя голям парад в чест на победата. След това заминахме за гр. Марибор. В този град при навлизането на нашите войскови части населението излезе масово и с ликуване посрещна българите като освободители.

— За деня на победата вие пишете в стихотворението си „Вечер“, в което успоредно с въодушевлението и масовия ентусиазъм се преплита и интимното чувство:

Девети май. Неповторима вечер,
настигнала ни в слънчева Словения.
От хълма гледам надалече
и си мълвя: да е благословена!

До мене диша младата Иванка Шилер
и казва: — Говори ми, аз те слушам.

Много силни в това стихотворение са и двата стиха: „А тая вечер за мира ликуваше Европа/ и бяха весели дори звездите!...“

— Това бяха наистина незабравими мигове.

— А образът на Иванка Шилер не е случаен, нали?

— Това е една хубава, чиста среща с тази девойка в наистина необикновени часове...

— Какво си спомняте за дните, непосредствено след победата?

— Ние заминахме, прекосихме австрийската граница и влязохме в гр. Лайбниц, където се установи щабът на нашата армия и цялата Пропагандна рота. Тук аз отново помолих Ламар да ми разреши да взема колата — исках да отида отвъд демаркационната линия, която се установи между нашите армии и съюзническите армии на Великобритания и САЩ.

От нашия щаб ми дадоха документ — открит лист, в който пишеше, че аз като писател имам право да мина демаркационната линия и се умоляваха съюзническите власти да ми окажат съдействие. Тръгнахме с шофьора Митко от Троянско. Ми-

нахме и стигнахме в края на едно село, гранично между български, съветски и югославски сили, от една страна, и англо-американски, от друга. На шосето при един спрял джип стоеше английски офицер. Той взе откритията ми лист, каза да почакам петнадесет минути и след това ми даде карирано листче от бележник, написано на английски език. Посочи ни пътя. На кръстовището бяха поставени оръдия, чиито дула заплашително бяха насочени към нас — тая картина ми изглеждаше като символ на бъдещите наши взаимоотношения.

— Вие продължихте ли?

— Продължихме по левия път. Докато шосето отсам беше претоварено от коли и войски, оттатък всичко беше празно, пътят — чист. Почнах да се двоумя — дали не са ни насочили по миниран път. В далечината гледам женска фигура — оказа се млада жена. Махна ни с ръка и заговори на сърбо-хърватски: „Можете ли да ме вземете?“ и седна в колата. Отивала при свои близки в съседно село. Най-странното и неприятното с нея беше това, че като разбра какви сме, започна да съска срещу нас „болшевиките“ с невероятна злоба. Аз разбирам сърбо-хърватски и й отговорих, че се учудвам на нейното държание, но да се благодари, че е попаднала на мене, защото друг на мое място по друг начин би се държал с нея. Оставихме я в селото и продължихме.

След малко виждам край шосето грамада от оръжия — пушки, картечници, автомати, бомби, пълнители . . . Чудех се — какво е това? Слязох, взех един куп револвери и ги изсипах в багажника на колата. Навлязохме в една гора и там настигнахме германска колона войници. Разбрах всичко — те са хвърлили оръжието след капитулацията, взели по една тояжка и вървяха сами, без конвой. Просто невероятно, но и това беше проява на сляпата немска дисциплина.

— Вие спирахте ли при тях? Какво направихте?

— Не. Ние продължихме и пристигнахме в град Клагенфурт, при алпийското езеро Вьортерзее, в подножието на Алпите. Слънчев майски ден. Езерото синее, край него тичат момиченца с бели роклички, носят се като пеперуди. Поседяхме. Сякаш никога не беше бушувала война, разруха, смърт...

— След това къде отидохте, продължихте ли по-нататък?

— Върнахме се обратно. Но на връщане шофьорът Митко объркa пътя. Минахме край една широка поляна, пълна с войска. Войниците облечени особено, с червени лампази — власовци. Пазеха ги англичани, но аз се доближих до няколко от тях, заговорих ги. Не се сдържах — нарекох ги изменници на

родината, а те понечиха да ме нападнат. Спаси ме английският войник, застанал наблизо на пост.

Мръкна се. Като напредвахме по пътя, навлязохме в едно дефиле, близо до демаркационната линия. Там настигнахме наши части, и те се връщаха назад. Изведнаж отнякъде започна артилерийска стрелба. Войната беше свършила и мене ме учуди тази ожесточена стрелба. Призори пристигнахме в едно село, на самия бряг в горното течение на Драва. Там имаше наши и югославски войски. Разбрах, че са стреляли усташи, които възнамерявали да се предадат на англо-американците, като преминат през дефилето. Един полковник организира нашите войници и се уговори с югославския партизански командир да не стрелят, когато нашите ще минат през близкия мост. Нашите минаха моста, усташите ги обстрелваха и повалиха няколко наши момчета. Във верига нашите войници настъпиха по стръмния склон и така успяха да разбият усташките позиции.

— Какво беше вашето намерение след това, останахте ли с тези войници или продължихте към щаба?

— Потеглихме обратно към щаба. Щом излязохме на открито, започнаха да стрелят по нашата кола. Шофьорът остави кормилото, отвори вратата и хукна, а колата още вървеше. Аз също скочих от колата, бързо прескочих един мъртъв кон и легнах в канавката. Стрелбата спря. Наоколо утихна. Митко ужасен пристигна. Започна да се извинява, че много се уплашил. Потърсихме колата — тя беше обърната нагоре с колелата, цялата нарешетена от куршуми, но гумите по чудо останали здрави. Обърнахме я с помощта на няколко войника, запалихме я и се върнахме в Лайбниц.

Оттам отидохме в Грац, където щяха да бъдат наградени нашите командири със съветски ордени и медали. Спомням си, че на тържеството аз бях седнал между съветски висши офицери, а на раменете си нямах офицерски пагони. Те ме заоглеждаха изпитателно, но като им обясниха, че съм писател, приеха ме като равен.

Командирът на съветските танкови части награди Щерю Атанасов с трофейна сабя, а генерал Стойчев получи макет на оръдие. Съветският командир вдигна тежкото оръдие с една ръка, а после, по време на обеда с вдъхновение декламира Пушкин. Това ме удиви.

— Какви други преживявания имате от тези последни дни на фронта, другарю Исаев? Спомняте ли си още нещо по-характерно и интересно?

— С Ламар и Георги Попов-Джон решихме да отидем до Виена. И по пътя настигнахме колони от германски пленници. Те вървяха бавно, спокойно, а отстрани се движеха съветски войници, но много нарядко. Може би на 1000 немски пленници имаше 2—3 съветски войника. Видяхме пленници, седнали на почивка и до тях стои съветски войник. Спряхме и ние. Дойдоха австрийски жени и дадоха на пленените храна. А съветският войник започна да ни обяснява: „Когато нашите жени са давали храна на съветските пленници, немците са ги разстрелвали."

В един двор видях съветски войник да играе до забрава с едно австрийско дете.

Помня, когато питахме германските войници какви са, те отговаряха: капитулирали, не казваха пленници.

— Какво впечатление ви направи тогава Виена?

— Всъщност аз идвах за втори път във Виена. Първият път дойдохме на гости на редакцията на в. „Съветский воин" с Иван Мартинов и Петър Славински. Пристигнахме там точно, когато градът беше освободен — гореше. Това беше на 14 април 1945 г. С нас бяха поетите Мустай Карим, Алексей Недогонов и др. Със съветски коли минахме унгаро-австрийската граница. Там германците бяха направили дълбоки ровове, за да не могат да минат съветските танкове. Австрийски момичета зариваха тези ровове — първите опити да се заличат следите на войната. Тези обикновени селски момичета се смееха, ласкаво ни посрещаха, а Виена димеше. Отидохме в Партера, където се беше водила тежка танкова битка, вековни дървета лежаха изкъртени. В някои квартали още имаше неприбрани трупове на убити. Застанали пред черквата „Свети Стефан" чувствувахме как земята се тресе от преминаващите съветски танкове.

Както вървяхме със съветския офицер Ахмедчин, една стара австрийка ни извика „Водка!" — и сочеше към близката сграда. Отбихме се. Гледаме стълбище, слязохме в една огромна изба — под краката ни счупени бутилки, наоколо огромни бъчви с вино и на всяка бъчва по един Ванка (както гальовно наричахме съветските бойци) налапал маркуч и смуче. Легнали по корем, войниците „дегустираха" хубавите австрийски вина.

Ахмедчин нареди на един войник да напълни едно буренце с вино и да го закара в квартирата ни. Вечерта се събрахме на другарска вечеря.

Моето стихотворение „Наздравица“ е посветено на тази незабравима виенска вечер.

— Преживяването е било много дълбоко, това се долавя по възторженото чувство, по широтата на емоционалната изразителност:

Кой ни сбра сред Виена — бойци и поети
от Москва, от Урал и Балкана?
Над разбита Виена във месецът свети
и от чашите блика прелялата пяна.

Ние пием наздравица, скъпи другари,
за славянската дружба и кръв, и победа...

В австрийската столица вие сте написали и друго стихотворение — „Виена“, явно е, че впечатленията ви са били много силни.

— Във Виена се движих и с другия съветски поет — Недогонов. Помня го — нарамил шмайзер, строен, сериозен и когато вървяхме из руините и ни срещаха деца, той вадеше от чантата си хляб и им даваше. Чу се стрелба — стреляше съветски войник. Недогонов строго го смъмри.

Вечерта, между другото, Мустай Карим показа комсомолския си билет, пробит от куршум, целия окървавен. Куршумът заседнал в гърдите му.

От това първо пребиваване във Виена имам още един спомен. Една късна вечер тръгнах да се прибера сам в квартирата. Вървях през този тъмен, рухнал град и изведнаж изгубих ориентация. Гледам — жена върви в тъмнината. Опитах се да я помоля да ми покаже посоката, а тя хукна да бяга като подгонена от звяр. Стана ми тъжно, че войната така е наплашила обикновените хора.

Втория път Ламар, Джон и аз престояхме три дни във Виена.

Преди да си тръгнем, се наложи поправка на спирачките на колата ни. Отидохме при един австриец, но той, изглежда, я повреди още повече — спирачките не работеха и така с повредени спирачки изминахме десетки километри. По една стръмнина едва не се ударихме в насрещен танк. На друго място преминахме железопътна линия и само с няколко секунди избегнахме катастрофата с преминаващия влак.

Върнахме се в Лайбниц и започнахме да се готвим за завръщане.

— Значи, така преминава вашето участие в Отечествената война, родило цикъла „Огъня“. С какво чувство напуснахте

бойното поле на път за родината? Какви мисли и чувства ви вълнуваха в онази пролет на 1945 година — като творец и човек?

— Преди завръщането генерал Стойчев и полковник Щерю Атанасов ни връчиха ордени за храброст. В оня момент аз изпитах смесено чувство — хем се радвах, хем ми беше съвестно, защото такива ордени заслужаваха само тези, които се биха докрай или лежаха вече в гробището край село Харкан. Те заслужиха ордените, а не ние, които нищо героично не сме направили.

Тръгнахме си към България, оставили много жертви, но понесли незабравими спомени в душите си.

Може да изглежда странно, че аз, който съм преживял войни и въстания, видял съм толкова жестокости и насилия, винаги съм се отнасял с чувство на непримиримост към войната, взех участие като доброволец в Отечествената война.

Но в това няма нищо нелогично. Непримиримостта ми като комунист към всяка грабителска война съвсем не ми попречи доброволно да участвувам в Отечествената война, война справедлива, освободителна. Само понякога, когато гледах окървавените войнишки трупове на фронта или стенанията на тежко ранените, изпитвах гняв към стария свят, който ни принуждава да участвуваме в такова жестоко дело ...

27 юни 1978 г. — 18 юли 1978 г.

Днес, 27 юни 1978 г., Младен Исаев е видимо развълнуван. От последната ни среща изминаха няколко дни, но целият му вид излъчва неспокойствие. Зает е с второто издание на книгата „Незабравимото". Долавям как връщането назад, към „незабравимото", го вълнува. Чрез това, което разказва, той прави сякаш още веднъж своята равносметка.

Преди още да съм задал някакви въпроси, Младен Исаев, седнал на обичайното си място — креслото до библиотеката, казва:

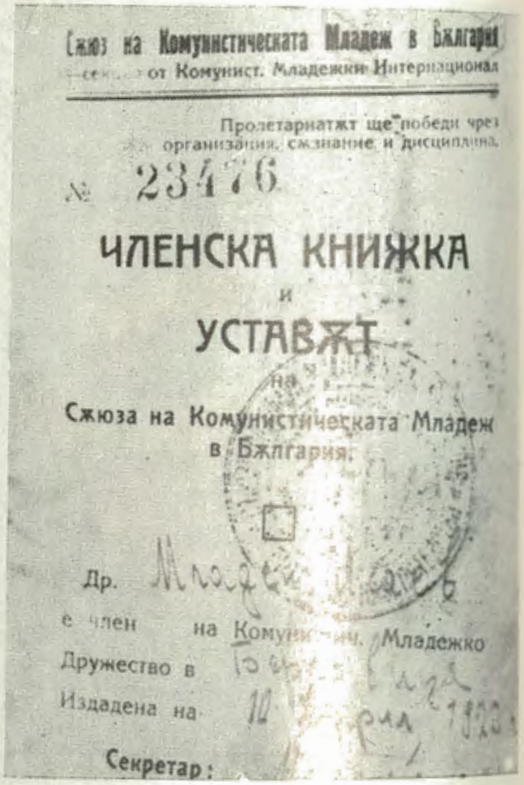
— С разказаното дотук завършва един период и в нашата история, и в моя живот.

Сега бих искал да поговорим за някои събития и преживявания, белязани с изключителен драматизъм, които дълбоко са ме разтърсвали. Аз извървях сравнително дълъг път, бях свидетел и отчасти скромен участник (без да съм бил герой!) в съдбоносни за света и за родината ни събития. Това са две-

Др. Тодор Живков връчва втората златна звезда „Герой на социалистическия труд“ на Младен Исаев по случай неговата 70-годишнина на тържественото събрание в Партийния дом, състояло се на 10 юли 1977 г.

Съюз на Комунистическата Младеж в България
...от Комунист. Младежки Интернационал

Пролетариатът ще победи чрез организация, сплотяване и дисциплина.

№ 23476

ЧЛЕНСКА КНИЖКА
и
УСТАВЪТ
на
Съюза на Комунистическата Младеж в България.

Др. Младежка група

е член на Комунистическа Младежко Дружество в [illegible]

Издадена на 10 април 1923

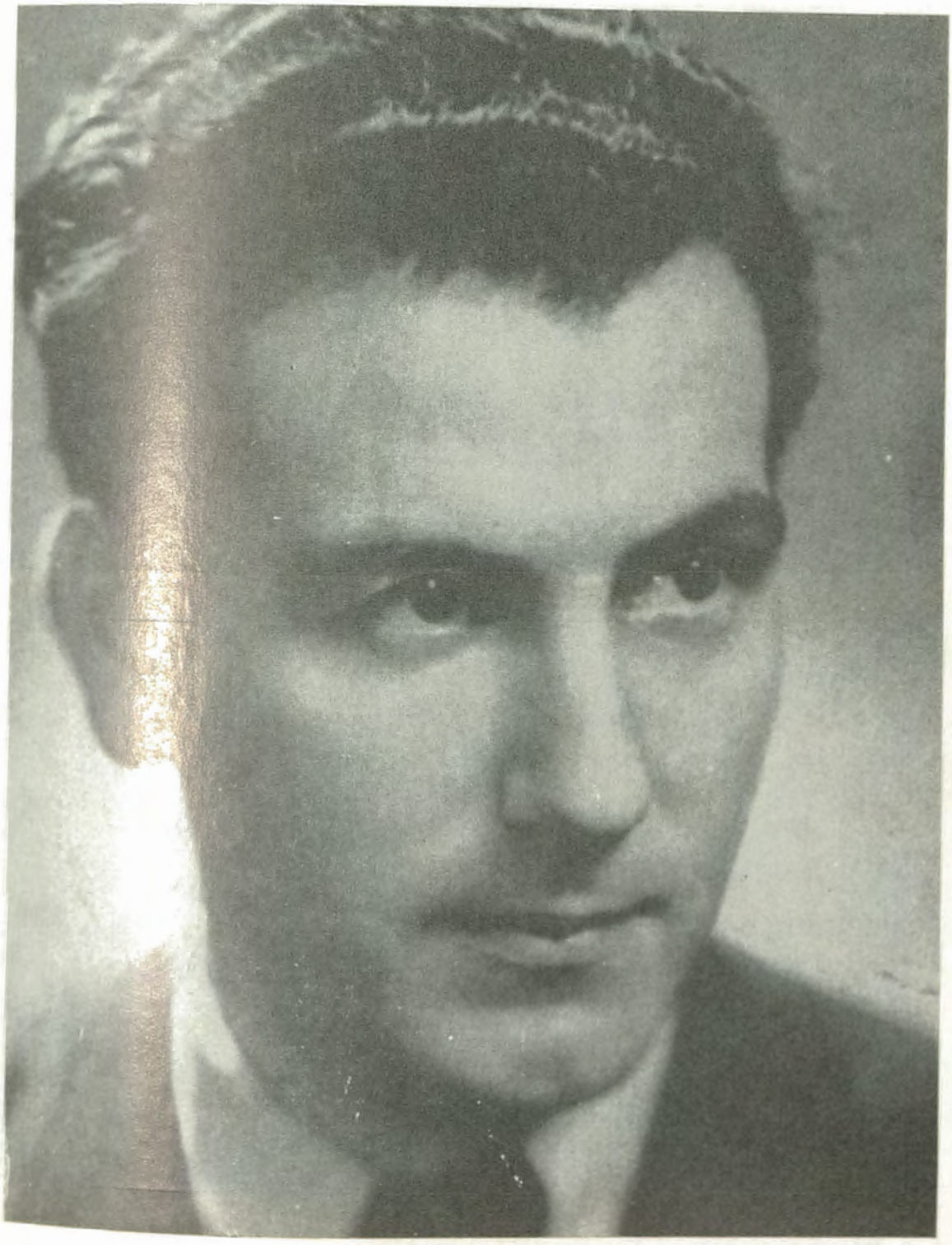
Секретар:

Младен Исаев като гимназист-комсомолец през 1926 г.

Членската книжка на комсомолеца Мл. Исаев, издадена на 10 април 1923 година в гр. Берковица.

Ген. Владимир Стойчев награждава Младен Исаев с орден за храброст за ради участието му в Отечествената война — гр. Лайбниц, 1945 г.

Младен Исаев през 1941 г.

В Рилския манастир през есента на 1945 г. В първата редица отляво надясно: И. Еренбург, Н. Фурнаджиев, Ал. Сурков, Мл. Исаев, П. Матеев, Ст. Спасе.

Български писатели на посещение в редакцията на в. „Литературная газета" на 3 март 1950 г.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Мл. Исаев говори на тържеството в гр. Банско на 6 декември 1953 г. по повод удостояването на Н. И. Вапцаров, посмъртно, с почетната награда на Световния съвет на мира.

Людмила и Младен Исаеви през 1954 г.

Исаевн, С. Султанов и Л. Стефанова на тържествена вечеря. Президиумът на конференцията на СБП, състояла се през 1963 г. Отляво надясно: Д. Методиев, Мл. Исаев, Л. Стоянов, Т. Павлов, Г. Караславов, П. Вутов, К. Калчев. Говори Д. Димов.

На среща с индийски писатели в Делхи — 1957 г.
Т. Генов и Мл. Исаев с кубинския поет Николас Гилен на коктейл по случай Първата международна среща на писателите в София през юни 1977 г.

На Червения площад пред Мавзолея на Ленин в Москва на 2 март 1950 г. Отляво надясно: Ив. Мартинов, Кр. Велков, Ел. Багряна, Мл. Исаев, Н. Фурнаджиев, Ст. Ц. Даскалов.

Спомен от Куба — 1962 г.

Пред паметника на Хр. Ботев в Калофер със съветския поет Педер Худзангай, Крум Вълков със съпругата си.

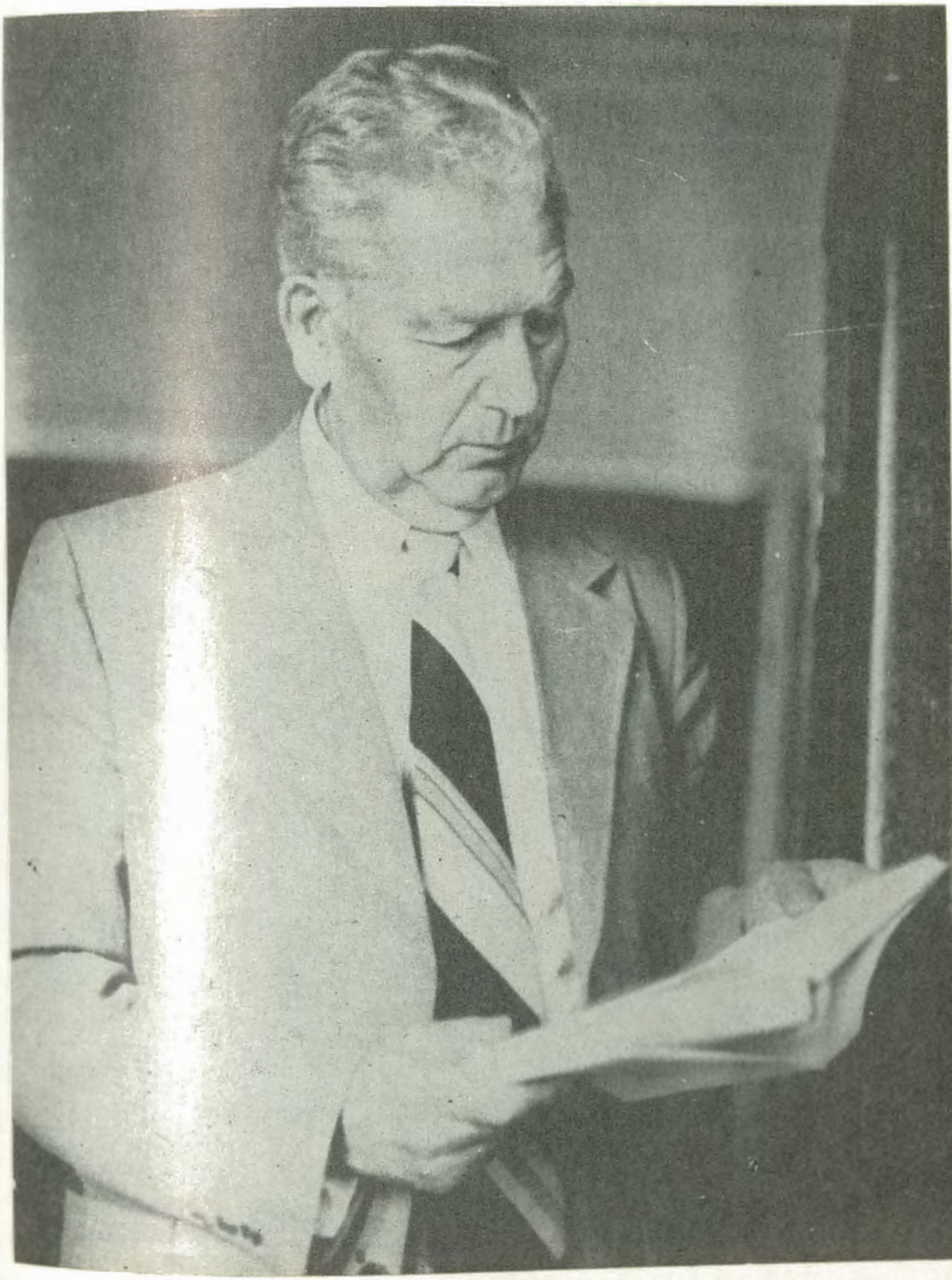

Б. Райнов, П. Данчев, Мл. Исаев и П. Вежинов на III конгрес на СБП през ноември 1976 г.

А. Гуляшки, Сл. Васев, Б. Райнов, П. Пондев, Мл. Исаев, Г. Панов и Ламар на II конгрес на СБП през 1972 г.

С гръцките поети Рита Буми-Папа и Никос Папас на Втората международна писателска среща в София през 1979 г.

Поетът в своя кабинет — 1977 г.

С кучето Хектор в Драгалевци — 1965 г.

С внучката Людмила — 1979 г.

Секретарят на СПСССР Юрий Суровцев, узбекският поет Тураб Тула, М.
Исаев и Л. Исаева на тържественото честуване на 90-годишнината от рож-
дението на узбекския поет Хамза Хакимзаде в гр. Фергана, Узбекистан през
септември 1979 г.

те световни войни, Октомврийската революция, първото в света въоръжено антифашистко въстание — Септември 1923 — мрачният 21-годишен период на фашистко господство, Отечествената война, разгромът над фашизма в Европа и у нас.

За младите поколения всичко това е почти далечна история, а за нас, оцелелите — преживяно, изстрадано, незабравимо. И така ще бъде до края на дните ни . . .

Тези дни, останал сам, дълго размислях за големите дела, за хората, за саможертвата на най-достойните в грандиозните битки за новия свят. Припомнях си — за кой ли път! — далечната си младост, когато се питах: защо съм роден, какъв е смисълът на живота ми — въпроси, които вълнуват всеки младеж. И изпитвах благодарност към съдбата, че така рано ме свърза с едно революционно движение, осмисли живота ми, вдъхна ми сили да участвувам в движението, поставило си голямата историческа цел да измени света, да го направи по-справедлив, светъл и радостен.

Аз бях зареден с оптимизъм, с вяра в непобедимостта на организираните революционни сили, въпреки страшната жестокост на фашизма. Например при разгрома над Септемврийското въстание от 1923 г. моето поколение не изгуби мъжествената си вяра, че фашизмът е исторически обречен на неминуема гибел . . .

И сега, като оглеждам дългите години на борба против кафявото чудовище, пред погледа ми се открояват образите на много герои, не пожалили и живота си в тежките освободителни битки.

Какво всъщност са героите за нашия революционен век?

Припомням си една мисъл на Антон Павлович Чехов: „Героите са необходими като слънцето. Тъй като са най-поетичният и жизнерадостен елемент на обществото, те възбуждат, утешават, облагородяват." А в своята забележителна книга „Откриването на Индия" Джавахарлал Неру казва: „Само примерът на великите и чисти личности е способен да ражда велики идеи и благородни постъпки." И още една мисъл на Неру: „Способни са да чувствуват живота само онези, на които често се случва да бъдат на косъм от смъртта, и чийто живот не е бил насочван от страх пред смъртта."

А колко още крилати слова за героизма и безсмъртието са изрекли гении на мисълта и делото като Ленин и Горки, Ботев и Вапцаров!

Когато говоря това, мисля си, че прочетено от млади хора, то може би ще им се стори малко остаряло и да-

лечно. Но човешкият прогрес не би се придвижил нито на сантиметър напред, ако липсваха героите, готови на саможертва.

— Другарю Исаев, през тези години наред с дълбоката преданост към голямото дело, изпитвали ли сте някакво разочарование, изпадали ли сте в песимизъм?

— Имал съм много мигове на разочарование от отделни участници в борбата, от творци, от себе си — но това са били само мигове. Никога не съм изпадал в пълно отчаяние. Песимизмът и като философски мироглед, и като светоусещане ми е бил винаги чужд и непонятен.

Имал съм съмнения, разочарования, тревоги. Например когато разгромиха Септемврийското въстание и потекоха реки от кръв, или в ония дни, когато хитлеристките пълчища бяха пред вратите на Москва и над Съветския съюз надвисна смъртна опасност. В такива мигове аз бях смутен, но вярата докрай не ме е напускала.

Или през 30-те години, когато навлизах в литературата и виждах, че написаното далеч не е това, което съм желал... Много от моите ранни стихове отпаднаха. В двутомника от 1978 г. има само десетина стихотворения от първите ми книги. И това не е поза или престорена самокритичност, а мое дълбоко убеждение, присъщо на всеки творец.

— Вашата искреност винаги е била честна, в думите ви не може да се съмняваме. Наистина един богат живот като вашия не може да не носи страдание, разочарование, макар че, както често подчертавате, вие сте по природа оптимист.

— Имало е и други проблеми по пътя на моето поколение — трудни, дори трагични. Отделни прояви в нашите собствени редове са ме дълбоко тревожили и огорчавали, нанасяли са ми травми.

— Какво по-конкретно имате пред вид, другарю Исаев?

— Ето какво. Става дума за култа към личността и за последствията от него. Ще си позволя да развия мислите си, макар че по този въпрос историята е казала категоричната си дума.

Когато като юноша влязох в комсомола (1922) и започнах съзнателен живот, Ленин беше още жив. Ние знаехме за голямата ръководна роля на Ленин в революцията, но към неговата гениална личност не се създаде никакъв култ. И все пак ми се виждаше странно, че в „Азбуката на комунизма" от Бухарин и Преображенски, от която се учехме, липсваше каквото и да е позоваване на Ленин, нямаше нито един цитат от съчиненията му. Очевидно някои от неговите съратници не са виж-

дали в исторически мащаб приноса на Ленин в теорията и практиката на революцията. Нещо повече: някои от тях са отстоявали позиции, противоположни на Ленинovите. Той е спорил с тях, но никога не е прибягвал към сурова разправа със своите опоненти.

След смъртта на Ленин първото място в партийното и държавно ръководство на социалистическата държава зае Йосиф Висарионович Сталин, съратник на Ленин, човек с богата революционна биография, личност със стоманена воля и непоколебим характер. С редица свои положителни дела в изграждането на социалистическата държава Сталин си спечели голям авторитет на пръв съветски ръководител.

Но през 30-те години към личността на Сталин постепенно започва да се създава истински култ — всички исторически дела в изграждането на социалистическото общество се приписваха на неговия гений. Сталин беше възвеличаван така, както никоя друга личност в историята. Ние, поетите, искрено го възпявахме като „слънце на планетата“...

В „История на комунистическата партия на Съветския съюз“ („Партиздат“, София, 1978) като се дава исторически обективна оценка на делата на Сталин, се казва:

„И. В. Сталин има големи заслуги не само за осигуряване победата на социализма в СССР, но и за развитието на световното комунистическо и освободително движение. Това естествено му създаде голям авторитет и популярност. Обаче с течение на времето започнаха да му се приписват всички победи, постигнати от съветската страна под ръководството на партията. Постепенно започна да се създава култ към неговата личност.

За развитието на култа към личността спомогнаха и някои отрицателни лични качества на И. В. Сталин, които на времето В. И. Ленин посочваше. Прекомерно надценявайки своята роля и заслуги, Сталин повярва в собствената си непогрешимост, започна да злоупотребява с доверието на партията, да нарушава ленинските принципи и норми на партиен живот, да допуска беззакония.“

Поетът оставя дебелия том, с който явно се е занимавал предварително, защото между страниците има листчета и продължава:

— Едва ли има комунист, който не би се съгласил с тази вярна марксистко-ленинска оценка на култа към личността на Сталин. Вредата от чуждия на марксизма култ към

личността е повече от очевидна, като се имат пред вид най-уродливите форми на култа, какъвто е китайският маоизъм.

— Интересно е, другарю Исаев, защо лично вас така дълбоко ви вълнува проблемът за култа към личността?

— Защото повече от 50 години съм член на комунистическата партия и защото нося съвест на комунист и поет. Може би поради емоционалния строй на характера ми аз по-чувствително реагирам на това уродливо явление. Но искам добре да ме разбереш. Още с влизането ми в комунистическата партия в идеите на комунизма аз видях най-високия хуманизъм, най-благородната човечност. И доколкото през времето на култа в други страни и у нас пострадаха невинни хора — комунисти, това лично за мене е жива рана. Съвестта ми не може да се помири с това.

Нека историята обективно да оценява и добрите, и лошите дела на носителите на култа. Лично аз никога не мога да върна в сърцето си обичта и уважението, което съм изпитвал към тях. Чувствувам се дълбоко оскърбен, че са излъгали моята вяра!

— Другарю Исаев, как оценявате значението на Априлския пленум за ликвидиране на култа към личността у нас?

— Априлският пленум на партията от 1956 година не само ликвидира култа към личността у нас и възстанови ленинските принципи и норми на партиен и държавен живот. Неговото историческо значение е преди всичко в това, че разкрепости целия наш национален живот от административната и догматична скованост, отприщи за дела творческата енергия на целия народ, премахна от пътя на развитието задържащите сили, вдъхна по-голяма вяра у милиони хора в комунистическата правда.

А на творците на художествени ценности Априлският пленум донесе истинско творческо разведряване, освободи ги от грубото администриране и дребнаво спекулантство, гласува им високо доверие, окрили ги за създаване на богати творби.

За целия този обновителен процес голяма заслуга има първият секретар на Българската комунистическа партия Тодор Живков.

— Вие сте един от участниците в така наречения „кормиловски спор", спора между „идейници" и „качественици". Разкажете за този конфликт, още повече, че той е малко известен на младото поколение. Най-напред бих желал да ви попитам за Георги Бакалов, откога започна вашето познанство с него?

— За „кормиловския спор“ съм разказал подробно в мемоарите си „Незабравимото“ и нямам особено желание нашироко да говоря за него сега. А за Георги Бакалов ще поговоря.

Запознаването ми с него започна от книгите: превода на романа „Майка“, списание „Нов път“, книгата „Беседи по изкуството“, както и многобройните му статии и книги — оригинални и преводни — в ония години.

Георги Бакалов се открояваше като една изключително динамична личност, интелектуалец от най-висок ранг в нашето комунистическо движение. Любими негови сфери, в които със страст работеше като литератор, бяха литературната история, проблемите на националното ни възраждане, литературната критика и теория, въпросите на естетиката. Марксист още от времето на Бузлуджанския конгрес, Бакалов беше преминал възходяща еволюция — от теорията на Г. В. Плеханов за изкуството и литературата до естетическите възгледи на Ленин.

— А лично вие кога се запознахте с Бакалов?

— В началото на 30-те години, когато той се завърна от емиграция. А малко преди това, когато Бакалов беше в Париж, а аз емигрант в Югославия, влязох в писмена връзка с него.

— Как стана това?

— Така, просто му написах писмо, с което споделих намерението си да направя опит за литературно творчество.

— А отговор получихте ли?

— За моя голяма радост Бакалов ми отговори с едно топло другарско писмо; с педагогически такт ме насърчаваше и същевременно ме съветваше да се заема преди всичко с литературното си самообразование. Този съвет на опитния и уважаван литератор ме окуражи в тежката емигрантска обстановка.

— Къде стана запознаването ви с Георги Бакалов?

— В редакцията на сп. „Звезда“, което той започна да издава след завръщането.

— Къде беше редакцията на списанието?

— В неговия дом на бул. „Паскал Паскалев“ (сега „Христо Смирненски“) в една къща с мансарден етаж, на който живееше Бакалов със семейството си. Тази къща съществува и сега, но на нея няма никаква паметна плоча. Може би трябва да се обадя някъде да се направи необходимото. След това Бакалов се премести да живее на една близка уличка, мисля, че беше „Добри Войников“ № 27.

— Какво беше вашето впечатление от редактора на „Звезда“, как прие той предложените от вас стихове?

— Аз не предложих, а Бакалов ми поиска стихотворения. Занесох ги у тях. Той ме прие с внимание. Беше среден на ръст, атлетски сложен — с широки плещи, с брада, с побеляла, но запазена коса, с жив поглед, изключително темпераментен, с бързи, отривисти движения. Умееше и да се шегува. Гласът му беше басов, плътен мъжки глас. Можеше да бъде студен и суров, но и сърдечен, топъл. Обичаше да казва: „Ние нашите ги посрещаме с милувка, а отстъпниците с юмрук“ — и това го показваше с ръка по лицето си.

— Какво е вашето мнение за критика и редактора Бакалов, какви впечатления имате от неговата дейност?

— Той беше фанатично предан на идеите и устояваше с голяма последователност принципите си. Като редактор беше внимателен, уважаваше сътрудниците си. Беше разгневен от излизането от „Нов път“ на четворката Каралийчев, Разцветников, Фурнаджиев и Георги Цанев. Не можеше да им прости. Много често, когато ставаше дума за отстъпление от идейните позиции, сочеше тях.

На мансардния етаж, за който споменах, аз съм бил няколко пъти. Бакалов умееше да привлича автори за сътрудници. Не беше дребнаво придирчив, държеше строго да няма идейни провали, уважаваше авторовото самолюбие. На мене не ми е правил никога никакви бележки, пускаше всичко, каквото му давах. Няколко пъти ме е канил у дома си на обед. Имаше удивителното умение да се справя с цензурата, пишеше така завоалирано, че цензорите пускаха книгите и статиите му.

Бакалов много уважаваше и насърчаваше младите революционни писатели. За всички сътрудници на „Звезда“ и „РЛФ“, които издадоха книги — Христо Радевски, Ангел Тодоров, Никола Ланков, Крум Велков, Георги Караславов, Младен Исаев, — Бакалов написа рецензии, като се ръководеше от благородното съображение да насърчи младите автори. В това отношение той прояви дори прекалена щедрост в своите оценки. Той написа критики и отзиви за толкова много писатели — наши и чуждестранни, — че неговият четиритомник съдържа само част от тях. Това наистина е колосална работа, независимо че неговите критични трудове в някои отношения са остарели. Те обаче имат историческа стойност за литературата ни, тъй като отразяват един изключително бурен период.

— Участвуваше ли Бакалов в компаниите, които са се събирали в известните кафенета и кръчми, характерни за живота на писателите тогава?

— Не. Той прекалено много скъпеше времето си. Беше домошар, живееше почти спартански строго. Беше пословично трудолюбив. Имаше много скромна, интелигентна жена — Стефана Бакалова — истинска негова спътница в най-хубавия смисъл на думата. Красива, малко меланхолична, сдържана и тиха, с много благородство. Респектираше с вида си. Щастие беше за Бакалов, че имаше такава жена.

За разлика от това, което говорят за него, че бил скъперник, истината е друга — той беше широк, щедър човек.

— Той плащаше ли хонорари на сътрудниците си?

— Плащаше само дребни хонорари, за повече нямаше възможност.

След деветнадесетомайския преврат от 1934 г., когато бяха спрени всички прогресивни печатни издания, Бакалов, който живееше изключително от литературен труд, изпадна в тежки лишения. Много тъжно впечатление ми направиха някои факти, които научих от негови писма, поместени в избраните му съчинения.

— В своите спомени вие сте цитирали някои от тези писма.

— Да, трогателни са писмата му до Михаил Яковлевич Аплетин, негов личен приятел и завеждащ Комисията за връзки с чужбина при Съюза на писателите на СССР. Бакалов не падаше никога духом, дори когато спираха изданията му. Но след 19 май, останал без средства, болен от двойна пневмония, Бакалов прави тъжни признания пред своя съветски приятел за бедственото си положение.

— Кой помагаше на Бакалов в неговата редакторска работа?

— В редакторската работа му помагаше Ангел Тодоров, който работи с него и в „Звезда“, а след това и в „Нова литература“.[34]

— Вие сътрудничихте ли в новото списание?

— Да, бях сътрудник, сътрудничеше му и Христо Радевски, към когото Бакалов беше много добре разположен; сътрудничеха и редица други поети, писатели, критици.

— Все пак, бихте ли казал нещо повече за „кормиловския спор“?

— Откровено казано, с неохота ще ти отговоря.

В „Нова литература“ Илия Тодоров (Владимир Топенчаров) помести рецензия за сборника „Брод“. Рецензентът меж-

ду другото критикуваше стиховете на Христо Радевски, като ги намираше за недостатъчно идейни. На тази рецензия отговори в „Кормило“ Георги Караславов. Така започна спорът.

— Вие влизахте ли в редколегията на „Кормило“?

— Аз бях само близък сътрудник на вестника, без да съм член на редколегията, в която влизаха, доколкото си спомням, Пантелей Матеев, Орлин Василев, Георги Караславов, Александър Жендов, Людмил Стоянов... В „Кормило“ публикуваха свои произведения Светослав Минков, Гьончо Белев, Мария Грубешлиева, Ламар, Тодор Генов, Славчо Васев, Лъчезар Станчев и други. Сътрудничеха му също Илия Бешков, Шмиргела, Любомир Пипков, Боян Дановски. Никола Вапцаров отпечата две стихотворения, както казах в друг наш разговор.

— Вие споделихте, че Бакалов е ценял много Радевски, как тогава в неговото списание именно Радевски е бил критикуван?

— Бакалов поместваше понякога и неща, с които не беше напълно съгласен. И в това отношение той остави един добър пример.

— Вие как посрещнахте критиката на сборника „Брод“?[35]

— Както у мене, така и у останалите споменати другари се оформи становище срещу такова примитивно тълкуване на художествените произведения. При този спор аз бях на становището на Георги Караславов, който отстояваше позицията за по-висока взискателност, по-висока художественост на литературните произведения. Разбира се, тогава не сме се наричали „качественици“ и „идейници“, това го измислиха някои другари около Бакалов. Също така не сме помисляли за понижаване на идейното съдържание за сметка на художествената форма. Смятахме, че нашата пролетарско-революционна литература трябва да бъде по-ярка в художествените търсения, с повече открития. Това наше изискване бе пренебрегнато от хората около Георги Бакалов. Тогава Бакалов застана изцяло зад статията на Илия Тодоров. Мои лични приятели като Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева, без да бъдат партийни членове, също застанаха в спора на страната на Бакалов, уверени, че той изразява партийното становище.

Така се очертаха две споращи групи. От това, според мене, нямаше да има никаква беда, ако спорът не беше избил в крайност, довел до пълен разрив между двете групи.

— А как гледате на своята позиция в спора сега, споделяте ли я, или я смятате за погрешна?

— И сега стоя на становището, че мислите, изразени от Караславов за висока художествена взискателност на творците на произведения, са съвсем основателни и че той не е подценявал идейната страна. Смятам, че становището на Бакалов и Илия Тодоров води до подценяване на художествената форма — нещо, което не издържа сериозна критика и при един спокоен спор можеше да се получи нещо положително.

— Кои бяха според вас причините спорът да доведе до това разцепление, да даде такъв отрицателен резултат върху търсенията на нашата пролетарско-революционна литература?

— И двете споречи страни бяха непримирими. При тогавашните тежки нелегални условия ЦК на партията не можеше пряко да вземе отношение по същността на спора. Острота на Георги Бакалов и квалификациите, че ние сме тръгнали към „горните десет хиляди", т. е. към ренегатство, внесе такова раздразнение, че се стигна до лични обиди и злепоставяния, а ние не сме и помисляли за някакво ренегиране. Но мнозина от читателите сметнаха, че становището на Бакалов в литературен аспект е становище на партията и това още повече усложни обстановката.

Нелегалният ЦК виждаше, че се отива към много сериозен конфликт, който разбива фронта на революционната литература и направи опит да спре конфликта. Предложи на т. н. „качественици" да предадат „Кормило" на други редактори. Нашата страна не изпълни това изискване веднага, а продължи спора. И тук аз смятам, че Централният комитет беше прав да наложи санкции на неподчинилите се. Междувременно „Кормило" спря да излиза, настъпи остър кризисен момент. На Караславов, Жендов, Радевски и Исаев бе наложена тежка партийна санкция.

— Двете страни не направиха ли никакъв опит да намерят общ език, да осъзнаят своите увлечения?

— Иван Бурин е написал спомени, в които твърди, че по негова инициатива млади участници в революционното движение са взели инициатива да се направи среща между Георги Бакалов и „кормиловци".

— Имаше ли такава среща?

— Тази среща стана в гората край Драгалевския манастир. На нея дойдоха 20—30 души младежи. От „кормиловците" бяхме аз и Александър Жендов. Дойде и Георги Бакалов.

Георги Бакалов пристигна, донесъл пълна чанта с вестници и списания. Взе думата и говори 2—3 часа така, както само той можеше да говори... Беше блестящ полемист, тонът му беше гневен, остър и непримирим. Искаше да докаже, че наистина сме отстъпили от комунистическите идеи, от принципите на социалистическия реализъм. Така говори, че не остави никакво място за спор. Взе думата и Жендов — умен, остър, но в полемиката той не можеше да се сравни с Бакалов.

— Какво беше вашето положение след този финал на кормиловския спор, какви промени настъпиха в живота ви?

— Тогава аз изпаднах в извънредно тежко положение. Нямах никакви средства за съществуване. Много от нашите другари, които ни смятаха за ренегати, се отдръпнаха. Аз си останах близък обаче с Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева, и някои други писатели — комунисти и безпартийни.

За да съществувам, станах строителен работник, носех вар и пясък. Работих на една кооперативна жилищна сграда на бул. „Патриарх Евтимий“ и „6-и септември“. После станах чирак-бояджия, с група бояджии работих. За никакво ренегатство не ми е идвало наум.

— Вие сте били личен приятел с Каралийчев...

— Да, срещах се с някои от сътрудниците на сп. „Златорог“ — Ангел Каралийчев, Никола Фурнаджиев, Светослав Минков. Една вечер в пивница „Шевка“ на ул. „Солунска“ срещу издателство „Хемус“, на една маса с тях седеше и Владимир Василев[36], редакторът на „Златорог“. С много ласкав глас той ми поиска цикъл стихове за „Златорог“. Отказах му, разбира се. Той промърмори нещо сърдито и замлъкна. Фурнаджиев и Каралийчев знаеха, че такава покана към мене е безполезна. С Фурнаджиев аз не бях личен приятел, но той се държеше близо до нас и много често дразнеше Владимир Василев. Той слушаше военните комюникета по време на войната от радио Москва и когато започна обратът на Източния фронт, съобщаваше новините на Владимир Василев и с това му разваляше настроението.

— Вие с него имали ли сте някакви взаимоотношения, познавахте ли се отблизо?

— Владимир Василев беше способен човек, но позициите му бяха реакционно-естетически; той, разбира се, умело ги прикриваше — говореше за висока художественост, че идеите не го интересуват, важното е произведението да е талантливо. Това беше най-ловкият буржоазен литератор, който успя

да привлече в своето списание мнозина — Светослав Минков, комунисти като Любомир Пипков, Николай Шмиргела, Александър Геров и др., защото „Златорог“ минаваше тогава за най-реномираното списание. Там сътрудничеха също Николай Марангозов, Стоян Ц. Даскалов, Славчо Красински... Красински дори публикува в „Златорог“ стихотворение, в което се кълнеше:

И вярвам, и не вярвам в тебе,
но в революцията — да.

По-късно Славчо отиде на другия полюс...

Владимир Василев умело пускаше въдичките на широта, безпристрастност, уж не се интересуваше от политическата принадлежност на автора. С него не съм имал никакви близки взаимоотношения. В „Златорог“ излезе рецензия за моята книга „Човешка песен“, излезе малко преди да бъда арестуван. Владимир Василев имаше авторитет сред някои среди. На времето отрече поезията на Христо Смирненски, след Девети септември си направи самокритика, но докрай си остана на реакционни естетически позиции. Неговата статия „Баражи от литературни формули“ е една остра атака срещу позициите на Тодор Павлов.

— Вие дълго ли носихте партийното наказание?

— Само няколко месеца. Една вечер в квартирата ми дойде един от нелегалните ръководители на партията — Христо Михайлов, доколкото знам, секретар на ЦК. Каза ми, че идва от името на ЦК и че моето партийно положение е уредено, отменено е наказанието ми. Възложи ми да се срещна с Христо Радевски и Георги Караславов и да се опитам да ги убедя, че трябва да се ликвидира това ненормално положение. Не се искаше да си правят самокритика. Аз отидох при тях, разговарях, но положителен резултат нямаше.

Разбира се, и двамата видни представители на нашата революционна литература продължиха да работят в духа на партийните изисквания, останаха верни на делото на партията и тяхното членство беше възстановено.

— С Георги Бакалов как продължиха вашите отношения?

— Ние престанахме да се виждаме, Бакалов се разболя и почина в един много напрегнат и тревожен момент — над света надвисна призракът на войната. Спомням си, че при неговото погребение процесията дойде в черквата „Свети Седмочисленици“ и аз се присъединих към нея. Пред саркофага на Бакалов говори Людмил Стоянов. Смъртта хвърли було вър-

ху нашите вражди, остана в наследство на поколенията неговото голямо културно дело . . .

На 18 юли след обед разговаряме във вилата на Исаеви в Драгалевци. Наоколо е необикновен покой; въпреки че е лято, тук витошкият свеж въздух се чувствува и обгръща всичко. Младен Исаев отдавна ми е обещал на 23 юли да отидем заедно на поклонението на гроба на Вапцаров и неговите другари. Докато говорим, телефонът иззвънява няколко пъти. Единият път е от Съюза на писателите — съобщават му, че поклонението ще стане тази година на 21 юли в 11 часа. Вече е привечер и аз си тръгнах с очакване на нашата следваща среща.

21 юли 1978 г.

Пристигам съгласно уговорката — в 9 часа. Младен Исаев ме чака готов, облечен в светъл сив костюм.

— Сега нямаме време за дълъг разговор — казва той, — но преди да започнем, искам да ти покажа нещо, което пазя като най-скъпа реликва вече няколко десетилетия.

От папката, в която държи редица ценни документи, поетът изважда една тетрадка с жълти щамповани корици.

Веднага се досещам, че това е тетрадката на Вапцаров. Посягам с вълнение към нея. И докато я разгръщам, вълнението ми се усилва. Сякаш парливият лъх на онова трагично време достига в тоя миг до нас, двамата, които сме се надвесили над този рядък документ.

На лицевата страница, под надписа „Тетрадка“ с червен молив е написано едно под друго: Репортажи, I том, Антон Попов. Буквите са доста разкривени. Върху първите пет страници има написан френски текст, следват три къси пътеписа: „На лазурния бряг“, „В Прованс“ и „Марсилия, Марсилия . . .“

Младен Исаев ми пояснява:

— Антон Попов е учил френски език и тук се е упражнявал. Тетрадката е негова.

Следващите страници са чисто бели.

— Стиховете на Вапцаров са отзад, обърни тетрадката! — чувам пак неговия глас.

След корицата, върху която е отпечатано: „Сампа, 1888“, на първата страница, цялата изписана с черно мастило, прочитам заглавието на стихотворението — „Двубой“.

Следва текстът така, както е написан от Вапцаров:

ДВУБОЙ

— — — — — —

Във мината избухна газ
и въглищния пласт затрупа
петнадесет човека доле.
Затрупа въглищния пласт
петнадесет човешки трупа
един от тях бях аз.

— „ —

Пред прага на един бордей
дими изпуснат пистолет.
Трупа полека леденей...
и нито вик, и нито шум —
един куршум
и после — смет.
И колко леко, и без бой,
без порив за живот, без глас
ти спомняш ли си кой бе той?
Това бях аз!

Ето и последната част на това изключително стихотворение:

Как мислиш, ще ли победиш,
навъсен, мръсен,
зъл живот.
И аз горя, и ти гориш
и двамата се къпем в пот,
но ти изчерпваш свойте сили,
слабееш ти,
отпадаш ти,
затуй така жестоко жилиш
в предсмъртен ужас,
може би.
Тогаз на твойто място, дружно
ще изградим със много пот
един живот, желан и нужен,
и то какъв живот!

Има само две-три поправки на автора.

По-нататък в тетрадката следват стихотворенията „Пушкин“ и „Завод“. А на нова страница е написан първият куплет на „Борбата е безмилостно жестока“, без заглавие, а под него следва „Прощално“. Под заглавието в скоби е написано — на жена ми, и най-отдолу — април 1942 г. На другата

страница, от самото начало, без заглавие започва първата строфа на стихотворението: „Ще бъда стар, ще бъда много стар...“, а под него поетът е написал „Антени“, което продължава и на новата страница.

Това е всичко в тази тетрадка, останала от Вапцаров.

След като преживях тези вълнуващи мигове, Младен Исаев ме подканя:

— А сега да тръгваме, ще вземем трамвая за Орландовци. На това поклонение идват много хора, които са познавали Вапцаров, ще те запозная с някои от тях.

Докато вървим към трамвайната спирка на площад „Славейков“, Младен Исаев казва:

— Старал съм се да бъда обективен, когато говоря за отделни писатели, за мои близки и приятели. Наскоро написах за „Септември“ нови спомени за Людмил Стоянов — много интересен човек и писател. Неотдавна Христо Стефанов ми се обади да напиша статия за Христо Радевски за списание „Литературна мисъл“ по случай неговата 75-годишнина. Пиша я сега в Драгалевци. Христо Радевски е поет, когото високо ценя, той има няколко класически стихотворения. „Въздух не достигаше“ е най-зрялата му книга от 30-те години. А като човек той е много неспокоен, непримирим, саркастичен...

Когато наближаваме Софийските централни гробища, поетът ме предупреждава:

— Да не забравим да купим цветя!

С карамфили в ръцете вървим по алеите.

— Ела да ти покажа гроба на Пенчо Славейков — тръгва с бърза стъпка той. В резкостта на движенията му откривам, че започва да се вълнува, макар че нищо не казва.

След това преминаваме край гробовете на Димитър Талев, Димитър Димов, виждаме гроба на Петко Тодоров. Недалече от още пресния гроб на Димитър Ангелов е гробът на Людмил Стоянов — писател, за когото Младен Исаев винаги говори с възхищение, трайни и дълбоки са били техните дружески отношения.

Под червената петолъчка стои името на писателя — Людмил Стоянов, и отдолу, необяснимо защо, са изписани годините: 1886 — 1978.

— Годините са погрешни и виж колко е изоставен гробът. Ще се обадя на сина му — нервно казва Младен Исаев. После мълчаливо поставя два карамфила. В неговия жест има нещо много обикновено и същевременно се усеща дълбока, нескривана болка.

Пред гробовете на Вапцаров и неговите другари са се събрали десетки хора. Поставяме карамфилите, Младен Исаев се здрависва с Пенчо Данчев и остава при него, а аз се отдръпвам встрани. Докато Никола Инджов чете своето прочувствено слово, с поглед следя хората, застанали най-близко до гробовете на загиналите. Най-отпред стои Бойка Вапцарова, до нея са наредени обикновени жени, върху чиито лица все още са запазени следите на неизтляла скръб. Има нещо много покъртително в тая сцена, с тези повечето възрастни жени, застанали недалече от гробовете, където лежат техните близки. Представям си как в съзнанието им изплуват сега незабравимите мигове от последната среща и раздялата с обречените. Артисти рецитират стихове на Никола Вапцаров. Поднасят се венци и всичко свършва много просто и трогателно.

Виждам Младен Исаев, който ме търси. Отивам при него и той се насочва към брата на нашия национален поет — Борис Вапцаров. Виждам го за първи път, впечатлява ме стройната му фигура, изразителното лице. Борис Вапцаров казва: „Трябва, когато в Съюза на писателите определят кой ще говори, предварително да му се напомни да говори за всички погребани тук, не само за Вапцаров — иначе се причинява болка на близките."

Борис Вапцаров представя още един мъж — вече не млад — Емил Попов, другар на Вапцаров, с когото поетът е работил като машинист. Младен Исаев го познава и двамата сърдечно се здрависват. Недалеч е Бойка Вапцарова — навеждам се да целуна с уважение ръката ѝ.

След няколко минути с Борис Вапцаров и Младен Исаев вървим по една алея към изхода. Двамата стари приятели и бойни другари споделят мисли за актуални събития, говорят за брошурата „Единството на българския език в миналото и днес", подготвена от Института за български език при БАН. В колата на Вапцаров разговорът продължава. Скоро на ул. „Раковски", срещу академичната книжарница, с Младен Исаев слизаме, като двамата довършват разговора си. Младен Исаев пита Борис Вапцаров дали често си ходи в Банско:

Той отговаря:

— Почти всяка събота и неделя си ходя.

— Защо тогава, Борисе, не ми се обадиш и да ме вземеш с колата. Обади ми се, ще дойда да видя отново Банско.

В книжарницата на БАН купуваме брошурата за българския език и Младен Исаев вижда анкетата на Катя Бъклова с Андрей Гуляшки:

— Ще взема и нея. От Гуляшки разбрах, че излиза тази анкета; искам да я прочета. Мисля, че тази поредица е много навременна и тя би имала значителна стойност, ако се извърши сериозно. Една анкета, както виждам от нашите разговори, иска време. Ето, разговорите на Иван Сарандев с Емилиян Станев са интересни, защото са казани редица съществени неща, макар и да не бъдем съгласни с всичко. Аз гледам на анкетата като на изповед и затова се старая да говоря за всичко откровено и честно. Разбира се, за живите съвременници не всичко може да се каже...

31 август 1978 г.

Исаеви са се върнали от морето, лятото е към края си. Срещаме се в Драгалевци. Тук поетът прекарва голяма част от годината, погълнат от своята творческа работа, четене на книги, срещи. Тук неговата любов към природната красота намира пълно удовлетворение.

— Другарю Исаев, след като разказахте за толкова преживявания и събития от вашия живот, кажете как стана отпечатването на първите ви стихотворения.

Нека поговорим за вашето сътрудничество в печата.

Кога и в кое издание дебютирахте като автор?

— Първите ми печатни творби се появиха в ученическото вестниче „Въздържателно ехо", което излизаше във Врачанската гимназия. Редактираха го група ученици — Любомир Андрейчин, Венеций Бузов, Евгени Каменов... Те не бяха комсомолци, но се проявяваха като много прогресивни младежи. Те знаеха, че пиша поезия и ми предложиха да им дам свои стихотворения. Дадох две, които излязоха под общото заглавие „Пролетни копнежи" през 1926 г., без подпис. Десетилетия по-късно броя с моите стихове от „Въздържателно ехо" ми подари Любомир Андрейчин. Прочетох ги, но ми се видяха толкова нескопосни, подражателни на Смирненски, та едва не потънах в земята от срам. На 2 юни същата 1926 година се навършваха 50 години от гибелта на Христо Ботев и аз напечатах в същото вестниче статия по случай смъртта на великия поет-революционер, която подписах М. И. Младенов. Това са първите ми работи, с които дебютирах в поезията и публицистиката. Ученически опити!

— За участието си в „РЛФ" вие говорихте, къде още давахте стихове за печат?

— В началото на 30-те години публикувах стихотворения и във вестник „Дума“[37] — издаваха го Неделчо Бранев (с поетичния псевдоним Страхил) и Ангел Георгиев — журналист и партиен деятел. Тогава разбрах, че вестникът бил анатемосан от левосектантите като „ликвидаторски“. Имаше тогава такова понятие.

— Къде се намираше редакцията на вестника, другарю Исаев? И как излизаше?

— Вестникът беше седмичник. Редакцията му се намираше на ул. „Богомил“, недалеч от Лъвов мост, в кантората на адвоката Гаврил Начков. Моето сътрудничество в „Дума“ беше мимолетно.

— Не сте разказали още за работата си в редакцията на „Работническо дело“, другарю Исаев. Кога вие станахте редактор в органа на партията? В какво се състоеше вашата работа?

— „Работническо дело“ беше издание в легалната Българска работническа партия (комунисти). Постъпих в редакцията след излизането ми от затвора. Главен редактор, отговорен пред ЦК на партията, беше Енчо Стайков, а като редактори работеха журналистите Асен Георгиев и Марин П. Гешков, в различно време работеха и други. В печатницата на Деведжиев, където се печаташе „Работническо дело“, дойде да работи младият комсомолец Димитър Гръбчев, известният по-късно наш генерал.

Печатницата се помещаваше в дом „Бабички“, седалището на Независимите работнически професионални съюзи. Там излизаше освен профсъюзният вестник „Единство“ и органът на партията „Работническо дело“. В редакцията на „Работническо дело“ аз завеждах отдела писма на читателите и културния отдел. Постоянни редактори всъщност бяха трима-четирима души. Енчо Стайков често отсъствуваше поради партийна работа и подготовката на вестника се извършваше от нас. Марин П. Гешков беше буден човек, бивш уволнен учител. Вестникът, макар и всекидневник, не излизаше редовно поради цензурата. Когато аз работех в редакцията, левосектантското ръководство на партията беше в апогея си и често ни се даваха за отпечатване такива остри материали, които не можеха да минат през цензурата. Ще посоча само един факт. Един ден Енчо Стайков донесе за отпечатване една прокламация, призив към трудовите хора от крайните квартали да потеглят на гладен поход към центъра на София, който поход да се превърне в гигантска акция на беднотията и да стресне

правителството. Апелът беше написан с остър революционен език. Казах на Стайков, че ако го отпечатаме, вестникът няма да мине през цензурата. Стайков ми отговори: „И да не мине, ще остане в архивата". Тогава открито му казах: „Защо не кажеш на тези другари, че това е безсмислица?" Мнозина от тогавашните левосектанти действуваха така. Сляпо изпълняваха понякога абсурдни нареждания. С това никога не съм се помирявал. Едно е съзнателната партийна дисциплина, друго е сляпото, безкритичното отношение.

На „Работническо дело" често се предлагаха такива остри материали, за които цензурата спираше отпечатването на вестника. Оказа се, че секретарят на ЦК на БРП (к) Петко Стоев бил агент-провокатор. Разкрит беше още преди победата и ликвидиран след Девети септември.

— А вие участвувахте ли в списването на вестника с публикуване на свои статии, стихове?

— В „Работническо дело" поместваx свои статии върху проблеми, поставени от читателски писма. Стихове във вестника не се поместваха.

— Вие разказвате в „Незабравимото" (стр. 176) следното: „Самочувствието на поет съвсем ми беше чуждо. Дори като бях издал няколко стихотворни сборника, когато трябваше да попълвам в документите графата „професия", продължавах да пиша: журналист. Журналистиката беше за мене високоблагородна дейност." Значи, това подчертава и вашето участие в немалко издания.

— Както вече разказах, бях близък сътрудник на списанията „Звезда" и „Нова литература" на Георги Бакалов и на „РЛФ". Стихотворенията ми от двете първи книги — „Пожари" и „Жертви", излязоха най-напред в „РЛФ" и сп. „Звезда"...

— Къде още сте сътрудничили през тия години?

— Сътрудничех и във в. „Литературен час"[38], редактиран от П. К. Чинков, който минаваше за демократичен човек, а по време на войната стана коментатор на Радио София, отявлен фашист.

Орлин Василев редактираше полумесечното списание „Свят"[39], едно живо, богато издание. Като редактор той проявяваше удивително умение. Привлече за сътрудници мнозина — комунисти и безпартийни — Христо Радевски, Ангел Тодоров, Георги Караславов, Людмил Стоянов. Сътрудник му бях и аз. Това беше едно ярко антифашистко списание, което се яви в защита на Георги Димитров по повод процеса в Лайпциг. След

1933 г. при тогавашното настъпление на фашизма, в пролетарско-революционната литература доминираха два основни проблема — борба срещу фашизма и борба за предотвратяването на нова война. Това всъщност бяха и големите проблеми на времето, „Свят“ последователно ги отстояваше с подходящи материали.

По онова време Людмил Стоянов редактираше седмичника „Литературен преглед“[40], а след това и в. „Щит“[41]. Аз бях редовен сътрудник в тях със стихотворения и статии.

Имаше и редица други наши издания като „Фронт на трудово-борческите писатели“[42], „Антивоенен преглед“[43], „Поглед“[44] с редактори Георги Караславов и Александър Жендов, „Вик“[45] на Тодор Генов, в които съм сътрудничил.

Всички тези издания бяха спрени след Деветнадесетомайския преврат 1934 г.

Сътрудничил съм и на в. „ЛИК“[46], редактиран от Емил Коралов и други, струва ми се — Георги Константинов и Георги Цанев. Както вече казах, редовен сътрудник бях на „Кормило“...

Публикувал съм стихотворения и в сп. „Българска мисъл“[47] на проф. Михаил Арнаудов, чийто близък помощник беше Петър Динеков. Стихотворението „Говедарче“ излезе там. Печатал съм и във сп. „Съдба“[48], орган на слепите, редактирано от Димитър Пантелеев.

Помествах детско-юношески творби в почти всички детски издания — „Детска радост“[49] на Ран Босилек, „Светулка“[50] на Александър Спасов, „Росица“[51] на Тодор Самодумов (там публикувах първите си детски произведения), „Весела дружинка“[52] на Емил Коралов, юношеското списание „Венец“[53] на Минко Генов. В списание „Кооперативна просвета“[54], орган на Съюза на популярните банки, детският отдел се редактираше от Ангел Каралийчев. За първи път там започнах да пиша проза за деца със сюжети из живота на горските животни. Към това особено ме подтикваше Каралийчев, този вълшебник на художественото слово за деца.

— Кога и как започна вашата преводаческа дейност. Имаше ли някакви причини, които ви насочиха към превеждането на чужди произведения?

— След 1934 г., когато бяха спрени всички комунистически вестници и списания, преведох от руски една икономическа книга, която беше редактирана от Димитър Найденов, високо талантлив журналист и публицист, и тя излезе от печат. Преведох също, пак от руски, един съкратен вариант на „Робинзон Крузо“, който излезе в издателство „Игнатов“.

По настояване на Георги Жечев, който редактираше в-к „Мисъл и воля“[55] и имаше и малко собствено издателство, преведох за него „Кавказки пленник“ от Пушкин, и това беше моят пръв по-голям превод на поезия.

— Другарю Исаев, аз наскоро пак прегледах течението на „РЛФ“ и там открих няколко ваши превода. Става дума за двете стихотворения, поместени в брой 145 от 5 ноември 1933 г. — „От безсъница“ от Джек Алтаузен и „Младежи“ от Йосиф Уткин, а така също за „Третата империя“ от Емил Гинкел, поместено в брой 160 от 15 февруари 1934 г., и „Граница“ от Николай Асеев — брой 173 от 17 май 1934 г. Как стана това, кое ви подтикна да направите тези преводи?

— Удивлявам се, че си положил усилия да издириш тези преводи. Аз недостатъчно знаех руски език, но упорито четях, а след това започнах и да превеждам. Въпреки голямата ми любов към поезията на Александър Блок и Сергей Есенин, не посмях да се опитам да преведа нещо от тях. Христо Радевски настояваше да превеждам стихове за „РЛФ“. Тогава той усилено превеждаше руска съветска поезия.

Тъкмо по онова време Георги Жечев ме покани да преведа „Кавказки пленник“ от Пушкин.

Поетът ми показва тъничката книжка с неговия превод. Тя е излязла като брой 16 от библиотека „Световни писатели“. В същата библиотека излизат преводи на „Макбет“ от Шекспир, „Сид“ от Корней, „Дубровски“ от Пушкин, „Тартюф“ от Молиер, „Медея“ от Еврипид и др.

— Вие получихте ли хонорар за този превод, другарю Исаев?

— Разбира се. Георги Жечев плащаше хонорари на своите сътрудници.

— А от „РЛФ“ получавахте ли хонорари?

— Не помня да съм получавал хонорари от „РЛФ“. Вестникът едва свързваше двата края — инкриминиранията и конфискациите го разсипваха.

— Тъй като стана дума за Георги Жечев, кажете повече за него, аз съм срещал името му като преводач.

— Той беше анархист, пишеше и стихове, с които не можа да се наложи. Като преводач на проза беше много добър. Добре познаваше руската и съветската литература и първият превод на „Тихия Дон“ на български е негов.

— Освен от руски, от друг език имате ли преводи?

— След Девети септември с Богомил Нонев преведохме от

сърбо-хърватски пиесата на Мирослав Кърлежа „Господа Глембаеви“, която се игра в Народния театър в София.

— А кога се насочихте към преводи на руски класици?

— Първото стихотворение, което съм превел от Пушкин, е „Село“, отпечатано в „Литературен час“. По-късно през 50-те години, се заех с превода на романа „Евгений Онегин“. Всичките ми преводи до Девети септември са доста епизодични. Почти цялата ми преводаческа дейност е свързана с Пушкин, Блок и Есенин и е извършена след деветосептемврийската победа.

Сега е под печат в издателство „Народна култура“, в поредицата „Български преводачи“[56], един том с мои избрани преводи от Пушкин, Блок и Есенин.

— Вие ли избрахте само тези трима автори, които сте превеждали?

— Принуден бях да направя съкратен подбор, защото според нареждането на Комитета по печата книгата не биваше да нахвърля пет хиляди стиха, отпаднаха части на превода ми на „Евгени Онегин“, както и преводът ми на поемата „Възмездие“ от Блок, което ме огорчи. По-цялостно в томчето са включени лирически стихотворения от Блок.

— Другарю Исаев, ако трябва вие сам да оценявате своите преводи, какво е вашето мнение, кое от своята преводаческа работа цените?

— Ако трябва да оценявам преводите си, на първо място бих поставил част от лирическите стихотворения на Блок, някои цикли като „Якаби“, „На Куликовското поле“, поемата „Дванадесетте“, „Скити“ и други. Моята преводаческа дейност за самия мене като автор беше една добра школа. Превел съм около 15 хиляди стиха, това е наистина незаменима школа за един поет. Аз се учудвам, че мнозина поети днес бягат от превода. Да влезеш в света на една голяма поезия — това е нещо много важно и полезно. Ако съм постигнал нещо в личното си творчество, струва ми се, че за това голямо значение има превеждането на Пушкин и Блок.

— Бихте ли посочили наши автори, превеждали поезия, която цените?

— От по-старите — Вазов, Лилиев, Георги Михайлов, Подвързачов, от по-младите — Валери Петров, Блага Димитрова.

— Вие с Валери Петров сте имали съвместна работа някога?

— Валери Петров ценя, с него сме воювали заедно на фронта. Талантлив човек.

— А как се приемаха вашите преводи, имаше ли впечатления за това, чувал съм противоречиви оценки?

— Редовна практика е у нас преводите да не срещат почти никакво внимание от страна на критиката, дори когато читателите ги приемат с одобрение. Критиката не е оценила преводаческото дело на редица автори, които имат безспорни приноси.

Младен Исаев много често при нашите срещи и разговори донася стари издания, прелистваме документи от неговата биография, разгръщаме мемоарни книги на негови съвременници. Току-що привършил последното си изречение, той става със своята бодра походка, излиза и след малко се връща с дебел стар том.

— Това не съм ти показвал — подава ми книгата и аз с нетърпение я разгръщам. Това са стихотворения на М. Ю. Лермантов, издадени през 1912 г. с рисунки на А. Маковски и З. Пичугин, със статия за поета от частния доцент при Московския университет Ив. Ив. Иванов. Пето издание, направено от И. Д. Ситин.

Младен Исаев ми пояснява:

— Този том ме съпътствуваше по лагери и затвори. Подари ми го Мара Малеева.

— Вие наистина веднаж споменахте за това, другарю Исаев. А в сборника на Профиздат „Тя обичаше хората", в който са събрани спомени за д-р Малеева—Живкова, вие също разказвате за познанството си с нея. То датира, доколкото се разбира, от 30-те години. Разкажете как се запознахте, какво си спомняте за вашата дружба?

— През ония години ставаха много често улични демонстрации срещу вилнеещия фашизъм. Особено в работническите квартали Коньовица, Ючбунар, около Ректората. Известно е, че левосектантското ръководство на партията оценяваше обстановката като революционна ситуация и се поставяха задачи за решително революционно настъпление за събаряне на фашистката власт, постановка пресилена, въпреки революционния подем. Левосектантското ръководство призоваваше към чести улични демонстрации. Особено често излизаха на улицата работниците и студентите.

По онова време палачът Александър Цанков четеше лекции и в Университета, като ходеше със своята кучка — вълча порода. Това разпалваше гнева на студентите. Те бяха издигнали свой лозунг: „Вън от Университета кървавият професор Цанков!"

— Вие участвували ли сте в студентските демонстрации тогава?

— Участвувах. През един зимен ден на площада пред Народното събрание се събра огромна студентска демонстрация срещу Цанков. Оказах се сред демонстрантите. Тогава налетя срещу нас прочутата конница на Салабашев — полицейски ескадрон, който винаги излизаше срещу демонстрантите. Започна жестока схватка. Аз се намирах на северната страна на Народното събрание. Отляво и отдясно настъпиха полицаите и за да не попадна в клопката, прескочих оградата на градинката между сградата на Народното събрание и „Александър Невски". Когато излязох на площадчето пред храма, видях се сам, а срещу мене налетяха няколко конника, подхлъзнах се и паднах на заледения паваж, един кон изведнъж се изправи над мене на задните си крака, за да не ме прегази — сякаш конят излезе по-„хуманен" от озверения полицай...

На една друга демонстрация, която стана на ул. „Клементина" (днес бул. „Александър Стамболийски"), недалеч от църквата „Св. Неделя", отидохме с Мара Малеева. Другарите вдигнаха на ръце оратора и той заговори — едър човек с бледо лице. Налетя същата конница, запищяха полицейските свирки. Започна бой. Заплющяха камшици. Лицето на Мара Малеева беше опънато от гняв и тя извика: „Позор!" Настръхнал полицай замахна да я удари. Аз я дръпнах, преминахме платното на улицата и успяхме да се скрием в един безистен.

— Кои черти от нейния характер изпъкваха най-силно и ярко. Вие се запознавате с Мара Малеева, когато тя е в началото на своя път на лекар и общественик, как сте я запомнили от онова време?

— Тя беше скромна и предана млада комунистка. Силно обичаше художествената литература. Когато излезе моята книжка „Пожари", тя първа ми каза мнението си за стихотворенията. Харесваше много пролетните пейзажи, видени от затворническата килия, преживяванията, отразени в затворническите ми стихове. Правеше ми и критични бележки, с верния си художествен усет. Нейният баща — бивш учител, е имал богата библиотека и от тази библиотека тя ми даваше книги. Тя ми даде и този том на Лермонтов, който дълго носех със себе си през ония години и който пазя като скъпа реликва от нашата младост.

Мара Малеева беше студентка по медицина, една от най-силните студентки и се отличаваше от останалите с това, че беше много сериозна, волева и искрена в отношенията си с

хората. Нисичка на ръст, много пъргава, с леко тъжен поглед. Живяла е тежко, труден е бил животът в будното комунистическо семейство; не беше весела по характер, но обичаше хората и се държеше удивително скромно и естествено. Тази черта на скромност, преданост и простота беше типична за всички най-добри другари тогава. Аз не искам да идеализирам младежите от моето поколение, но жаждата за знания, самодисциплината, чувството за дълг — всичко това беше присъщо на младите, посветили се на революционното дело.

— А вие не върнахте ли след това взетия том на Лермонтов?

— След като видя, че аз се интересувам живо от Лермонтов, когато поисках да ѝ върна книгата, Мара Малеева ми каза да я задържа и да се уча от нея на поетическо майсторство. И като човек, и като обществена личност тя остана такава докрай. Един рядък пример на истински човек и комунист.

— Другарю Исаев, тъй като говорим за 30-те и 40-те години, интересно е къде се събираха тогава поетите и писателите?

— Събирахме се в разни заведения — пивници, сладкарници и др., например в пивницата на Спас — ул. „Граф Игнатиев“ и „6-ти септември“ на ъгъла, там сега е модернизирана сладкарница, а тогава схлупена кръчмичка. Също в бозаджийницата „Суровичъ“, за която вече говорих. В кафене „Средец“, което най-много се посещаваше от нас. Там се срещаха от повъзрастните Тодор Павлов и Сава Гановски до младите — Ангел Тодоров, Радевски, Никола Вапцаров, Богомил Райнов, Челкаш и мнозина други. Георги Караславов идваше рядко, той не обичаше да посещава такива заведения. Ние ходехме там главно за да поддържаме нашата другарска близост. На това място идваха и агенти на полицията и се вряха между нас. „Средец“ се намира непосредствено до Народния театър, наречоха го Якобинския клуб. Съществува и сега.

Срещахме се и в „Роял“ — малък аперитив, от лявата страна на входа на Военния театър на ул. „Раковски“.

Особено ние, комунистите често се срещахме в едно подземие на ъгъла на „Аксаков“ и „6-ти септември“, което служеше за ателие на Стоян Венев и Иван Фунев. Съществува и сега — не ателие, а зимник, но в него някога Иван Фунев извая едни от най-забележителните си скулптури. Там понякога си правехме нелегалните събрания. И двамата художници бяха много предани комунисти.

— В спомените си вие споменавате и „Дълбок зимник“, „Шевка“...

— „Шевка“ се намираше срещу бившето издателство „Хемус“, срещу днешното кино „Култура“, на ул. „Васил Коларов“. Там често ходеха писателите около Ламар, а също и златорожците во главе с Владимир Василев. А „Дълбок зимник“ и сега съществува като столичен ресторант на булевард „Руски“. В известната писателска сладкарница „Цар Освободител“ ние много рядко се отбивахме — там отсядаха предимно утвърдените официални писатели.

21 септември 1978 г. — 11 октомври 1978 г.

Въпреки своята възраст, Младен Исаев е от онези писатели, които работят упорито всеки ден. Неочаквано при нашата среща става дума за бъдещата книга на писателя. Той споделя:

— Заглавието на бъдещата ми книга е „По магистралата на революцията“. Тя е включена в поредицата „Писател и общество“ на издателството на Отечествения фронт. Външно погледнато заглавието звучи малко приповдигнато, но е точно, отразява същността на книгата, в която съм се опитал да разкрия моите размисли и вълнения, свързани с Октомврийската революция, с нейното отражение върху нашия живот. Основните моменти са свързани с пътя на партията и нейната еволюция към ленинизма, със събитията у нас след 1917 година, пречупени през моя поглед на съвременник. Също така ролята на Ленин и неговите възгледи за развитието на нашата литература и изкуство, за героизма на революционерите антифашисти, победата на 9 септември 1944 г., Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. и неговото значение за нашия целокупен национален живот, борбата срещу реакционните сили в света за мир, свобода и щастие. На всичко това съм се опитал да дам една по-лична есеистична трактовка.

— Другарю Исаев, във връзка с казаното искам да споделя едно свое впечатление през тези десетина години, откакто се познаваме, винаги ми е правило впечатление, че вие много често в печата откликвате със свои публицистични статии и изказвания по повод на големи събития, бележити годишнини, културни и политически акции. Позната ми е също така точността, с която изпълнявате поет ангажимент към дадена редакция. Бихте ли сам обяснили как гледате на писателската публицистика, откъде идва у вас това живо, непри-

нудено отношение към проблемите, кое определя вашата публицистична страст. Може ли да смятате, че това, освен черта на вашия творчески натюрел, крие и нещо повече, израз е на нещо, което стои над обикновената творческа дейност?

— На този въпрос би могъл ти сам да си отговориш, като си представиш, че през целия си съзнателен живот аз с цялото си същество съм живял с големите събития у нас и по света, че това е станало за мене жизнена необходимост. От десетилетия наред първата ми работа сутрин е да се обърна към вестника или радиото и да усетя дъха на събитията. Това е моя дълбока страст. Разбира се, това не ми е пречило да живея със съдбоносните проблеми на века, до някои от които съм се докоснал в поезията.

Особено през последните години мене дълбоко ме вълнуват проблемите, които решава нашата партия, цялата страна, и величавото в този процес, и трудностите, и мъчителните усилия да се премахнат недостатъците, грешките, в хода ни напред. Ето всичко това ме кара да откликвам не само с поезия, но и с публицистично слово.

Когато времето налага, мога да изразя с публицистично слово отношението си не само към трайното, но и към „мимолетното". Чувствувал съм се обаче винаги цялостно ангажиран с главното, с голямото в нашия живот. И винаги ми е било необяснимо, защо някои видни наши творци не оценяват значението на писателската публицистика като вътрешен израз към съвременните проблеми, като издължаване пред повелите на времето.

Според мене това има значение не само като изпълнение на гражданския дълг на писателя, но и за самия творец този контакт с живия живот постоянно съживява неговите духовни сили, раздвижва неговата енергия и въображението му.

— Другарю Исаев, преди малко вие говорихте за бъдещата си книга, а сега аз искам да ви помоля да разкажете как издадохте първата си стихосбирка и след това да проследим останалите ваши книги, които сте издали през дългия си творчески път. Как подготвихте издаването на „Пожари", за която в своята рецензия Георги Бакалов отбелязва: „С пущането на стихосбирката „Пожари" др. Младен Исаев завършва своята прощъпулка в поезията. Той влиза в поезията с дар, който обещава и на който работническият читател гледа с надежди. Това, което др. Исаев ни дава в своите „Пожари", е много насърчително. У др. Исаев има дълбока и искрена лиричност, макар обществените мотиви да преобладават в сбир-

ката му (нещо напълно естествено за пролетарски поет), но те са тъй органично сраснали с неговите лични преживявания, че заразяват със сърдечната си искреност."

— Да, моята първа книжка „Пожари" се появи през 1932 г. като номер на библиотека „РЛФ".

— Както е отбелязано на корицата, тя излиза в библиотека „РЛФ" като № 7, цена 7 лв. А преди това са отпечатани: „Подем" от Н. Ланков, „Трудово-спътническа литература" от Т. Павлов, „Споржилов" от Г. Караславов, „Клуб и фабрика" от А. Тодоров, „Двубоят" от Кр. Белев, „Село Борово" от Кр. Велков. В същата библиотека излизат още 7 книги.

— Аз вече съм говорил за „РЛФ", за неговата роля — много положителна и отговорна, и за недостатъците в идейно-естетическите позиции на този вестник. А някои от моите първи стихотворения бяха отпечатани в „РЛФ"...

— Най-напред вие печатате в „РЛФ" „Емигрантско писмо" в бр. 70 (26. XII. 1931 г.), след това „Спомен" в бр. 73 (9. II. 1932 г.), поемата „Огнен път" в бр. 79 (12. IV. 1932 г.), „Привети от затвора" в бр. 81 (4. V. 1932 г.), „Война" в бр. 89 (12. XII. 1932 г.), „На пост" в бр. 110 (15. XII. 1932 г.), „На Хр. Ботев" в бр. 130 (2. VI. 1933 г.), „Жертви" с посвещение — на др. Павел п. Пандов, на др. Хр. Хролев (Графа), в бр. 144 (29. X. 1933 г.) и „Наздравица" в бр. 153 от 1. I. 1934 г.

— Точно си се запознал с това, което съм отпечатал тогава. Тези стихотворения носят всичките белези на тогавашното наше сектантско отношение в живота и в революционната борба, носят белезите и на неовладяно художествено майсторство от младия автор, на известна външна плакатност, написани са без задълбочено психологическо вникване в изживяванията на лирическия герой. „Привети от затвора" написах в Старозагорския затвор — през пролетта на 1932 г., а други са написани в София под непосредственото влияние на оная атмосфера, която владееше нашата столица и цялата страна — напрегната, сурова, революционна...

Когато излязох от затвора, в редакцията на „РЛФ" стана дума за издаването на моя книжка.

— Помните ли кой даде това предложение, кой беше ваш насърчител в този важен момент за всеки млад творец?

— Не помня точно кой предложи да издам книгата си, но това ще да е било решение на редакционната колегия на „РЛФ": Христо Радевски, Никола Ланков, Ангел Тодоров, Петко Буюклиев и др., в библиотека „РЛФ" да се включи и моя книжка. Събрах част от това, което бях написал, и си по-

мислих какво заглавие да поставя на бъдещата си стихосбирка. Названието „Пожари“ не е случайно, то е навеяно от преживяванията през Септември 1923 г. Разгромът и пожарите бяха още пред очите ми; пожарите през които мина народът ни. Те останаха с огненото си сияние върху нашето небе дълги дни и нощи.. С това заглавие аз исках да подскажа, че пожарите не можаха да изпепелят нашата вяра, че в техните страшни сияния още по-ясно изпъкнаха образите на палачите...

— Вие като подготвихте книгата, дадохте ли я на някого да я прочете?

— Щом ръкописът бе готов, аз го дадох на другарите, но кой го чете и даде за печат — не помня. Тогава нямаше днешните редакторски колегии, с всичко се занимавахме самите ние, авторите. Помня, че ръкописът бе даден за работа в печатница „Нова литература“. Тогава имаше такива малки печатнички на наши другари, които издаваха революционна литература. Те бяха непрекъснато под окото на полицията и ние трябваше постоянно да я надхитряме, да измъкваме изпод носа на агентите отпечатаните книги и да ги разпространяваме. Разпространявахме ги чрез приятели, имахме адреси от столицата и провинцията на наши другари и съмишленици и по този начин книгите ни стигаха до читателите. Аз вече съм ти разказал, че в разпространението на стихосбирката ми „Ведрина“ взе участие и Никола Вапцаров, преди да се познаваме.

— Да, когато говорихме за запознаването ви с него, а в какъв тираж излизаха тогава книгите?

— „Пожари“ излезе в хиляда и петстотин екземпляра, но за ония условия това не беше малък тираж. Тогава дори съчиненията на Елин Пелин и Йордан Йовков не надминаваха тираж две-три хиляди бройки.

— А как бе приета първата ви книга?

— Тя бе посрещната с интерес от читателите и критиката. Зарадва ме рецензията на Георги Бакалов в сп. „Звезда“, която ти цитира. Но не мина много време и ме обзе вътрешно колебание — дали ще мога да напиша сериозни стихотворения, или не. Все повече ми ставаше ясно, че ми предстои много упорита работа, за да постигна истински успех. Аз не знаех нося ли някакъв талант, това никой сам за себе си не може да каже. Но поради тежките условия, в които бях живял, аз нямах възможност да получа системно и солидно образование, липсваше ми значителна обща и художествена култу-

ра, абсолютно необходима за всеки, който е решил да се отдаде на литературното творчество. С горчивина съзнавах липсата на такава подготовка и затова дори се заричах пред себе си да не пиша повече. Сравнявах написаното от мене с образците на класическата литература и виждах огромната разлика между творбите на големите поети и моите скромни лирически опити. Разбирах, че в съответствие с твърдите ми комунистически убеждения, трябваше да намеря и художествени средства, адекватни на идеите ми, затова сериозно се вълнувах за бъдещата си творческа съдба.

— И какво направихте тогава, какво беше вашето решение?

— Заех се упорито със самообразованието си. И другаде вече съм казвал това, че в Народната библиотека по онова време работеха и много прогресивни хора и те ни снабдяваха с най-доброто, което имаше в нейния фонд. Там имаше и съветска, и чуждестранна литература.

Успях да се запозная с поезията на Блок, Есенин, Маяковски, Багрицки, Брюсов и други поети — Светлов, Тихонов... Аз не владеех добре руски език, трудно ми беше да разбирам например сложната поезия на Маяковски, но Есенин, който ми беше близък по натюрел, оказа тогава голямо влияние върху мене. Към него критиката имаше дълго време резервирано отношение и аз не можех да приема, че той е изобщо упадъчен поет. Вълнуваше ме неговата дълбока, искрена, емоционална и патриотична поезия.

Тук ще си позволя едно малко отклонение в разговора.

Неотдавна на един симпозиум на русистите в България Васил Колевски ме покани да се изкажа, и аз, в написаните десетина страници разказах за влиянието на Блок и Есенин върху моето творческо развитие, както и върху цялото ни поколение, посочих как в първата съветска енциклопедия от 30-те години те са били оценени и как по-късно съвсем справедливо и основателно се дава висока обективна оценка на тези двама бележити руски поети. Максим Горки бе нарекъл Есенин „велик руски поет“, а за Блок бе казал: „...той е истински — по воля божия — поет и човек на безкрайната искреност“.

— Сега нека се върнем пак към вашата първа книга, другарю Исаев. Как се оформяха вашите книги през ония години, как намирахте художниците?

— Корицата на „Пожари“ направи Николай Шмиргела. Тогава той пишеше стихове в „РЛФ“, а беше студент в Художествената академия. Ние много другарувахме с художниците комунисти през ония години, а и редица от тях не само рису-

ваха, но и пишеха стихотворения и други произведения. В нашите литературни среди постоянно бяха Александър Жендов, Иван Фунев, Стоян Сотиров, Стоян Венев... Жендов пишеше талантливи фейлетони и есета, а Иван Фунев издаде по онова време стихосбирката „Червените трактори".

— А вие как избрахте именно Шмиргела да нарисува корицата на „Пожари"?

— С него се срещахме много често — бодър, ентусиазиран, много жив и умен млад човек, живееше с поезията много отблизо, наравно с другото изкуство, в което работеше. Имаше живо отношение към излизащите литературни произведения. Споделял е с мене мнението си за моите стихове и може би поради това аз се насочих към него с молба да нарисува корицата на моята първа книжка.

— А сега разкажете как бе инкриминирана от полицията книгата, с която дебютирате в нашата поезия?

— Странно е това, че книгата бе инкриминирана близо една година след нейното излизане. Тя бе отпечатана през декември 1932 г., а някъде към края на 1933 година прокурорът даде заповед за нейното изземване. Тъй като книгата бе разпространена почти нелегално, изглежда доста късно екземпляри от нея са попаднали в цензурата.

— Вие предварително не носихте ли ръкопис за цензуриране?

— Народният блок премахна предварителната цензура, а за вестниците цензурата остана, като се преглеждаха отпечатани първи екземпляри, преди да се пуснат по будките. Това нанасяше големи загуби, тъй като материалите вече бяха набрани. Та след като намират екземпляр от „Пожари", цензорите го изпращат на прокурора и той предписва книгата да бъде инкриминирана и забранена за разпространение.

— Как ви беше съобщено това? Как ставаше търсенето на авторите?

— Тъй като книгата беше издание на „РЛФ", съобщили са в редакцията на вестника, че се спира книгата ми и мене ме викаха в бюро „Преса" при Дирекция на полицията да дам писмено обяснение. В полицията решиха и ме изпратиха в затвора по член 6 и член 19 от ЗЗД. Отначало прокурорът се съгласи, но после промени решението си и направи предложение да бъда задържан по член 7 — под гаранция. Другарите внесоха паричната гаранция от две хиляди лева и мене ме пуснаха от затвора. После прокурорът прекрати делото и така завърши тази история.

— В „РЛФ“ се съобщава, че вие сте отведен в затвора по чл. 7 на 21. XI. 1933 г.

По време на разговора ни Младен Исаев отваря черното куфарче, в което държи по един екземпляр от всичките си издадени книги, и ми подава отпечатък на ксерокс от екземпляра, инкриминиран от цензурата. Още на корицата личат едро изписаните цифри на двата члена от ЗЗД и датата 19 септември 1933 г. с мнение: „Спира се.“ Интересно е човек днес да види тази книга с подчертаните в нея стихове. Без съмнение пазителите на реда са безпогрешни в определяне на съдържанието и звученето на редица изразени мисли от поета.

Така е постъпил цензорът, който е написал на корицата „Прегледано, 14. IX. 1933 г.“, и се е подписал, със стихотворения като „Знаме“, „Над гроба“, „Емигрантско писмо“, „Затворник“, „Привети от затвора“, „Пролетарска партия“, „Там“ и др.

— Другарю Исаев, мисля, че такава е съдбата и на втората ви книга. Нея как я издадохте? Какви стихове бяха включени, кое определи заглавието ѝ?

— Втората ми стихосбирка „Жертви“ излезе през 1934 г. Какво съдържа тя и защо избрах такова заглавие? Полицията много жестоко се разправяше с нас и с нашето печатно слово, почти по същия начин, както по времето на Ал. Цанков и Андрей Ляпчев, независимо от това че управляваше Народният блок. Нарекох книжката си така, за да подчертая саможертвата на наши преследвани и избивани другари. Имаше един много вдъхновен рецитатор на Христо Смирненски — Христо Хролев — Графа, който стана жертва, падна убит от полицията.

— За него съм слушал да разказват и Георги Караславов, и Христо Радевски. Вие как сте запомнили този деен комунист и отличен рецитатор на стиховете на големия пролетарски поет?

— Той беше редовен посетител на клуба на Работническата партия на ул. „Позитано“ № 1 — пълничък, среден на ръст, със закръглено лице, много ентусиазирана, буйна натура. При нашите срещи и вечеринки декламираше по неподражаем начин стиховете на Смирненски.

Вече говорих за един от моите другари и приятели от емигрантството — Павел Поппандов. Среден на ръст, със стегнато мъжествено лице, с пъргава походка, темпераментен и подвижен, също добър рецитатор на Смирненски и други революционни поети; имаше и музикални способности — вдъхновено пееше арии от опери.

— Вашето приятелство след емигрантството продължи ли?

— Да, срещахме се често, ходихме заедно и на екскурзии в планината. На Витоша ставаха много срещи, забави, веселия и в тях често участвуваше и Павел Поппандов.

Една сутрин, както се движех по улица „Цар Самуил“ на път за редакцията на „Работническо дело“, която се помещаваше в безистена на дом „Бабички“, станах свидетел на едно убийство.

— Къде живеехте в София по онова време?

— Квартирата ми се намираше на улица „Доростол“ 23 (живеех в семейството на Борис Богданов).

— Как бе извършено убийството?

— Както си вървях по улицата, изведнаж чух зад гърба си два-три револверни изстрела. Обърнах се и видях, че един човек падна, друг стоеше до него, а трети бързо избяга встрани. Върнах се и гледам — Жак Натан, ужасен, пребледнял, вцепенен от случилото се, едва успя да ми каже: „Застреляха Павел!“ Човекът, който агонизираше на плочника беше Павел Поппандов. Както вървели двамата, палачът ги издебнал и застрелял нашия другар. Това беше човек, с когото ме свързваха много спомени и близка дружба . . .

Защо разказвам това? Защото е свързано с моята поезия. По онова време аз събирах моите стихотворения, стъкмих новата си книжка и я назовах „Жертви“. Две от стихотворенията посветих на Христо Хролев — Графа и на Павел Поппандов.

— А кой направи художественото оформление?

— Занесох ръкопис на Александър Жендов с молба да нарисува корицата, той помисли, помисли, па измъкна отнякъде един от последните броеве на „Илюстрованата седмица“ — безлично илюстровано издание — и каза: „Ето това можем да сложим на корицата!“ Показа ми снимката на убития Павел Поппандов, публикувана там. Жендов нарисува корицата на „Жертви“, като монтира на нея снимката на убития мой другар.

— Другарю Исаев, виждам че във вашето черно куфарче липсват оригиналните екземпляри от първите ваши две книги, не сте ли имали възможност да си запазите бройки от тях?

— А бе остави, какво да ти кажа! От полицията успях да ги опазя толкова години, а от прословутата наша небрежност не успях. Режисьорът от телевизията — Младен Младенов, талантлив човек, от нашия край, като правеше телевизионно филм-

че за мене поиска да заснеме редица книги, между които „Пожари“ и „Жертви“. Така те пропаднаха, не ми ги върна.

— Вие бяхте ли близък с Александър Жендов, бихте ли характеризирали този известен наш художник, с чието име са свързани толкова събития от нашия културен живот?

— Александър Жендов беше едър, висок, с масивно, външно строго лице, но по душа топъл, сърдечен. В цялата наша среда той изпъкваше като един от най-ерудираните, с много тънък и верен усет за красивото. Носеше значителен талант на художник. Имаше и литературно публицистична дарба, редактираше редица наши издания — „Поглед“, след това „Фронт на трудово-борческите писатели“. Със значителната си подготовка по проблемите на изкуството и литературата той съвсем естествено застана между първите дейци на културния фронт. Живял и учил в Германия, а след това в Съветския съюз, той имаше голям опит. За времето на култа към личността пред мене е споделял някои от своите горчиви впечатления, но всичко изразяваше като комунист, безпределно верен на идеите на партията. Жендов беше непримирим и честен, затуй съвсем не е за учудване това, което стана с него в ония трудни времена.

— Какви бяха вашите взаимоотношения с Жендов, как преминаха последните години от неговия живот?

— По-късно, след „Жертви“, той нарисува корицата на четвъртата ми книга „Тревожна планета“.

— Която излиза през 1937 година, нали?

— Да. „Тревожна планета“ е книга неравностойна, със сполучливи и по-малко сполучливи стихотворения, но сред тях има някои, които струва ми се не са безинтересни. Трябва да отбележа, че като дадох ръкописа на Жендов, той с верния си усет ми направи някои много основателни бележки. Помня думите му по този повод: „Защо вие, поетите, така външно и помпозно говорите за всичко? Защо не се изразявате човешки просто!“ На мене ми стана горчивичко, но така откровено никой не ми беше казвал мнението си за стиховете ми дотогава. Замислих се върху тези думи. Може би и това ми помогна следващата ми книга „Човешка песен“ да бъде много по-добра, по-грижливо подготвена.

Това беше Жендов. Когато по-късно стана известната история с него, той изпадна в положението на безработен. Тогава отидох при художничката Васка Баларева, която живееше на „Патриарх Евтимий“, и взех чрез нея поръчка за Жендов,

за да може да си изкарва хляба. Обвиняваха го, че е проводник на западното реакционно влияние.

Жендов почина от рак през 1953 година. Посмъртно бе реабилитиран и му бе дадено званието народен художник.

— Вие ходихте ли на погребението на Александър Жендов?

— Да, бях на погребението; присъствуваха стотина души. Нямаше речи. Само помня, че в студения есенен ден над гроба се изправи един младеж и каза няколко думи. Когато се връщах от гробищата по булевард „Георги Димитров", на една тараба при джамията вятърът развяваше малко некрологче: „Умря Александър Жендов . . ."

— Нека се спрем на вашата книга „Ведрина", другарю Исаев. Кога излезе тя, къде?

— „Ведрина" е моята трета книга, тя бе издадена от книгоиздателство „Глобус" през април 1936 г. в тираж 1500 екземпляра.

— Чие беше това издателство, как се насочихте към него?

— Книгоиздателство „Глобус" се намираше на площад „Бански" 6. Негов собственик беше Тодор Попов, комунист, с подкрепата на партията той създава това малко издателство, което едва креташе. След Девети септември Попов беше един от ръководителите на книгоиздаването, но заедно с Любен Ханджиев той не остави особено добри впечатления. И двамата бяха обикновени администратори, а не фигури с държавническо отношение към проблемите на книгоиздаването.

Художник на корицата на „Ведрина", както вече казах, беше Николай Шмиргела.

— Как вие оценявате сега тази своя книга, другарю Исаев? В трите цикъла на „Ведрина" — „Под небесната пещ", „Любов" и „Антология" се долавя нещо ново във вашата поетика, в отношението ви към разкриваните проблеми.

— Намирам я за една от сполучливите си книги. Защо я нарекох „Ведрина"? Самото заглавие, струва ми се, носи в подтекста смисъла на едно отприщване на лирическата струя, подсказва разведряване в нашето мислене тогава — природните картини са свързани с емоционалната нагласа на автора. „Ведрина" се появи след Шестия пленум на партията, след развенчаването на левосектантството, когато започваше „разведряване" на нашето политическо мислене. Има повече широта в мотивите, по-свободно боравене със словото.

— Едва в тази си книга вие включвате определено любовни стихотворения — „Брези", „Другарка", „Пред отворения прозорец" и др. С какво можем да си обясним, че във вашата

лирическа поезия отсъствува ярко изявена тази тематика — на интимното вълнение и преживяване? Доколкото любовното чувство присъствува, то винаги е разкривано дискретно, доста сдържано. Как вие сам бихте обяснили това?

— Може би защото интимните ми чувства са се преливали в революционната борба, там се е концентрирала и цялата ми лична любов към близки и любими. Тази любов е покривала другата. Причината за този факт е и във времето — тогава любовни стихове от революционни поети почти не се пишеха и ако разтвориш стихосбирките на моите другари от онния години, ще видиш, че е така.

Даже в първите години след Девети септември върху любовната лирика имаше някакво табу, един критик се нахвърли остро срещу любовен цикъл на Иван Радоев.

Трудно е да се пренесеш сега в атмосферата на 30-те и 40-те години, когато проблемите на революционната социалистическа тематика стояха на първо място и изместваха любовта като човешко преживяване в нашите изповеди. Вие от младото поколение просто не можете сега да разберете това. Но доколкото въпросът се отнася до моята поезия, бих искал да отбележа, че пейзажът у мене, това лирично отношение към природата, е една своеобразна изява на интимното преживяване, включително и на любовната тематика. Стиховете в книгата ми „Човешка песен" продължават много от темите и проблемите на „Ведрина".

— Преди това излиза „Тревожна планета". Как издадохте тази своя стихосбирка, другарю Исаев?

— За „Човешка песен" бих желал след това да поговоря малко повече. А „Тревожната планета" я издаде Добромир Чилингиров — син на Стилиян Чилингиров. Той издаде „Поручик Бенц" на Димитър Димов, книга на Георги Караславов, а и на други прогресивни наши писатели като Валери Петров. За да взема пари за издаването на книгата, подписах полица в една Популярна банка, а гарант ми стана Васил Александров.

— А хонорар получихте ли от издателя, с какво погасихте своя заем?

— Не само че не получих никакъв хонорар, но трябваше и сам да погасявам лихвите от полицата. Подписването на полица тогава довеждаше някои писатели до особено тежки ситуации. Разказваха, че Теодор Траянов също имал неизплатена полица и когато отива в квартирата му съдия-изпълнител да опише вещите му, намерил в гардероба само един

скъсан панталон. Видял страшната мизерия на поета, оставил на бюрото му собствената си кутия с цигари и си излязъл.

Аз дълго получавах предупреждения за секвистиране на вещите ми и малко по малко внасях пари, докато най-после дългът бе изплатен.

— В коя печатница отпечатахте „Тревожна планета"?

— Книгата беше отпечатана в печатница „Книпеграф" и се появи през декември 1937 г.

— Сега, както вие пожелахте, нека се спрем по-подробно на стихосбирката ви „Човешка песен" — една от най-сериозните ваши книги. Кога са писани стиховете, включени в нея, каква беше вашата творческа задача, обяснете своите поетически търсения по това време?

— Стихотворенията в тази книга са писани през 1938—1940 г. — точно в навечерието на войната и не случайно в голямата си част те изразяват преживявания във връзка с войната. Цензурата вече беше много сурова и с езоповски език трябваше да говориш за всичко, което те вълнува. За да се промъкнеш през иглените й уши, беше необходимо голямо маневриране. Аз трябваше да се съобразя с това. В отделни стихотворения от „Човешка песен" се говори за бомбардировки, когато те още не бяха извършени над София, за децата, които се евакуират с влакове в тъмната нощ, за ужасите на войната, която настъпваше в Европа, когато Варшава беше срината до земята от хитлеристката авиация. Аз съм бил винаги отвратен от войната, а Втората световна война започна като тотално настъпление на фашизма на континента. Тази атмосфера съм се опитал да изразя в „Човешка песен".

— Тогава как определихте заглавието, откъде ви дойде хрумването за него?

— Заглавието дойде като един своеобразен израз на човешкото, светлото начало, срещу настъпващата жестокост, отстоявана на свещеното начало на майчинството, на тревогата на бъдещето. Така че заглавието има строго определен смисъл.

— Къде предложихте тогава книгата си за издаване?

— Издаде я издателство „Хемус" в печатница „Изгрев" през 1941 г. в две хиляди екземпляра.

— Това е издателството с директор Христо Хаджиев, едно много авторитетно издателство, как стана така, че именно в него вие предложихте книгата си?

— Тъй като бях вече член на Съюза на българските писатели и работех там, издателите започнаха да се отнасят към мене с по-голямо внимание. Предполагам, че Каралийчев е го-

ворил тогава с директора на „Хемус“ Хаджиев, защото бях поканен да отида в издателството. Когато се срещнах с Хаджиев, той ми каза: „Господин Исаев, защо не ни дадете ваша книга да я издадем?“ Това малко ме смути. „Хемус“ минаваше за официално, дори реакционно издателство. В него се издаваше списание „Златорог“, а това хвърляше сянка върху неговото име. Но то издаваше и списание „Детска радост“ с редактор Ран Босилек. Издаде съчиненията на Христо Смирненски и други. Тъй като предложението на Хаджиев дойде след Кормиловската история, помислих, че моето излизане с книга в „Хемус“ ще се изтълкува като ренегатска проява. И все пак реших да дам поисканата книга.

— А как стоеше въпросът с цензурата при издаването на вашата книга, имахте ли проблеми с нея?

— Използувах следния случай. Един от цензорите тогава беше Звезделин Цонев — автор на книги, който не беше член на Съюза на писателите, но напираше да го приемат.

— Значи, времената се менят, но нравите не.

— Тогава в Съюза на писателите се очертаваха главно две групировки — едната, на левите и демократични писатели и другата — на реакционните, която беше по-малобройна. За да влезе в съюза, Звезделин Цонев особено разчиташе на първата група. Помня, веднаж той дойде при мене в съюзната канцелария. Тогава аз му показах ръкописа на бъдещата си книга и го помолих да побърза с цензурирането. Той извади един печат от джоба си и без да чете ръкописа, удари цензорския печат на всяка страница. Така „Човешка песен“ мина през цензурата.

— А кой художник нарисува корицата?

— Когато представих книгата в издателството, изразих пожелание корицата да нарисува Борис Ангелушев. Той работеше в „Хемус“ като художник-оформител. С него бяхме приятели. Той направи няколко варианта за корица и все не му харесваха. Борис Ангелушев беше много взискателен към себе си, какъвто беше Бешков и други големи художници. Този образ на жената, която ужасена държи своето дете, е много силен символ и той много добре се свърза със заглавието на книгата.

— Как беше посрещната вашата нова книга, какви бяха отзивите за нея?

— „Човешка песен“ излезе през есента на 1941 г., когато хитлеристките войски се намираха пред Москва, почти стигнали върха на победата си. Това правеше излизането на моята кни-

га своеобразно събитие, тъй като нейното съдържание, антивоенният патос беше в противовес на политическата атмосфера в момента. В началото на 1942 г., когато се раздаваха наградите на Съюза на писателите, аз получих съюзната награда за „Човешка песен“[58]. В журито, определило наградата, бяха Георги Караславов, Д. Б. Митов и Николай Дончев. Тогава се раздадоха и други литературни награди и вестниците шумно ги обявиха.

— В какво се състоеше наградата, парична ли беше?

— Скромна парична награда, доколкото си спомням, от хиляда лева, равни на днешни 500 лева.

Това мое награждаване даде основание на Вапцаров, като имаше пред вид офилицаното признание, да ми възложи за изпълнение редица конспиративни поръчения.

— Бихте ли разказали как станахте член на Съюза на българските писатели, как ви избраха?

— За член ме избраха през 1938 г. за книгата ми „Тревожна планета“ — една от не особено добрите ми книги. Председател на Съюза тогава беше Добри Немиров, писател със скромни възможности, но иначе с ведър характер. Той не беше заангажиран с реакционните сили и макар че нямаше стабилни политически позиции, нямаше и реакционни прояви. В Управителния съвет на съюза тогава, доколкото си спомням, бяха Константин Петканов, Георги Караиванов, Димитър Пантелеев, Ангел Каралийчев — хора, които общо взето не бяха заангажирани с реакцията. Константин Петканов тогава издаваше съчиненията си в „Завети“, издателство с ярко шовинистична насока, което издаваше националистически книги, но въпреки това в поведението на Петканов се чувствуваше писателят хуманист.

Трябва да отбележа, че в Съюза на писателите членуваха и безпартийни комунисти като Людмил Стоянов, Орлин Василев, Мария Грубешлиева и др. При отчетно-изборни събрания тези хора често препоръчваха прогресивни автори и писатели-комунисти за членове на съюза.

— Вие спомняте ли си кой ви препоръча тогава при вашето избиране?

— Доколкото си спомням препоръчаха ме Орлин Василев и Георги Караиванов. Все по онова време в съюза бяха избрани Христо Радевски, Георги Караславов и други.

Искам да добавя обаче нещо, свързано с книгата ми „Човешка песен“. Някъде в началото на 50-те години един от нашите критици издаде книга с очерци за съвременни рево-

люционни поети. В очерка за мене, между другото, авторът пише, че всеки пацифист би се подписал под моите стихове в „Човешка песен". Рядко нещо ме е засягало и огорчавало така, както тази оценка. Моите стихове може да бъдат критикувани като художествено слаби, това е друго, но да се дава такава оценка на произведения, които само аз си знам как са изстрадани и в какъв момент са се появили на бял свят, това наистина говори за страшно сектантство. Не изтъквам този факт, за да обвинявам някого с късна дата, но не мога и да го премълча.

— Другарю Исаев, в тази си книга вие имате цикъл „Дете", в редица стихотворения рисувате образа на детето, този образ е много характерен за вас. Бихте ли обяснили откъде идва това ваше предпочитание към детския образ, какви идейно-художествени функции има той в лириката ви?

— Чрез образа на детето аз съм искал да покажа не само родителско чувство, а и отношение към онова, което е начало и продължение на човешкото съществуване и което дава смисъл на живота. Не мога да си представя живота без децата. Детето е въплощение на продължаващата сила на живота, а животът — това е всичко. Винаги дълбоко съм се вълнувал при срещите си с децата, това е пораждало у мене необикновено силни лирически чувства, защото в децата съм виждал бъдещето... В страшните времена на войната усещах как най-жестоките сили застрашително се надвесват над главите на децата, тези беззащитни същества, и това дълбоко ме разтърсваше. Когато вестниците съобщаваха за избиването на деца, аз не можех да си представя нещо по-жестоко от това...

След края на войната посетих хитлеристкия концентрационен лагер в Полша Майдаденек — и там видях голяма грамада от детски обувчици. На фронта бях видял разкъсани тела, десетки убити хора, но по-страшна гледка от тия детски обувчици не мога да си представя... Това беше върхът на съвременното варварство!

— Имаше ли някакви промени в композиционното изграждане на книгата в издателството, или тя излезе според вашия замисъл?

— Аз като дадох книгата в „Хемус" на Цвети Иванов, който работеше там, той само я прегледа и я одобри, без да иска някакви промени. Циклите останаха така, както съм ги подредил — „Огнища", „Хайдушка кръв", „Дете", „Война 1939" и „Години".

13 октомври 1978 г. — 15 октомври 1978 г.

Продължаваме да говорим с Младен Исаев върху неговия творчески път, следваме хронологията на книгите, които той издава.

— Другарю Исаев, бих желал да се спрете сега на периода след завършването на Отечествената война. Вие къде работихте тогава, с какво се занимавахте, а така също нека да поговорим за вашите книги, издадени след народната победа на Девети септември. Разкажете най-напред какво стана, след като се завърнахте от фронта?

— Моята дейност след завръщането от фронта беше съсредоточена главно в Съюза на българските писатели. Бях секретар на съюза и началник на Културното отделение при Столичната община. Най-значителната проява на литературния фронт след завършването на войната бе Първата национална конференция на българските писатели, организирана по препоръка на ЦК на партията. Обстановката се оказа много сложна, България беше таксувана като победена страна. Грубо се намесваше т. н. Международна комисия. Международното положение на България доста беше утежнено. Гърция предявяваше претенции за репарации...

И на литературния фронт положението беше сложно. Ние, писателите-комунисти, не можехме открито да изявим и наложим своите позиции, трябваше да се съобразяваме и с писателите от другите партии — звенари, социал-демократи, безпартийни. В нашето ръководно ядро на съюза на първа линия стоеше Крум Кюлявков, пълномощник на ЦК за работата с писателите. Той беше човек с голям актив на културния революционен фронт, но понякога доста тясно гледаше на нещата, проявяваше някои леви забежки в работата с писателите некомунисти. В ЦК имаше принципни, разумни другари, които не позволиха на сектантството с грубо администриране да нанесе поражение на литературния процес.

— Тъй като сградата, в която се е помещавал Съюза на писателите, е била разрушена през бомбардировките, къде се събираха писателите, къде имаха свои помещения?

— Съюзът на писателите беше временно настанен през тоя период на един етаж в днешната сграда на БГА „Балкан“ на площад „Народно събрание“.

— Вие казахте, че ръководството на съюза тогава се е сменяло всяка година. След Трифон Кунев кой стана председател?

— След Трифон Кунев за председател бе избран Константин Константинов.

— Значи, след като е бил директор на радиото?

— Да. Аз с него се познавах отпреди. По-късно ние работихме пак заедно в Камарата на народната култура, тя беше нещо подобно на днешния Комитет за култура.

— Кои бяха ръководители тогава в тази Камара?

— Председател беше Александър Обретенов, а главен секретар — Андрей Пухлев; Константин Константинов стана председател на секция „Литература", а мене ме назначиха за секретар на тази секция.

— Прави впечатление, че Константин Константинов става една от ръководните фигури през оня период на литературата. Кое според вас наложи това, как се ползуваше сред писателските среди авторът на такива блестящо написани след това есеистико-документални книги като „Път през годините", „Празници", „Върхове"? Какво беше вашето отношение към него?

— Константин Константинов минаваше за безпартиен писател, имаше авторитет като човек, който дълги години е другарувал с Димчо Дебелянов, Димитър Подвързачов, Георги Райчев и др. Той беше човек със солидна литературна и културна подготовка и тънък естетически усет. Не е участвувал в партийните борби. През 30-те години беше критикуван за романа „Кръв", тъй като в него са изобразени в неверна светлина комунистите. В навечерието на Девети септември 1944 г., когато често се сменяха правителствата, както вече казах, Константинов беше назначен за директор на Радио София.

— Какви задачи се поставиха на Първата национална конференция на българските писатели, как премина тя?

— С Първата национална конференция на българските писатели се целеше да се поставят ония проблеми, които времето и животът поставиха пред цялата наша култура, но вече от позициите на нашата отечественофронтовска действителност. Ние тогава не говорехме още за социалистическа, а за отечественофронтовска литература.

При тази обстановка в писателските среди се проявяваха и консервативни сили, и наши, революционни и демократични тенденции. Лично аз бях за едно много внимателно отношение към останалите писатели. Помня, че когато обсъждахме основния доклад на Крум Кюлявков, той беше доста сериозно критикуван. Доклади изнесоха също Константин Константинов и Людмил Стоянов.

— Изпълни ли своите задачи тази конференция според вас? Вие взехте ли участие в изказванията?

— Конференцията беше много полезна, защото постави въпросите за развитието на нашата нова литература върху платформата на Отечествения фронт, на нашата революция. Аз участвувах в конференцията с изказване върху езика на нашата нова поезия. Още през 30-те години ми е правил впечатление препариранията език, на който пишеха някои поети, особено когато се чувствуваше влиянието на символистите. Винаги ме е занимавал този проблем — не може да се създава голяма литература без жива изразна реч, без ярко слово. Това мое изказване на конференцията е поместено в книгата ми „В прекрасния свят на поезията", излязла в „Български писател" през 1973 г. под заглавие „Езикът на лириката".

— А коя е вашата първа книга, издадена след Девети септември? Как я подготвихте за печат?

— През пролетта на 1945 г., когато бях на фронта, излезе моята книга „Война", избрана лирика, книга, много лошо оформена, много невзрачно издадена в печатница „Братя Миладинови". Издание на „Нариздат". Това е всъщност моят първи сборник с избрани стихотворения. Започва със стихотворението „Кървава есен" от 1931 г., има три стихотворения от „Пожари", няколко от „Жертви", също така творби от „Ведрина", „Тревожна планета", а най-много стихотворения избрах от „Човешка песен", защото смятам, че тя е най-зрялата ми книга дотогава.

— А кога издадохте „Огъня"?

— „Огъня" излезе през април 1946 г., издание на „Хемус" в тираж пет хиляди екземпляра. Корицата нарисува Борис Ангелушев.

— Какво определи съдържанието на книгата, как избрахте творбите, които да включите в нея?

— В „Огъня" са включени стиховете от двата ми цикъла „Концлагери" и „Огъня", вторият — вдъхновен от Отечествената война. Самото заглавие говори за нейното съдържание. Смятам тази книга за една от най-зрелите ми стихосбирки, струва ми се, че тя в много отношения обобщава моите търсения в поезията до Девети септември, а така също разкрива и някои нови теми и проблеми. Книгата съдържа произведения с теми, дълбоко преживени от мене, отразени в реалистични лирически строфи. За мене периодът на концлагерите е един от най-драматично преживените периоди в моя живот.

— Как се посрещна книгата при нейното отпечатване?

— Читателите я посрещнаха с интерес, критиката също я

отбеляза. Ако в моята поезия има нещо ценно, то една значителна част от него е в „Огъня".

— Художник на корицата отново е Борис Ангелушев...

— Да, и вътрешните винетки са негови. С Борис Ангелушев вече бяхме близки приятели. Както се вижда от самата корица, той е вникнал в съдържанието на стиховете. Ангелушев беше човек с изключителен усет за изкуство. Висока школовка имаше той. И ярък талант. Чувствувам се поласкан от близостта ми с този човек. След Девети септември той илюстрира и нарисува корици на още няколко мои книги. Малко преди да почине, Ангелушев направи илюстрациите на моята картинна детска книжка — „Високи сини планини" (1966). Това, струва ми се, е последната книга, която той подготви.

На края искам да отбележа, че Борис Ангелушев беше не само забележителен художник, но и гражданин-антифашист. Както Жендов, така и той отстъпваше квартирата си на Никола Вапцаров за срещи с нелегални дейци на партията.

— Другарю Исаев, ако трябва да характеризирате живота си през онзи период, кое е най-същественото в него? Как оценявате сега преживяното през първите свободни години?

— Периодът от края на 40-те и първата половина на 50-те години беше един от най-тежките периоди в моя живот. Аз вече говорих за култовското време, за атмосферата на известна подозрителност и недоверие в нашите среди. Много от това, което ставаше, дълбоко ме смущаваше, травматизираше ме. Аз бях вътрешно депресиран, макар че лично с мене не се случи нещо особено тежко. Заради някои мои грешки бях изваден за дълги години от ръководството на Съюза на писателите, без семейство, изживявах някои лични драми. Вместо да бъда разбран, някои другари пристъпиха към сурова намеса в личния ми живот, без капка деликатност. Това се отрази и на творчеството ми. Опитвах се да пиша, издавах книжки, но това си остана безплодно време за мене.

— Какво издадохте през този период?

— Издадох книгата „Звезда на мира", за която получих Димитровска награда. Стиховете за нея са писани в края на 40-те и началото на 50-те години. Направо казано — слаби стихове!

— А кога беше отпечатана книгата?

— Излезе през декември 1950 г. в тираж четири хиляди, а редактор ми беше Никола Фурнаджиев. Тогава и той издаде най-слабата си книга — „Велики дни". Изобщо това беше един безплоден период не само за мене...

По онова време си позволявах да критикувам някои друга-

ри за неправилни методи на ръководство на съюза. Но и те не ми останаха длъжни! С истинска горчивина си спомням за оня период. Добре, че дойде Априлският пленум на партията от 1956 година, да разведри атмосферата...

— Освен стихосбирката „Звезда на мира“ вие издавате преди това и други книги, другарю Исаев.

— Преди нея излязоха „Поема за винтовката“ през 1947 г. в тираж осем хиляди екземпляра в издателството на БКП, а в издателството на ЦК на СНМ „Народна младеж“ през ноември 1948 г. бе издадена „Поема за Вапцаров“.

— Вие ли си избирахте оформителите на тези книги?

— И двете ми поеми пак бяха оформени от Борис Ангелушев, като винетките на „Поема за Вапцаров“ нарисува художникът Стефан Кънчев.

— Издали сте и стихосбирката си „Младост“...

— Да. Тя излезе в „Български писател“ през 1949 г. в тираж пет хиляди. Корицата и вътрешните винетки са нарисувани от Васил Йончев и Стефан Кънчев.

— А как оценявате тази своя книга, какво е според вас нейното място във вашето творческо развитие?

— „Младост“ е също книга не особено сполучлива. С нашия революционен ентусиазъм след 9. IX. 1944 г. ние доста плитко, доста повърхностно погледнахме на проблемите, които животът поставяше след нашата революция. Поезията ни от онова време беше до голяма степен декларативна, без художествена плътност, без драматични нотки, каквито имаше в изживяванията на съвременниците. Макар че това не изменяше социалистическата насоченост на нашата литература, този период не остави особено ярки творби в литературата ни.

— Другарю Исаев, а кои писатели ръководеха съюза през тези години?

— След Константин Константинов начело на Съюза на българските писатели бяха избирани Людмил Стоянов, Христо Радевски, Георги Караславов... До началото на 60-те години.

В навечерието на Априлския пленум у нас започна брожение срещу сковаването на творческите сили и това брожение беше толкова голямо, че в тогавашния ЦК на партията во главе с Вълко Червенков през октомври 1955 г. стана среща с актив от писатели комунисти. На едно много бурно заседание в присъствието на Червенков мнозина от присъствуващите писатели намериха кураж и в оная трудна обстановка разкритикуваха култовските методи на ръководство, и то в присъствието на човека, който сам беше издигнат в култ. В интерес на

истината трябва да се каже, че наред с основателните критики имаше израз и на лични дертове, на безпринципни позиции, но, общо взето, критиката беше правилна и градивна.

— Как бе посрещната тогава тази критика, какви бяха последствията?

— Тогава Вълко Червенков излезе в печата с унищожителна статия срещу някои другари, като се опита да отхвърли обвиненията и сурово да заплаши непокорните. Аз смятам, че въпреки всички слабости, проявявани от нашите писатели, това, че редица другари намериха кураж да кажат своето мнение, да изявят вярата си в партията и комунистическия идеал, като посочиха допуснатите слабости, говори за истинската гражданска и партийна съвест на нашите творци.

— В периода на обновлението — през 1957 г. — вие навършвате 50 години? Как беше отпразнуван вашият юбилей?

— През 1957 г. моят юбилей беше отбелязан с тържество в Академията на науките, на което слово произнесе академик Тодор Павлов. В президиума на тържеството присъствуваха Елисавета Багряна, Ангел Тодоров и Ламар.

— Само тримата ли?

— Само тримата. В салона присъствуваше и главният секретар на Съюза на българските писатели Христо Радевски.

— Вие, къде живеехте през първите години след Девети септември, другарю Исаев?

— Отначало на ул. „Раковски" 149, после на „Ангел Кънчев", а когато останах сам — на ул. „Солун" (сега „Васил Коларов"), в сградата, където сега се намира магазинът на Кореком, съвсем близо до днешната сграда на Съюза на българските писатели. Там беше живял преди това Лозан Стрелков, а като се върна от Москва Христо Радевски, ние съжителствувахме за малко време заедно с него. Помня, че тогава той с трогателно чувство ми показваше снимката на своята годеница — Мила Антонова Иванова. Тогава ние с Радевски бяхме приятели и той беше много внимателен към мене. Когато беше културен съветник в Москва, той често ми изпращаше книги, изпрати ми, между другото, и първото издание на Съветската литературна енкциклопедия. Но за мое дълбоко съжаление нашите отношения се влошиха, особено през времето на култа.

— През ония години вие сте се запознали с Людмила Исаева. Кога стана това? Запозна ли ви някой?

— С Людмила се запознахме през 1948 г., когато стана

Първата конференция на младите писатели. Тя беше дошла от Шумен. Конференцията заседаваше в салона на ВИТИЗ.

— Квартирата ви все още на ул. „Солунска“ ли се намираше?

— Отначало беше там, а после се преместих другаде. Станах квартирант у семейството на Венцеслав Протич на ул. „Аспарух“ 13, недалече от черквата „Св. Георги“. Имах си отделна стая, а моите хазяи живееха със своите две деца в останалата част на апартамента. Светла Протич сега е известна пианистка, тогава много свиреше и винаги се притесняваше, че може да ми пречи на работата, а пък аз с удоволствие я слушах, тя беше много мило и талантливо дете. Михаил, нейният по-голям брат, днес е известен лекар. Бащата, вече покойник, тогава работеше в Народната библиотека.

— Бихте ли споделили какво ви свърза с Людмила, как двама поети намериха общ език — и в семейството, и в литературата. Аз вече няколко години имам наблюдения върху вашите взаимоотношения и мога да кажа, че те са наистина затрогващи, вие имате вече не малък семеен и творчески живот заедно.

— Людмила беше едно скромно и много сериозно момиче и ние съвсем естествено се сприятелихме. След конференцията тя си замина, а на другата година дойде да живее в София. Беше завършила Педагогическия институт в Шумен, постъпи на работа в Радио София и през 1952 г. ние сключихме брак.

С Людмила ме свързва не само дългогодишен семеен живот, но и нещо много повече. Свързва ме дълбоко интимна, емоционална и творческа дружба. Някои смятат, че двама поети трудно могат да съжителствуват. От личен опит мога да потвърдя, че двама писатели, които творят в една област, могат да имат и творческа дружба. Съжителството ни е в истинския смисъл на думата пълна хармония въпреки различните творчески почерци, с еднаква любов към красотата и правдата в живота и с еднаква непримиримост към грозното и антихуманистичното. Аз имам в нейно лице другар и приятел, достоен съветник в творческата работа. Колкото и неудобно да е, трябва да кажа, че тя е човек с много вярно чувство за поезия. Тя е била винаги моя пръв читател и критик, винаги строга при оценката на моята поезия, много пъти ме е предпазвала от прибързани публикации на незрели работи. Така строга е тя и към своето творчество, рядко печата стихотворения, държи на името си. С една дума мога да кажа, че съжителството ни

с нея е изключително благотворно за мене и аз мога само да благодаря на съдбата за това.

— Вие, като се оженихте, преместихте ли се в нова квартира, къде живяхте?

— Като се оженихме, заживяхме в моята единствена стая на ул. „Аспарух" 13, там се роди и нашата дъщеря Валентина на 2 февруари 1953 г. Там живяхме две-три години, а след това получихме квартира — едностаен апартамент на бул. „Патриарх Евтимий" 36. Там пристигнаха тъщата ми, сестрата на жена ми, студентка в Художествената академия, и в това жилище едва дишахме, толкова тясно беше. А в жилището, в което сега разговаряме, се настанихме от 1963 г. Поехме го от Васил Колевски, който се премести на друго място.

— Другарю Исаев, позволете ми любопитството: кои бяха вашите кумове, когато се оженихте с Людмила?

— Кумове ни бяха лелята на Люси, зъболекарката Мара Малчева и нейният съпруг Георги Малчев, бивш съдия. Тържеството ни се състоя у тях, тъй като ние нямахме подходящо жилище, където да посрещнем гости.

— Имаше ли писатели — гости, спомняте ли си кои бяха дошли тогава?

— На нашето скромно сватбено тържество присъствуваха малко хора, но между тях бяха нашите първи приятели Мария Грубешлиева и Людмил Стоянов, Ламар и Веса Маринова, Светослав Минков и неговата жена.

— Интересно, досега не е ставало дума за Светослав Минков. Разкажете за него, кое изпъкваше в неговия характер, в неговото поведение?

— Аз имах многобройни срещи и разговори с него. Минков беше затворен, но много деликатен и възпитан човек; правеше впечатление на скептик, а всъщност не беше такъв. Живееше скромно, винаги с дългове, постоянно погасяваше някакви заеми, много обичаше да пътува. Заради пътуванията постоянно живееше с неизплатени дългове. Светослав Минков беше много огорчен, че в ония културни години по случай петдесетгодишнината му, не беше удостоен с вниманието, което заслужаваше. Помня, за себе си той казваше: „Аз съм един литературен негър!" Това оплакване на Минков аз изразих пред Червенков, на срещата в ЦК.

Със Светослав Минков ме свързваше известно приятелство, както с Димитър Димов и неговата жена.

— Нели Доспевска ли?

— Не, последната му съпруга Лили Димова, музикантка, много скромна жена.

— Вие с Димитър Димов откога се познавахте, какви връзки имаше между вас двамата?

— Когато Димов беше председател на Съюза на писателите, аз бях заместник-председател. Но и преди това бяхме с него приятели. Приятелки помежду си бяха и жените ни.

— Кои ваши книги излизат през 50-те години освен тези, за които говорихте? Имате стихосбирка „Обич"?

— Да, тя излезе през 1954 г. в издателство „Български писател" в тираж две хиляди екземпляра.

— Какво характеризира тази ваша книга, смятате ли, че тя носи нещо ново в творческите ви търсения?

— В „Обич" има патриотични мотиви, някои жизнени проблеми, характерни за времето, но това не е от най-добрите ми книги. Критиката се произнесе за нея благоприятно — бяха отпаднали вече някои сектантски схващания и изисквания.

— Вие имате малко стихове, породени от вашите пътувания, но през 1956 г. сте издали цяла книга за едно ваше пътуване, това е „Под слънцето на Китай". Как гледате на тази своя книга сега, как се роди тя, как я написахте?

— „Под слънцето на Китай" излезе в издателство „Народна култура" през 1956 г. в тираж четири хиляди екземпляра. Аз бях доволен, че посетих Китай през 1954 г. Отношенията бяха добри и аз пропътувах страната от най-северната граница до юг: Пекин, Шанхай, Кантон. Получих представа за тая огромна страна.

— Вие с какво пътувахте?

— Пътувах с влак, така имах възможност да вляза в досег с обикновени хора.

— Другарю Исаев, какво е вашето отношение към пътуването? От вас знам, че много сте пътували, посетили сте вече десетки страни.

— Така съм устроен, че обичам да пътувам.

— Кога стана първото ви пътуване след Девети септември?

— Най-напред пътувах до Югославия с делегация. В Югославия съм бил във всички републики, с изключение на Македония. Тогава, първия път, пътувах с Георги Караславов и Димитър Пантелеев. Запознах се с Радован Зогович, Мирослав Кърлежа, Десанка Максимович, Иво Андрич, Матей Бор и други. Между нас се създаде дружба.

Тъй като съм бил три години емигрант в Югославия, аз храня чувства на искрено уважение към югославските народи.

— Тази ваша страст към пътуванията смятате ли, че сте я наследили, как бихте я обяснили?

— Да, страстта ми към пътувания вероятно е наследствена черта на моя характер. Моята проста, неграмотна майка обичаше да пътува, копнееше да види широкия свят. Може би тя ми е предала тази черта. Преди нямах тази възможност, но след 1945 г. ми се удаде да осъществя своята мечта за далечни пътувания.

— Кога посетихте Съветския съюз, какви бяха първите ви впечатления от родината на Ленин?

— Бях изключително радостен, когато с делегация от шест души, в началото на 1950 г., заминах за Съветския съюз.

— Делегацията писателска ли беше, кои бяха включени в нея?

— Бяхме делегация от Съюза на българските писатели — Никола Фурнаджиев, Елисавета Багряна, Крум Велков, Стоян Ц. Даскалов, Иван Мартинов и аз. На мене бе възложено да ръководя делегацията. Незабравимо пътуване беше това. Тогава главният секретар на Съюза на съветските писатели Александър Фадеев ни прие два пъти. Даже единият път беше по време, когато Президиумът на техния съюз заседаваше. Едно изключително внимание към представителите на една чужда страна.

— Вие как сте запомнили срещите си с Александър Фадеев, обрисувайте го, както сте го видели тогава?

— От Александър Фадеев останах с неотразимо силно впечатление тогава. Висок, строен, пъргав човек с побеляла коса, с приветливо усмихнато лице, крайно внимателен към хората, сърдечен, ведър. Понякога търсеше думите да се изрази най-просто, без външен патос. Към нас се отнесе с подчертана топлота.

Ние двамата с Фурнаджиев получихме покана чрез нашата преводачка Мая Кабакчиева, дъщеря на Христо Кабакчиев, да гостуваме на Иля Еренбург.

— Вие сте се познавали с Иля Еренбург, знам от вашите спомени. Как премина това гостуване?

— Ние отидохме в дома му — малък апартамент на улица „Горки". През 1945 г. аз посрещнах Еренбург на русенското пристанище, той идваше от Румъния и го придружих до София. Няма да разказвам подробно за нашето запознаване, тъй като това подробно съм разказал в „Незабравимото", но ще отбележа, че Еренбург имаше тогава изключителната слава преди всичко на страстен военен публицист. Неговите романи бяха известни у нас, но огнената му публицистика срещу фашистките нашественици беше за нас нещо изключител-

но. Когато го развеждах из нашата страна, навсякъде го посрещаха с небивало внимание и топлота. Еренбург беше сдържан човек, но когато се убеди в искрените чувства на нашите хора, той разтвори сърцето си и разговаряше с тях най-откровено.

Той нямаше възможност да покани шестимата, покани само двама ни с Фурнаджиев. Еренбург в своите мемоари споменава за сприятеляването с мене. Това гостуване у големия писател остави у мене незаличими впечатления. Посрещнаха ни най-напред с лай два огромни песа, което говореше за отношението на домакина към животните. Много елегантна и внушителна, жена му ни прие топло. Тя сподели с нас колко много Еренбург й е говорил за България. Стените на жилището им бяха целите с картини на видни художници. При тогавашния ми вкус за живопис някои от тия платна не ми харесаха — бях възпитан в традициите на академичната живопис. След разкошния обед се оттеглихме в кабинета на Еренбург. Там той извади свитък стихове и започна да ги чете — стихотворения на убити във войната съветски поети. В гласа му се чувствуваше дълбока болка за рано угасналите таланти...

Такова силно впечатление ми направи някога и срещата с Мирослав Кърлежа в Загреб — малко скептичен, мъдър писател, своеобразен марксист, приобщил се към социалистическата революция. Друг характер и друг тип беше Иво Андрич — спокоен, мъдър, но вътрешно малко чужд на революционните преобразования.

— Кои други пътувания са ви направили силно впечатление, в коя страна сте се чувствували добре, а виденото от вас смятате ли, че наистина е оригинално, неповторимо?

— Ще си позволя да кажа малко повече за посетените от мене страни и народи, за забележителни паметници на културата, изкуствата и архитектурата.

При моите многократни посещения в съветската страна имах възможност да видя забележителности не само в Руската федерация — част от далечния Сибир—Иркутск, Братск, поречието на Ангара, сибирската тайга... Видях също Рига, Тбилиси, Кавказ с великолепния Елбрус, Ташкент, Самарканд, който като архитектурен комплекс е една истинска древна приказка... В Москва и Ленинград дълго се опивах от красотата на изкуството в Третяковската галерия и Ермитажа, от неповторимата прелест на белите нощи в града на Ленин. Дълго,

с чувство на преклонение съзерцавах в съветската столица паметниците на Пушкин и Горки, мавзолея на Ленин...

Да пъти бях в Индия — в 1957 и 1971 г. Нашир и длъж кръстосах необятната страна. Възхитен останах от паметниците на нейната древна култура. Неотразимо впечатление оставиха у мене скалните храмове, изваяни с невероятно изящество в град Махабали Пурам, недалече от Мадрас, седемте скални пещери с изваяните божества на остров Елефанта край Бомбай и особено мавзолеят Тач Махал в град Агра, едно от най-прекрасните чудеса на света, една мраморна архитектурна перла, цялата инкрустирана със скъпоценни камъни и злато — паметник на голямата човешка любов... Индия ме смая с необикновената си пъстрота и контрастност, с пищността на багрите, с удивителната дарба на индиеца да създава красота от камък, метал, дърво, слонова кост... Имах рядкото удоволствие да посетя имението и дома в Шантанакетън (в Бенгалия) на великия индийски мъдрец и поет Рабиндранат Тагор, да се запозная с бележития вожд и национален герой на индийския народ Джавахарлал Неру, да чуя мъдрите му слова, да получа автограф от него върху книгата му „Откриването на Индия". Видях и потресающа мизерия, особено в многомилионните градове Калкута и Бомбай...

— Вие имате цял цикъл „Индийски мотиви", но стихотворението „Детето на улицата" е наистина разтърсващо:

Късен шум тишината дълбай.
На паважа дете е заспало.
Светлините на нощен Бомбай
къпят смуглото мънично тяло.

Синкав „Форд" с бесен бяг профучи
от детето на педя далече,
ала то не отваря очи
в тая знойна тропическа вечер.

То е голо. Всяка нощ все така
ляга то като куче бездомно.
Но защо няма родна ръка
и за него в страната огромна?

— Да, индийският народ и сега живее в нищета вследствие на вековния грабеж, вършен от цивилизована Великобритания!

— Разкажете и за други страни.

— Случи ми се да посетя заедно с Мишо Николов Гвинея, току-що освободила се тогава от френско господство. Африкан-

ска страна с чернокожо население, с буйна тропическа растителност, пълноводни реки, палмови гори, джунгли, страна, пълна с бедност и нищета. Един миролюбив и гостоприемен народ, векове ограбван и потискан, държан в мрак и невежество, тръгнал към духовно и материално възраждане.

...Веднъж, на път за Индия, кацнахме за едно денонощие в Кайро. Видях забележителната Хеопсова пирамида, загадъчния Сфинкс, богатия Национален каирски музей с гробниците, златните колесници и скъпоценности на фараоните, с чудните произведения на древноегипетското изкуство, пълноводния Нил и пустинята...

Три пъти посетих Южна Америка: два пъти Куба (1962 и 1977) и веднаж Перу (1974). За Куба вече говорих. Неотразимо впечатление ми направи Перу — голяма страна, разположена на брега на Тихия океан. Единствена страна в Южна Америка, където се е запазило от унищожение голяма част от коренното индианско население. Но многовековните страдания са оставили тъжен отпечатък върху външността на перуанците: печални лица, които почти не знаят усмивка, затворени, мълчаливи. А някога тук е цъфтяла култура. Тук, в перуанската столица Лима, е бил първият университет в Южна Америка. Столица на голямата Индианска империя е бил град Куско. Посетих този град, разположен сред Андите на близо четири хиляди метра надморска височина. Какви смайващи паметници на древната история на инките има тук! Посетих и още едно от големите чудеса на света — свещения високопланински град на инките — Мачу Пикчу. Сред непристъпните Анди, високо сред облаците, индианците са изградили от дялан камък приказен град. Там се раждали, живеели, трудили се, умирали. И след нашествието на европейските поробители техен крак не е успял да стъпи в този свещен кът на инките, орлите и облаците! Сега Мачу Пикчу буди възхищението на много туристи от всички краища на планетата.

— Другарю Исаев, вие сте посетили и западноевропейски страни, какво е впечатлението ви от тях?

— С Людмила в различни години бяхме в Италия, Франция, Испания. А отделно аз посетих Португалия. Ще изразя само мои впечатления.

В Рим, в Сикстинската капела на Ватиканския музей ме смаяха грандиозните творения на Микеланджело и други гении на Италия. Стоях занемял пред внушителните скулптури в галерия „Уфици" във Флоренция. Душата ми се пълнеше със слънце и ведрина, когато стоях на височината на остров

Капри, където е живял Максим Горки... Като светла приказка ми изглеждаше Венеция, този бисер на морския бряг.

.... И Париж ме изпълни с истинско възхищение. Заплени ме неговият необясним магнетизъм. Монмартр, Монпарнас, Латинският квартал с романтичната атмосфера на интелектуалния живот, Лувърът, Парижката света Богородица, Галерията на импресионистите с неповторимата красота на художествените платна, гробището Пер Лашез, където лежат толкова гении — всичко това остави дълбоки следи в душата ми.

...В Мадрид бяхме, когато всеки миг се очакваше смъртта на диктатора Франко. Възхити ме народът на Испания, мъжествено понесъл близо четиридесетгодишната диктатура, с една достойна младеж — сериозна, умна, непокорна. С вълнение минах през предградието „Каса дел Кампо", където някога са се сражавали доблестните републиканци, за които написах цикъл стихове през 1937 година... Занемявах от възторг в галерията „Прадо" пред гениалните платна на Гойя, Ел Греко и много други световни майстори на изкуството.

— А какво е впечатлението ви, другарю Исаев, от съседните балкански страни, които сте посетили?

— Бил съм във всички страни на нашия Балкански полуостров. Всяка от тях си има свое лице, своя история, минало и настояще, своя национална култура, бит и начин на живот. И все пак, погледнем ли назад, ще видим, че историческите съдби на нашите балкански народи често са били еднакви — в години на свобода и робство, победи и поражения. И ако понякога те са враждували и дори проливали братска кръв, виновни за това са били антинародни правителства и коварни външни сили, които и днес полагат усилия да всяват вражди между нашите миролюбиви народи. А всъщност нас нищо не ни разделя и повелята на времето е да живеем в мир и разбирателство.

...Ето, наскоро с Людмила се завърнахме от екскурзия в Гърция. Посетихме Атина, Пирея, Коринт, на връщане минахме през приказния Делфи, Лариса... Душата ми се препълни с възторг от всичко, което видях в тази древна и [illegible]м временна страна. Но особено голямо е задоволството ми от [illegible] принудените срещи с обикновени хора от народа, от т... — спонтанно изразени топли чувства към българския нарет — нашата страна. Същите чувства изпитва и нашият [illegible]зано от тях, макар че живеем в държави с различни со[illegible]цитира тастеми...

— Другарю Исаев, от това, което чух сега от

ясно, че вие имате извънредно богати впечатления от близки и далечни страни, от хора и събития, как да си обясним факта, че до сега не сте написали пътеписна книга?

— Работата е там, че за по-големи пътеписни творби са необходими не само богати непосредствени впечатления и способност да бъдат възпроизведени, а и сериозни допълнителни проучвания за дадена страна, народ, събития. А аз нямам навик за такива проучвания, а тепърва да си създавам нови навици, май че е вече късно... Имам куп бележници с много интересни бележки за всички страни, които съм споменал погоре. Може пък някога и да пропиша пътеписи...

— Другарю Исаев, вече стана дума за книгата ви „Ясни далечини", излязла през 1959 г. Нека се спрем на нея, какво съдържа тя?

— Издаде я „Български писател" в две хиляди бройки. В нея преобладава патриотичната тема, а стихотворението „Поколение" е един размисъл на съвременника за извършения път от поколенията, за запазената вярност към идеалите. Тук е и „Ода за революцията", писано във връзка с годишнината на Октомврийската революция, което е опит да се изтъкне нейното величаво дело.

— Това ваше стихотворение носи елемента на известна равносметка, в него вие свързвате отделни моменти от своя живот с повелята на революционното дело. Освен това, вие сте постигнали един тържествено сдържан тон на изповед:

Благословен да бъде твоя път,
велика, огнелика революцийо!
Мъжествено аз чувам да звучат
по нашата планета твойте звуци.

— А ако търсим мястото на тази книга в развитието на цялото ви творчество, вие как гледате на нея, смятате ли, че тя бележи нещо ново във вашите завоевания?

— Книгата е на едно задоволително, но не на най-високо [illegible]ожествено равнище. Може би тя бележи един опит за скъсмои с лековатото, повърхностно писане. С редица свои изпо-

В р[illegible]например тези, за които стана дума, струва ми се, че смаяха [illegible] по-дълбоко в проблематиката на времето. Но това нии на ИП[illegible]ка, не нещо повече.

в галерия [illegible]о бихте казали за „Зеленото дърво", която излезе със слънце [illegible] „Български писател" в тираж три хиляди и сто [illegible]чте на вашите книги някога са били по-висо-

ки, тогава за някои стихосбирки изглежда тиражът е бил по-висок.

— Има такова нещо; тогава издателската политика в някои отношения беше по-гъвкава, сега се проявява голям субективизъм при определяне на тиражите, гледа се чиновнически на този въпрос, често с него се занимават хора, които нямат понятие за художествената стойност на книгите, не разбират идейно-естетическото значение на литературата.

Според мене „Зеленото дърво“ е още по-убедителна стъпка в утвърждаването на едно по-задълбочено третиране на проблемите. Цикълът „България“ в лирически план изразява отношението на поета към родината, нови са някои революционни стихотворения като „Септемврийски конник“, „Среднощен кораб“, творба, посветена на Цвятко Радойнов, „Пред братската могила“, „Пиринска балада“, посветена на Вапцаров.

Тук е стихотворението „Към потомците“. Авторът отправя обръщение към потомците да не забравят, че техните бащи и деди са извоювали щастието им и са изгорели в борбата в името на бъдещето, на техния нов ден. Има опит за равносметка, за оценка на преживяното.

— Заглавието „Зеленото дърво“ откъде го взехте, защо именно на него се спряхте?

— Взех го от един стих в Гьотевия „Фауст“: „Зелено е златното дърво на живота“. Такова заглавие сложих и на едно от стихотворенията, което има за мото този стих.

— Едно от най-сериозните ви стихотворения в тази книга, според мене, е „Сън“.

— Колкото и нескромно да звучи, и аз ще кажа, че „Сън“ е едно от добрите ми стихотворения; то отразява международната атмосфера от времето на студената война. Много мои творби засягат проблема за мира и щастието, но тук съм се опитал по нов начин да разработя тази тема, чрез едно дълбоко лично проникновение. „Сън“ бе посрещнато с голям интерес от читателите.

В книгата си „Зеленото дърво“ съм включил и стихотворението „Залязла слава“, съставено само от две лирически строфи, в които съм дал израз на своето убеждение, че култът към личността е несъвместим с ленинските норми и принципи...

Като сполучливо оценявам и стихотворението си „Поет“ — то е за твореца, който трябва да намери и каже неказано от никой друг оригинално слово.

С плътния си глас Младен Исаев започва да рецитира тази своя творба:

Присвил чело сурово,
той дири багри, звук:
къде си, чисто слово,
неказано от друг?
Дълбоко искри бризват.
Трепти безкрайността.
Къде си, бистър извор
на жива красота?
Елате прости думи...

Не за първи път слушам Младен Исаев да рецитира свои стихове, наистина той е един от малкото наши поети, които умеят сами да четат своите изповеди. А и неговият глас е много внушителен, дълбок.

— Ето още едно подобно стихотворение — продължава моят събеседник, — „Поезия“:

Дойде ден,
поетът рухне като бор изкъртен,
склопи ненаситени очи.
И остане в истинско безсмъртие
само словото му да звучи.
Както слънцето в зори възлезе,
всеки злак събуди за живот,
тъй е всяка истинска поезия
слънце за големия народ...

Смятам „Зеленото дърво“ за една от сполучливите ми книги.

— Следващата си книга сте нарекли „Щедрост“, издадена пред 1966 г. в „Български писател“ в тираж две хиляди и шестстотин екземпляра, а редактор е Валери Петров.

— Така е. Тя излезе почти в навечерието на моята шейсетгодишнина. Ценя в нея редица лирически произведения: „Бряст изсъхнал под есенна вис...“, „Какво великолепие в играта на дърветата“, „Огромен залез с гъсти светлини...“ и други. С тях съм се опитал да разкрия един по-особен лирически свят. Тук имам и стихотворения като „Обречените“, „Спокойните“, „Излишният“ — в тях съм изразил тревогата си от явления, несъвместими с нашия съвременен социалистически живот — равнодушие, саможивство, еснафство, консумативното отношение към живота. Давам израз на непримиримостта към чужди явления в нашия свят.

Заглавието „Щедрост“ подсказва повелята на времето за всеотдайност на човека към обществото, към хората...

— За книгата ви „Висина“ някога аз писах рецензия във в. „Литературен фронт“ — „Висина“, достигната със сърцето“ и си я спомням много добре, тя беше предложена за Димитровска награда.

— „Висина“ излезе пак в „Български писател“ през 1969 г. и има следното посвещение: „На нашата социалистическа революция, извървяла двадесет и пет победоносни години, посвещавам тази книга“. Тук преобладават революционната и патриотичната тема, но в един вече по-лично лиричен план. Опитал съм се да направя една своя равносметка, ценя тази книга именно с изповедния тон. Даже имам такова стихотворение: „Равносметка“.

Младен Исаев, разтворил стихосбирката, цитира:

Какво ти взе?
Какво създаде? —
ме пита строгия ни век.
И аз, съдбата си изстрадал,
му давам отговор не лек.
Аз взех невиждано богатство:
огромна вяра и мечта
в грядущето човешко братство
и в чистата ни правота...

Това е същността на тази книга, разкрита искрено и неподправено.

Имам и други стихотворения, които ще си позволя да отбележа. Тогава се водеше войната във Виетнам и аз се опитах с нови изразни средства, с повече дълбочина да изразя отношението си към това страшно злодеяние. Например „Тревога за моя свят“, „Сърце, радар ми ти бъди“, „Седя и слушам от ефира...“, „Над джунглите кръжи фантом“. Смятам, че това са едни от най-съвременните ми стихове. В това се убедих, като ги чух, изпълнени от големия артист Стефан Гецов в неговия рецитал по мои стихове, записан на грамофонна плоча.

— Вие ли отделихте стиховете за този рецитал, как стана подготовката на тази композиция по ваши стихотворения, която в изпълнението на Гецов наистина звучи великолепно?

— Той ми поиска книгите, аз му набелязах отделни творби, но той взе само част от тях, другите си подбра сам. Смятам, че той е най-добрият рецитатор досега на моята поезия. След този негов рецитал аз много трудно се решавам сам да чета стихотворенията си.

Но ние говорехме за книгата ми „Висина“ и аз бих отбелязал още две стихотворения, които ценя и ако трябва да избера двадесетина стихотворения от цялата си поезия, между тях бих сложил и тези две: „Монолог пред родината“ и „Ода за България“.

— През 1971 г. вие издадохте книгата си „Покой за тебе няма“ в тираж 1100 бройки. Това е може би най-ниският тираж на ваша книга, издадена след Девети септември, а аз я намирам за една от най-сериозните ви книги? Какво смятате вие, като неин автор?

— След „Огъня“ това е може би най-зрялата ми книга. Тя беше наградена от Съюза на българските писатели и беше преиздадена. Тиражът от хиляда и сто екземпляра на първото издание потвърждава казаното от мене по-горе, че с тиражите на книгите се занимават и хора, абсолютно некомпетентни.

В тази книга бих желал да отбележа стиховете, посветени на учени със световна слава. Аз никога не съм имал самочувствието, че познавам проблемите на науката, нито пък специално съм се занимавал с тях, но големите открития в различни области на знанието винаги дълбоко са ме вълнували. Тук е стихотворението „Към учения“, с което съм се постарал да изразя преклонението си към хората на дълбоката научна мисъл. Или „Търсещата мисъл“ — посветено на човешката мисъл, която в разгадаването на вековечни тайни не познава предели... Мене силно ме е вълнувало изконното търсачество на човека. Чел съм някои книги на Циолковски, за тайните на Космоса, теми, които в наше време станаха много актуални. Циолковски е съчетавал фантазията на поет с дълбочината на учен. Същото се отнася и за Айнщайн — гений на мъдрите научни прозрения и на емоционалните вживявания в прекрасния свят на музиката. Това мое възхищение от учените ме накара да изразя преклонението си пред тях в строфи. Посветих стихотворения на Гагарин, на Комаров... А стихотворението си „Курчатов“ ценя високо. Курчатов е гениален откривател в областта на ядрената физика, огромни са заслугите му за водородната бомба, осигуряваща отбраната на СССР. Когато четох неговата биография, завладя ме човешкият образ на този учен, изключителна личност, съветски човек от най-висока класа. Цикълът за учените е центърът на моята книжка. За съжаление критиката не го видя.

— Друго кое е характерно в тази книга, според вас, с какво предизвиква тя интерес?

— Имам стихотворения, посветени на трудовите хора — за

човека с чистата съвест, изпълнил своя дълг, творец на материални блага, чийто сън от нищо не е смущаван. Стихотворението „В мълчанието" изразява моя замисъл — да осветля невидимото, но съществуващо движение, което ни придвижва напред.

— Помня, че на Септемврийските литературни дни в Михайловград през 1973 г. вие ми подарихте току-що излязлата своя поема „Гневът", посветена на 50-годишнината от избухването на въстанието. Тогава вие се вълнувахте от това как ще бъде посрещната тази ваша поема.

— Може би на читателя темата на тази поема се е видяла малко странна, тъй като един участник в това събитие половин век по-късно пише поема за него. И наистина, половин столетие аз носих в душата си впечатленията от въстанието. С поемата „Гневът" исках да дам не само израз на едно лирическо отношение към темата, а търсех съзнателно и известна историческа конкретност. Нужна ми беше и сериозна подготовка. Тогава прочетох няколко тома спомени на септемврийци, проучих ги, нещо, което не съм правил за никоя друга своя книга. И тогава започнах работа. Опитах се така да композирам поемата, че да присъствува не само личното отношение, но и да разкрия обобщено идеята на въстанието, ръководната роля на комунистическата партия. Разбира се, дал съм превес на това, което стана в нашия край, тъй като то ми е най-близко и познато.

Книгата излезе в четири хиляди екземпляра. Не зная доколко съм успял, но тя бе изчерпана много бързо, докато критиката тихомълком я отмина. Не се огорчавам от това. Не за първи път са оставали без оценка и книги, далече по-добри от моята поема.

— За вашата седемдесетгодишнина излязоха миналата 1977 година два тома с избрана поезия — „Огъня" и „Монолог пред родината". Вие сам ли избрахте стиховете, включени в тях?

— Аз сам ги избрах и редакторът Иван Давидков прие моя избор. В тези два тома от първите си стихове съм включил малко стихотворения, преобладават творбите, писани по-късно и през последните години.

— През 1978 година вие издадохте нова книга „Апологи на слънцето". Повечето от включените в нея стихове аз ги знам още с написването им, тъй като бяха отпечатани във вестник „Работническо дело".

— Това е последната моя книжка, писана в продължение на две-три години, в която се връщам към преживяното. Стру-

ва ми се, че не цикълът „Революционни етюди“ е главният, а „Вселена“, където отново се връщам към темата за света на поета. Творецът-художник носи дълбоко в себе си света, изстрадва го. Дори когато този свят спокойно си съществува, в душата на поета съвсем не е спокойно, в неговия сън бушуват бурите на планетата. Това е истинското отношение на поета към проблемите на живота. Едно от най-сполучливите, струва ми се, е стихотворението „Вселена“:

Една вселена диша в тебе,
неразгадана от ума.
Какъв ще бъде твоя жребий
на тая слънчева земя?
Живееш, търсиш неспокойно.
Среднощ те буди съвестта,
задъхваш се от жажда знойна
за свят на чиста красота...

Като тема това не е ново за моята поезия, но са нови средствата. Също така темата за дълга, за дръзката мисъл, за човека и смъртта. Възвисявам онова, което е истинското в живота, което определя стойността на човека. Или стихотворението на тема, която не е особено предпочитана — темата за смъртта. Това е стихотворението „Оптимистично“. При мисълта за смъртта, човек не може да бъде оптимист. Но като човек, който вярва в безсмъртието на човека, в дълговечността на доброто човешко дело, не мога да не прозра в смъртта края и началото на човека. Така оптимистично гледам аз на смъртта, това е един философски поглед на диалектическата зависимост между живота и смъртта.

— Смятам за особено добро ваше постижение стихотворението „Есен в моята градина“; дори ако трябва да избирам от всички стихове в „Апология на слънцето“, бих избрал като най-добро него. Може би затова, че има и зрял размисъл, и обич, и предчувствие за неизбежния край на всеки човешки живот. Много мъдро и психологически изразително стихотворение, изпълнено с нежност и откровение.

— Не знам какво мислиш за „Земя, изконна и щедра“ — началният цикъл, отразил нещо, което е много трайно в моята поезия — отношението към съвременните хора, към труда и родината. В другия цикъл — „Първоизворите“, аз съм се опитал във философски план да дам човека и неговото начало, но не абстрактно философски, а свързано със съвременността. Например в „Огъня“ е разкрито диалектическото двуедин-

ство на тези образи-символи. Разглеждам огъня в нов аспект, през погледа и светоусещането на съвременника. И, разбира се, над всичко в този цикъл стои нашата прамайка — природата.

По време на нашия разговор в стаята влиза Людмила Исаева — наскоро тя се е върнала от Полша, където е участвувала с други наши поети в тържествата „Варшавска есен на поезията". Говори за своите впечатления. Хубавото слънчево есенно време навън ни подсеща за този красив сезон. Тя предлага в неделята на 15 октомври да си направим семейна разходка на Витоша, да разменим мисли, които ни вълнуват.

Предложението на Людмила Исаева излиза рядко сполучливо — неделният ден се оказа изключително топъл и хубав, витошкият пейзаж ни кара да се възхищаваме на природната прелест. Младен Исаев постоянно ни подканва да гледаме в разни посоки — горичка от златисти брези, бакърено-червени букаци, борове, контрастиращи със зеленото, жълтото и червеното наоколо.

В разговор с него, засягаме въпроса за критиката, питам го какво е неговото отношение към критиката, как е гледал на оценките на собственото му творчество.

— Аз неведнъж съм споделял отношението си към критиката. Мисля, че моето творчество, общо взето, не е останало без внимание от страна на литературната критика. И това внимание е било положително. Не съм от авторите, които не търпят критика. Но ако трябва да бъда докрай откровен, ще кажа, че са малко критиците, които заслужават истинско уважение.

Тук съм длъжен да продължа мисълта си и да обясня откъде иде това мое резервирано отношение към мнозина от критиците.

Който е запознат отблизо с нашия вътрешен литературен живот, не може да не знае колко много и различни съображения ръководят критиците при оценка на литературните факти и явления. Тук най-често е субективното отношение на критика към личността на автора (симпатия, антипатия, равнодушие...), мястото на автора в йерархическата стълбица на административните звена, към кой приятелски кръг или група принадлежи или не принадлежи авторът, какъв ефект — положителен или отрицателен — ще има оценката за дадена книга... Всичко това добре се претегля на везните на извънлитературните съображения, преди да се пристъпи към реализирането на замислената критика.

А как в такъв случай ще бъдат оценени действителните качества на книгата — достойнства, слабости? Субективно, пристрастно: незаслужено високи похвали, необосновани отрицания или най-често — замълчаване. Не, има още един вид критика: поради липса на солиден идейно-естетически усет и вътрешна убеденост критикът балансира между добро и лошо, доброжелателно потупва автора по рамото и издава томове от подобна критическа продукция . . .

Може би ще кажеш — твърде много сгъстявам боите. Не, такава е за съжаление практиката на много критици.

Затова аз толкова повече ценя и уважавам ония наши критици, които не клатят шапка на никого и при оценка на литературата се ръководят единствено от високите идейни, естетически и нравствени принципи на нашия социалистически свят, от интересите на нашата национална култура.[59]

По-нататък говорим за отношението млади и стари писатели днес. Младен Исаев споделя:

— Струва ми се, че много от младите поети гледат с пренебрежение на поетите преди тях. А бих могъл да посоча примери, когато едни от най-ярките поети от априлското и следаприлското поколение, като Георги Джагаров и Любомир Левчев например, изразяваха и изразяват голяма признателност към по-старите поети. Наричат ги свои учители . . . Младите поети са в правото си да търсят нови естетически форми и стилове, но никак не е полезно за тях да забравят постиженията на предшествениците и да заживяват със самочувствието, че от тях започва новата поезия . . .

— Сега, като гледам този величествен планински пейзаж, сещам се за известното ви стихотворение „Шумете, дебри и балкани", откъде ви дойде тази дума „дебри", тя не се употребява в нашия край?

— Дебри наистина не е употребявана дума в нашия край, взел съм я от литературата, дойде ми ей така, изведнаж.

— Вие обичате ли есенния пейзаж, другарю Исаев? Пейзажът във вашата лирика има определена смислово-емоционална функция.

— Това е така. Природата за моята поезия е нещо много повече от декор, от обикновен образ, чрез природната картина аз търся дълбок емоционален израз и подтекст. И това си има свое обяснение. Аз съм закърмен с планината, с природата. Трябва да призная, че обичам всеки сезон, но предпочитам пролетта, винаги отдавам значение на пролетното настроение, на извисеното чувство, а есента е малко тъжна. За-

това обичам светлите, жизнерадостните поети. Обичам повече Пушкин, отколкото Лермонтов. При Лермонтов има мрачни състояния, трагични видения, а у Пушкин надделява светлината и жизнерадостта.

И живата природа, и присъствието на природата в литературата винаги ме е вълнувало. Затова така много обичам творбите на Пришвин и Паустовски например, истински лирици. Тези дни излезе един том с избрани творби на Паустовски. Наташа Манолова е написала един добър предговор към това издание.

Когато пътуваме с колата към Драгалевци, Младен Исаев припряно разговаря, правило ми е впечатление, че много често той е неспокоен, рязък. Решавам да го попитам дали винаги е бил такъв.

Людмила Исаева изпреварва със своя отговор:

— Винаги е бил такъв — вечно забързан, много често непримирим към постъпките на другите. Тази прямота на неговия характер не рядко му е спечелвала неприятели, затова не го обичат някои хора. Той винаги открито изразява и мислите, и чувствата си, без всякакво притворство и съобразяване...

В Драгалевци попадаме в уюта на тяхната вила — всичко в нея е подредено с вкус, преобладава националният стил. Възхищаваме се от една скулптура на мече от дърво, която някога Людмила Исаева е донесла от Ленинград, след това разглеждаме редица керамични произведения на нейната сестра. А върху една много стара бъклица е изографисан образът на войводата Тодор Александров. С интерес виждаме леко обгоряла стара икона, единствената вещ, останала от изгорелия дом на дядото на Людмила. „Когато къщата се запалила, той с тази икона се хвърлил в реката и започнал да се моли. Така е било някога, религиозната вяра е била по-силна от разумното действие“ — обяснява поетесата.

Този есенен неделен ден, прекаран с двама поети, ще остане завинаги в съзнанието ми като незаличимо красив спомен, обагрен от октомврийския колорит.

27 октомври 1978 г.

Преди два дни търсих Младен Исаев по телефона, но от майката на Людмила Исаева разбрах, че „Младен е в Балювица и ще се върне късно вечерта“. Затова още в началото на нашата среща се интересувам защо поетът е бил в родния край.

— Отидох да видя родното си село Балювица. Там стана разговор по инициатива на вестник „Труд“ и по повод на моето отиване. Уреди го Радко Трифонов, заместник-главен редактор на вестника. Неговата майка е сестра на моя пръв учител Кръстьо Филипов и той познава добре Балювица. Селото сега изживява своеобразна криза, миграцията засегна и неговата съдба.

— Другарю Исаев, нека по този повод да разкажете малко повече за родното си място, нека поговорим за миналото и днешния ден на родното ви село. Къде се намира Балювица, какво е разположението на селото? За родното си място, което многократно сте възпявали в поезията си, в едно стихотворение вие пишете:

Над мене е широкото небе.
Под мене моя край дими във млечни пари.
Табун от бели облаци снове
над Ком и дивите върхари.

Опишете околностите на Балювица, с какво се характеризира пейзажът наоколо? Мисля, че това е интересно и не бива да го пропускаме, още повече че през тези дни вие сте си спомнили много неща.

— Балювица се намира между Михайловград и Берковица, на три километра встрани от шосето, което свързва двата града. Шосето минава край гара Боровци, а Балювица е на югоизток от гарата, сред китни хълмове.

— Какви гори има край селото?

— Някога имаше вековни дъбрави, сега на същите места млади и буйни гори. По южните склонове на хълмовете имаше чудесни лозя, а сега там зеленеят кооперативни ниви и овощни градини.

— Значи, селото е било лозарско, произвеждало е вино?

— Да, Балювица се славеше с най-хубавите домашни вина не само в околията, но и в окръга. Сега кооператорите нямат интерес да отглеждат лозя.

— А колко жители наброяваше някога Балювица?

— През моите детски години някъде към 600—800 души, а сега са останали около 200. Балювица е китно селце. Сега почти всички къщи са нови, хубави, малко са останали от старите, но за съжаление повечето от новите къщи са заключени.

— Как ви посрещнаха сега вашите съселяни? Какви разговори водихте във връзка със съдбата на селото?

— Посрещнаха ме много топло, сърдечно. Срещата стана

в същото училище, където в детството съм се учил. Тъжно ми стана, че някогашната ни класна стая сега е празна... Пълномощникът, кметският наместник казва: „Сега имаме само три деца за училище.“ „Трудно — отговарям му аз — с три деца ще строите социализъм в Балювица...“

Но моите съселяни, ръководителите на стопанството в Боровци, пристигналите отговорни ръководители от Михайловград и Берковица, събрани тук, не гледат песимистично на обезлюденото село. Това са нови хора, които уверено вървят към бъдещето, чертаят планове, предлагат, обсъждат, спорят, уверени в силите си, че са в състояние да надвият всички трудности. Ще обновяват механизацията, ще въвеждат нови производства, ще разширят животновъдството, ще усъвършенстват производствените процеси, ще мобилизират волята на хората за постигане на висока производителност на труда, ще подобряват бита на хората. И са уверени, че така ще съживят обезлюдените села, включително и Балювица...

Слушах ги и си мислех: нови хора, изпълнени с оптимизъм! Това ме зарадва.

— Недалече преминава река Бързия, нали? Тя присъствува във вашите стихотворения.

— Да, наблизо е поречието на Бързия с чудесни овощни градини.

— Искам да попитам следното — знаем, че във всяко село от нашия край, а и навсякъде, има известни фамилии, стари родове. Вашият род как го наричаха тогава, когато вие сте живеели в село? Кои други фамилии си спомняте сега?

— Наричаха ни Исаевите. В селата наистина отделните фамилии са известни със своите имена. Понеже името на баща ми — Исай, беше по-необичайно от истинското ни фамилно име, Младенови, затова ни наричаха Исаевите. Най-голяма в селото беше фамилията Неновци, моят учител Кръстьо Филипов е от нея, също Атанас Ненов, Филип Ненов бяха от този род. Те имаха най-големите имоти в село и на тях бедните отиваха да обработват земята. Други фамилии, които съм запомнил, са Драганинци, Дакьовци, Обретеновци и други. В нашия край, както знаеш, фамилиите окончават на -овци.

— Така е, спомням си. А вие какъв имот имахте, другарю Исаев, притежавахте ли ниви, лозя... Как се изхранваше вашето голямо семейство, с какъв поминък се занимаваха родителите ви?

— Ние имахме на три места по малки късчета лозя, ниви и гори — в „Камико“, в „Мъртвината“ и край нашата къща,

до село. Земята беше недостатъчна да изхранва семейството ни и затова баща ми дълги години беше селски говедар.

— Помните ли какво се готвеше често у вас, характерни ястия или например каква зимнина подготвяхте. Веднаж присъствувах на разговор между Йордан Радичков и Вера Мутафчиева, които говореха за български ястия, тогава Радичков, също наш земляк, почна да обяснява начини на приготовление на зимнина и просто разказа смайващи неща.

— Моята майка, като обикновена селянка, приготовляваше за зимата зеле, чушки, туршия, ошав от плодове. Освен това имаше навик да бере коприва, изсушаваше я, стриваше я на прах и я готвеше през зимата. Това ставаше толкова често, че аз се заканвах да счупя гърнето с копривата.

Имахме биволици, които ни служеха и за впрягане, и за мляко. От биволското мляко ставаше най-гъстото кисело мляко и най-вкусното сирене. На малкото биволче казвахме турме. Имахме кокошки, свине и по няколко овце. Аз започнах да се трудя като овчарче още преди да тръгна на училище.

— А как в селото, във вашето семейство, празнувахте празниците — през зимата или напролет, спомняте ли си някои особености около подготовката им?

— Помня за Коледа и Великден се правеше особена подготовка — готвеха се специални ястия и в най-бедните семейства. В селото имаше черква, която съществува и сега. От време на време и сега идва поп да пее на няколко оглушали бабички.

— Във вашето семейство какво беше отношението към религията?

— Родителите ми не бяха религиозни, имаше у тях нещо езическо, почти не помня да са се кръстели, не проявяваха религиозни чувства. Може би съм бил четири-пет годишен, откогато ми е останал един спомен. В някакъв пролетен ден нашите чукаха с маши или с ръжени до оглушаване. Това се правеше, за да се прогонят злите духове. Когато бях в Индия, забелязах подобно нещо. В Делхи видях качени в камион накичени хора, които удряха железни пръчки и изричаха хорово някакви заклинания в чест на някои от многобройните им божества.

Или да кажем, на Лазаровден, на пролет у нас винаги идваха момичета, закитени с цветя, играеха лазарски игри и пееха...

Коледували сме, аз съм ходил със суровачка.

— Какво ви даваха при суровакането?

— Даваха ни плодове — круши, сливи или бучки захар, тогава бонбони в село нямаше.

На Великден беше много шумно и весело. Още в тъмно се отиваше на черква, черквата се обикаляше, като се носеха запалени свещи. За нас, децата, това беше нещо много забавно. Никаква религиозност не влагахме в това.

Както казах, на тия празници в къщи се готвеха богати ястия, пиеше се ракия и вино.

— Някакъв ранен спомен още от тия празници дали сега можете да разкажете, другарю Исаев?

— Имам един такъв спомен. В нашата къща бяха започнали подготовката за някакъв празник. Къщата ни се състоеше от една голяма стая, една хижа (нещо като кухня) и софа — чардак с дървен парапет, това беше всичко. В хижата имаше полица и на полицата съдове с гостби и пръстени паници. Бил съм много малък, но помня, че вдигнах една паница пълна с някаква течност и отпих доста много от нея. Изведнаж главата ми се завъртя, паднах и повече нищо не помня... После разбрах, че това било ракия, приготвена за празника. Едва останах жив... Десетки години минаха след това, аз все не можех да понасям миризмата на ракия.

— А вътре в голямата стая какво имаше у вас, на какво спяхте?

— Имаше леса, плетена от пръчки, върху нея се слагаха сламеници и на тях спяхме, наредени един до друг. Това беше леглото за всички. Стаята имаше два прозореца — южен и източен, сравнително много малки, често с изпочупени стъкла, а ние затулвахме дупките с обикновена хартия от вестник. Много мизерно беше. Върху един сандък си учех уроците, седнал на трикрако столче.

— Как се обръщахте към родителите си, какви бяха обръщенията?

— Мамо, тате, а като говорех за баща си казвах тато.

— Как ви наричаха, имахте ли някакво галено име?

— Младен, само така се обръщаха към мене.

— А сега си спомням, че отначало като говорихме с вас, вие споменахте за свещеника, който е кръстил баща ви. Той как се казваше?

— Исай Тошов, той е дал името на баща ми, кръстил и всички нас, затова името на единия ми брат е Псалтир, библейско, църковно име.

— Родителите ви пиеха ли, другарю Исаев?

— Баща ми пиеше много рядко, майка ми от време на време след тежък труд на полето, вечер изпиваше по чашка ракия.

— Какво е вашето отношение към пиенето на алкохол, вие

ходехте ли в компании, пиехте ли, също така по-рано дали сте пушили цигари?

— Употребявал съм алкохол сравнително рядко, само в отделни периоди — по-често. Нямам определено и постоянно влечение към пиенето. Опитвал съм се да пуша, дори някога си купувах цигари, но тютюнопушенето не ми е доставяло никакво удоволствие. При каквито и тежки обстоятелства да съм бил, не съм пушил, а обикновено се смята, че тютюнопушенето успокоява . . .

Въздържател не съм бил и не мисля, че въздържателството е високо човешко достойнство, като зная, че всеки краен фанатизъм води до духовно изсушаване. Но ми са противни и пияниците. Понякога, макар и рядко, в компания съм си позволявал да пийна повече, оказва се, че мога да се владея. Спомням си, веднъж бяхме с Фурнаджиев и Каралийчев в механата на ресторант КООП, днешния „Севастопол", стояхме до късно и пийнахме доста много. Двамата ми компаньори се напиха до забрава, а аз се чувствувах съвсем на себе си. В полунощ ги изведох (беше бяла снежна нощ), настаних ги в един файтон и ги изпратих по домовете, сам се върнах в къщи спокойно, без залитане . . .

— Забелязал съм, че в нашите разговори, а и в обща компания, като съм ви слушал, вие не употребявате цинични или груби изрази и думи, това мое впечатление вярно ли е?

— Аз никога не съм псувал, не съм свикнал. Мене ме отвращават циниците, грубияните. Хулиганството ме отвращава.

— Другарю Исаев, може ли да поговорим за любовта?

— Разбира се, можем да говорим за всичко.

— Как гледате на любовта, как бихте я определили, как оценявате любовта, какво е тя за вас, какво носи тя в един човешки живот? Знам, че любовта няма определение. Ларошфуко в своите остроумни максими и размисли казва за любовта: „Истинската любов е като вярата в призраци: всички говорят за тях, но малцина са ги виждали." И още: „Ако има чиста любов, любов без примес на други страсти, тя е онази, която се крие дълбоко в сърцето ни, неподозирана и за самите нас." Вие какво ще кажете?

— Истинската любов е свято чувство, неизмеримо силно; тя може да стимулира жизнеността на човека, творческата му енергия, да го окрили за високи благородни дела. Но при безразсъдства любовта може да го унищожи, да му донесе неизмерими страдания . . .

— Какво ви даде любовта?

– И огорчения, и голяма радост... След дълги лутания аз срещнах оная, която съм търсил и която ми донесе жадуваната светлина и радост.

– Тъй като цитирах вече Ларошфуко, позволете ми още веднаж да направя това, преди да ви задам новия си въпрос. Той казва: „Истинска любов се среща рядко, но още по-рядко е истинското приятелство." Тази мисъл страшно ми харесва и напълно я споделям. Вие какво мислите за приятелството, каква роля изигра то във вашия живот?

– Да, приятелството е наистина рядък гост на човека. А то е необходимо като въздуха и слънцето. Истинско е приятелството, когато е безкористно, всяка корист подкопава приятелството. Аз съм имал в живота си малко приятели, а винаги съм копнял за повече. Едно от най-чистите ми приятелства е това с Никола Вапцаров. И ако трябва да търся неговото обяснение, то е преди всичко в онова голямо отговорно дело, което спои приятелството ни. Приятел ми беше Тодор Павлов. Много добра беше нашата дружба с Ангел Каралийчев. Едно от най-близките семейства, с които приятелството продължи десетилетия, беше нашата дружба с Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева.

– Откога започна вашето приятелство? Бихте ли характеризирали като хора тези двама наши писатели, които имат и своето трайно място в нашата литература?

– Нашето приятелство започна през първата половина на 30-те години, когато Людмил Стоянов редактираше революционните литературни издания „Щит" и „Литературен преглед", а Мария Грубешлиева се приобщаваше към нашата революционна литература. От страна на Людмил Стоянов срещнах безкористно, топло внимание. Външно той не изразяваше чувствата си, имаше вид на студен човек, а всъщност беше сърдечен и духовно богат. Както, струва ми се, вече ти казах, независимо че бяхме на различни становища в т. н. „кормиловски спор", ние с Людмил Стоянов не скъсахме личното си приятелство.

Всъщност в центъра на това приятелство стоеше Мария Грубешлиева, която в литературата незаслужено остана в сянка. Толкова години вече критиката зъб не обели за нея. Почти същата участ има и Людмил Стоянов. А той има голям актив в революционната борба на културния фронт, автор е на такива произведения като повестите „Холера", „Сребърната сватба на полковник Матов", „Мехмед Синап", стихосбирката „Земен живот". Забележителна е неговата страстна революционна публицистика и есеистика.

— Какво още бихте добавили за Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева, другарю Исаев?

— Людмил Стоянов говореше малко, но умно, нямаше ораторски дар; а Мария Грубешлиева беше много общителна, с ведър характер, гостоприемна, умееше да се шегува. Благодарение на нейната широта и гостоприемство техният дом не оставаше без гости. След Девети септември те живееха на ул. „Неофит Рилски", близо до „Петте кюшета", а след това на площад „Свобода" в Лозенец, в един разкошен апартамент, добре обзаведен, с голям хол, библиотеки, там всеки ден посрещаха гостите си. Мария Грубешлиева умееше да се шегува със себе си: „Аз ще умра с шапка на глава!" Всеки момент беше готова да отиде някъде, да бъде в движение. Умря внезапно, на креслото си, когато навършваше седемдесет години.

Людмил Стоянов почина през 1973 година на осемдесет и пет годишна възраст.

— Другарю Исаев, ако ми се наложи да ви определя като характер, бих казал, че не сте човек, който носи в себе си хумора, който го владее. Не съм ви виждал да си правите шеги, не сте разказвали никога весели неща — анекдоти, случки, а за вицове да не говорим. Така ли е? Въпреки ведрината на вашия характер, не бих казал, че вие сте човек-веселяк.

— Хуморът не е черта на моя характер. Обичам обаче да слушам хумор, да чета хумор, вълнували са ме хумористични произведения или комични ситуации в живота, но, изглежда, не умея да си служа в творчеството и в живота с хумора.

— Това значи ли, че не понасяте шеги?

— Напротив. Понасям шеги. Не мога да понасям обаче плоските, лекомислените шеги, бърборенето. И ако съм попаднал в такава компания, ставам, казвам довиждане и си тръгвам. Празните приказки — весели или уж сериозни, са ми чужди. Дори снощи Людмила ме упрекваше, че като напускам така неочаквано компанията, не правя добро впечатление. Дори така да е, не мога иначе, изпитвам досада от празнословието, цинизмът ме просто разгневява. Но иначе обичам непосредствения хумор на обикновените хора, на селяните например, те тънко се шегуват, а тъпия интелигентски хумор, претендиращ за по-високо качество, не обичам.

— Тогава как написахте книгата си с епиграми „Таралежова ръкавица"? Това е вашата единствена книга, която издава известно отношение към хумора? Но ако се вгледаме в проблематиката и остротата на епиграмите ви, бих казал, че те са доста сатирични, изобличителни. Как дойде подтикът да на-

пишете цяла книга с епиграми? Струва ми се, че заглавието ви е много точно.

— Нравствено-етичните проблеми силно ме вълнуват. Съжалявам, че много малко съм изразил отношението си към недъзите, към цялата тая пошлост, еснафщина и кариеризъм, които доста чувствително тровят хората. Но, изглежда, че не ми стигат сили да изразя гнева си към човешките слабости и пороци.

Моята книга с епиграми „Таралежова ръкавица" излезе в „Профиздат" през 1968 г., а илюстрациите нарисува Борис Димовски.

Епиграмата никак не е лек жанр, тя изисква остроумие, силно гражданско чувство и вярна позиция, за да се удари едно отрицателно явление.

— Бихте ли посочили, кои от епиграмите си особено цените?

— Защо ме поставяш в такова затруднено положение?

Например още в самото начало е „Актуален лозунг". Силно ме дразни спортната запалянковщина на ония, които не спортуват, а само реват по стадионите; без да проявяват какъвто и да е интерес към изкуство, литература — търсят само зрелища! Или удоволствия по механи и барове:

По дяволите поеми и симфонии!
Напред към механи и стадиони!

Ето друга епиграма, насочена срещу доста разпространено явление:

Какво че е лакей и те напада,
нали човекът хлебеца си вади!

Ненавиждам и бюрократа, за когото Маяковски казва, че би му прегризал гръкляна:

Живял живот по графици,
за радост сляп и глух,
той между параграфите
предаде богу дух.

Или „Герой":

Лежи си героят на славата —
Нали му е длъжна държавата!

А ето „Тайната на успеха":

Тайната е много проста:
уважавай според поста!

Ето в тоя дух са написани „Укротеният“, „Майчино сърце“, „Благоразумие“, „Умение“, Неприятен въпрос“. И на края — една възхвала на „кроткия“:

Той не се натиска,
думата не взема.
Само си записва —
мярката ти взема.

— Другарю Исаев, ние проследихме издаването на вашите книги, а за една, която вие почти във всеки разговор споменавахте, не съм ви питал. Това е мемоарната ви книга „Незабравимото“. Кое ви даде подтик, какво ви накара да седнете и напишете спомените си. Какъв замисъл вложихте в тази книга?

— В миналото никога не съм помислял, че ще пиша мемоари. Но през последните години от много редакции ми искаха да напиша спомени по повод годишнини на хора, събития или за лични преживявания. Понякога се съгласявах, често отказвах, но се замислих дали не бих могъл да напиша нещо по-цялостно, при толкова много преживявания. Мои земляци и приятели като Иван Давидков и Анастас Стоянов много често ме подканваха да седна и напиша мемоарите си. На края реших да опитам. Когато се върнах мислено към изживяното, най-често в съзнанието ми изпъкваха детските години. Това ми даде подтик. Детските спомени силно ме увлякоха, затова страниците за тях са може би най-интересните в книгата.

Оттам започнах „Незабравимото“. От друга страна, моите контакти с революционери, а по-късно с писатели през 30-те и 40-те години са моменти от живота ми, които дълбоко са се врязали в моето съзнание. Особено Септемврийското въстание и моето скромно юношеско участие в него, емигрантските години, редица събития по-късно — всичко това като спомени силно ме увлече. Нямах намерение от преживяното да правя художествена литература, както правят някои писатели. Написах спомените си просто и мисля, че книгата намери добър прием, получи и награда от Съюза на българските писатели през 1977 г.

— Какво е вашето отношение към мемоаристиката, другарю Исаев? При вас съм виждал доста мемоарни книги.

— Аз много обичам да чета мемоари, но не обичам мемоари, в които авторите се стремят да украсяват, да измислят, да построяват фразите си така изкълчени, за да изглеждат оригинални. Предпочитам разказаното с простота, без жонгльорство, без самоцелно увъртане на езика. Познавам един талантлив белетрист и мемоарист, който обича да усуква фра-

зата до умъртвяване. Аз харесвам Вазов и Захари Стоянов с тяхната класическа простота и изразителност. Не случайно Горки казва, че в простотата се крият най-големите достойнства на изкуството.

– Интересно е какви бяха отзивите за вашата книга от съвременниците, които още са живи, от колеги и приятели. Примерно, имаше ли несъгласия с ваши оценки, с описването на отделни събития, бяха ли ви посочени неточности. Как се прие книгата от читателите?

– За „Незабравимото" аз получих много писма и устни оценки, някои толкова извисени, че ми ставаше неудобно. Получих и две-три писма за неточни факти и действителни пропуски. Например Борис Делчев ми посочи една неточност: когато говоря за Георги Жулев от Лесичево, пиша, че той заминава от София за Испания, а вярното е, че най-напред отива в Съветския съюз и оттам отива в Испания като интербригадист на страната на Испанската република.

От подобен характер са и другите бележки.

– Вие разказвате за редица свои другари, съученици, приятели. Дали те са още живи. Например живели сте някога с Найден Александров, цитирате спомени от Веско Филипов...

– Много от моите другари не са вече живи. Александров почина преди няколко години, а Веско Филипов е жив и аз четох неговите спомени в ръкопис.

– Другарю Исаев, като преглеждах тези дни ръкописа на анкетата, видях, че когато разказвате за тримата ваши съученици, осъдени на смърт през 1925 година, аз съм ви питал за тяхната съдба след това, но за един от тях нищо не сте ми отговорили.

– Става дума за Лукан Севастакиев, Велко Русинов и Зарко Трифонов, нали?

– Да. За Зарко Трифонов нищо не сте ми казали повече от това, което говорите и в спомените си.

– Зарко Трифонов не е вече жив, той беше от Живовци, родното село на Иван Давидков и Анастас Стоянов, което вече не съществува поради строителството на язовира край Михайловград. Но нищо особено след това не знам от неговата съдба. От тримата само Велко Русинов е жив.

– Интересно е, че вие не разказвате нищо за баба, дядо по майчина или бащина линия, защо?

– Не помня своя дядо или своя баба, нито от страна на майка ми, нито от рода на баща ми. Те са умрели много рано и няма нищо чудно, тогава хората са умирали много рано.

– А споменавате чичо си Арсени, той брат на баща ви ли е?

— Аз не помня и никакви братя и сестри на баща си. Чичо Арсени беше от рода на баща ми.

— Това и по линия на вашата майка ли се отнася? Интересно как да нямат те сестри и братя, когато тогава семействата са били многолюдни?

— Така е — нямам спомени за близки сродници, и да са съществували, били са далече, а ние живеехме извън селото, затова не ги помня.

Майка ми е от Гушанци. Наскоро ходих да търся документи за своя род, за рожденитe дати на родителите ми, на братята и сестрите. Един свещеник, млад човек от Боровци, се разрови, но нищо не откри; зае се да потърси и в старите църковни архиви. Изпрати ми една бележка за рождената дата на майка ми, но се оказа, че не е същата. В Замфирово говорих с две млади жени — партийна секретарка и председателка на селския съвет — бяха много услужливи, разровиха заедно с мене доста книги от регистрацията на населението, но нищо не успяхме да открием. Всички регистри от миналия век са унищожени. Огорчи ме този факт — че моите земляци са допуснали това.

— Другарю Исаев, като говорихме за квартирите, в които сте живели през 30-те и 40-те години и ставаше дума за пребиваването ви при Иван Вельов, вие ми разказахте веднаж, че сте отишли да живеете на бул. „Витоша". Така ли е?

— Трябва да ти кажа, че сега ми е трудно да установя точно последователно от коя квартира къде съм отивал през оня период, когато често са ме интернирали, затваряли, съдели... Налагаше се много често да сменявам квартирите си, преспивал съм при различни другари...

— А на булевард „Витоша" къде живеехте точно? Помните ли при кого?

— На булевард „Витоша" живях в една голяма кооперация, която съществува и сега. Бяхме се настанили на таванския етаж като наематели заедно с братя Русинови, синовете на червения поп — Ангел и Тодор. Ангел беше вече женен. Квартирата ми беше близо до Клуба на Работническата партия, който се намираше на ул. „Позитано" 1, двуетажна сграда, все още запазена. Както съм разказал вече, там при една внезапна блокада полицаите ме арестуваха.

...Сега си спомних, че известно време прекарах и при братя Зингинови.

— Кои са те, бихте ли обяснили?

— Обикновени наши другари — студенти. Приютиха ме в

квартирата си, когато ме търсеше полицията. Такова внимание проявиха към мене, че ми стана неудобно да остана повече при тях — сутрин, преди да отидат на лекции, ми лъсваха обувките. Това ме накара да си потърся друга квартира.

— А къде се намира тази улица „Паисий", на която сте живели по време на излизането на „Наша мисъл"?

— Този мой адрес беше отбелязан и на корицата на списанието. „Паисий" беше малка уличка, перпендикулярна на тогавашният булевард „Клементина" (сега „Стамболийски"), близо до площад „Възраждане".

Като говорим за онова време и за моите приятели, с особено добро чувство си спомням за Никола Алексиев Богданов от Берковица, есперантист, активен участник в борбата против фашизма. След Девети септември дълги години беше секретар на Българските професионални съюзи. С него останахме приятели и до ден днешен.

10 ноември 1978 г. — 29 ноември 1978 г.

Разговорът ни започва както обикновено — Младен Исаев е седнал на креслото до библиотеката. Сред новите книги, които виждам, е току-що издадената анкета „Александър Геров" от Катя Янева. Докато я разгръщам, Младен Исаев казва:

— Александър Геров е един от недооценените наши поети, а той има стихотворения, които могат да се наредят сред най-доброто в националната ни поезия. Сам Геров не скрива чувството си, че не е получил истинско признание от критиката.

— Другарю Исаев, днес смятам да поговорим за особености на творческия процес, за начина ви на писане, за отделни, специфични за вас изисквания, за някои черти на характера ви. Преди това обаче искам да ви попитам кое ви накара да пишете и за деца, много от вашите произведения са обичани от малките читатели. Споделете свои мисли за детското творчество?

— Който познава моето творчество за възрастни, ще си обясни и преминаването ми към детската литература. Винаги ме е интересувал детският свят, защото според мене децата са най-големият капитал, златният еталон на нацията. Още в навечерието на Втората световна война, както вече казах, аз изпитвах тревога за съдбата на децата. Преди да паднат първите бомби над София, написах стихотворения, в които давам въображаема картина на ужаса от войната.

— Значи, такива ваши стихотворения като „Запустелият

град“, „Безсънното дете“, „В нощта“, „Бъдеще“ не са писани по конкретен повод, изображението в тях е плод на творческото въображение?

— Да, те не се отнасят за конкретен случай. В тях съм се опитал да отразя едно предвиждане на близкия ужас.

Защо съм се тревожил за съдбата на децата? Както стана ясно от нашите разговори, аз съм живял много безрадостно детство, и когато пиша за малките, опитвам се да изразя това, което ми е липсвало, да възвелича и защитя детството като живот, бъдеще, красота... С една дума — моята огромна любов към децата ме подтикна да пиша за тях.

— Каква беше вашата подготовка преди да започнете да пишете за деца, бихте ли посочили автори, които са оказали влияние върху първите ви опити в областта на детската литература?

— Аз познавах голяма част от творчеството за деца на Вазов, чичо Стоян, Дора Габе, Ран Босилек, Ангел Каралийчев, но почнах да пиша за малките без някаква особена предварителна подготовка, започнах спонтанно, без опит. Може би с това ще се обясни и недостатъчната сила и дълбочина на стихотворенията от първата ми детска книга „Горско юначе“.

— Тя излиза през 1938 година, а през 1945 г. е издадена от Нариздат във второ издание.

— Да. Преминаването ми и към детската литература съвпадна с оня кризисен момент след така наречения „кормиловски спор“, когато, за да съществувам, трябваше да сътруднича на издания като „Детска радост“, „Светулка“, „Венец“. Особено отзивчиви към мене бяха Ран Босилек и Ангел Каралийчев.

Сътрудничеството ми в детските издания ме подкрепи морално и донякъде — материално. Но главният стимул беше вътрешното ми насочване към детския свят.

— Освен Ран Босилек, доколкото знам, и Ангел Каралийчев ви подпомага и насърчава в оня момент?

— Ангел Каралийчев като редактор в детския отдел на списание „Кооперативна просвета“ не само поместваше мои стихотворения, но ме насърчаваше да пиша и проза за деца. Като разбра, че обичам животните, накара ме да напиша разказчета за дивия горски свят. За мене още от ранното ми детство дивите животни бяха нещо много близко, познато, тъй като често ги бях виждал в нашите гори. В нашия балкан имаше много мечки, сърни, елени и други животни. Като ученик в Берковица през зимата съм виждал сърни, които вървят през снежните преспи на планината.

Така написах цикъла разказчета за сърните, който печатах в списанията, а после събрах в моята книжка „Сърненцето".

– Тя е издадена като номер първи от Детска библиотека „Златни книжки" от издателство „Т. Ф. Чипев" през 1945 г.

– Да. А по-късно написах и малката повест „Дивото мече", която имаше голям успех сред децата. Тя излезе след Девети септември.

– Според библиографската справка – излиза в издателство „Народна младеж" през 1948 г.

– За нея Емилиян Станев даде много хубава рецензия в издателството, сподели своето мнение и лично пред мене. Това много ме поласка, защото този чудесен майстор на художественото слово за възрастни, и в литературата за деца е отличен познавач на животинския свят.

– Вие имате и произведения за най-малките читатели, например детската картинна книжка на всички домашни животни „Моите другари". Това също е интересен момент от вашата творческа работа в литературата за деца.

– Да, имам няколко такива картинни книжки. Спомням си, че сестрата на Гео Милев, Пенка Касабова, в ония години имаше курсове за учителки в детските градини и издаваше списание „Първи стъпки". Аз станах уредник на това списание. Касабова беше много изискана, умна жена и с голяма всеотдайност работеше в тази област. С нея съм водил много разговори и спорове по въпросите на възпитанието.

– Разкажете повече за това списание, другарю Исаев?

– В „Първи стъпки" освен подборка от теоретически педагогически статии се печатаха и художествени творби. Издаваше се на ул. „Солунска" (сега „Васил Коларов") и на ул. „Гаврил Генов", на ъгъла, където се намира сградата на Софийското комендантство на МВР. Там бяха и курсовете за учителки в детските градини.

Тогава аз се отнасях малко с недоверие към тези курсове, казвах на преподавателката: „Госпожице Касабова, вие говорите постоянно за възпитание, а мене никой не ме е възпитавал и, слава богу, не съм невъзпитан човек. Прекалено много говорите за това възпитание." Тя ми отговори: „Това, че не са ви изкълчили в ранните години, също е своеобразно възпитание, оставили са ви естествено да се развивате."

Освен за най-малките, пишех и за юноши – пейзажни стихотворения. Тях ги печатах в списание „Венец", което се редактираше от Минко Генов, един демократичен и толерантен човек. Списанието се издаваше в сегашната сграда на Коми-

тета за печата на площад „Славейков“. Заедно с „Детска радост“ това бяха двете най-хубави списания за младите тогава. Не случайно в тях печатаха редовно Ран Босилек, Дора Габе, Ангел Каралийчев и др. Имаше и някакво църковно детско списание, невзрачно и набожно, в него не съм сътрудничил.

— Името на Ран Босилек като автор за деца е широко популярно, но ще бъде интересно да разкажете за човека Ран Босилек, чието истинско име е Генчо Негенцов. Как вие сте го запомнили, с какво ви е правил впечатление тогава?

— Ран Босилек е бил в миналото социалдемократ. Когато се запознах с него, той беше далече от политическия живот. Деликатен, внимателен, спокоен и честен. Не се колебаеше да взема за свои сътрудници и комунисти, макар че това му носеше неприятности. Всички редактори на детски списания, които печатаха творби на автори-комунисти, бяха постоянно упреквани от Министерството на просветата за това.

Ран Босилек умееше да привлича писателите, които можеха да пишат за деца. Сам той беше майстор, има силни детски стихотворения, но особен успех имаха великолепно написаните приказки. Той и Каралийчев спечелваха сърцата на децата, защото много добре изпълняваха своите произведения, просто омайваха малките...

В „Детска радост“ на Ран Босилек напечатах и моето стихотворение „Високи сини планини“.

— Това стихотворение има популярността на „Шумете дебри и балкани“, като деца ние сме го учили от читанките си. Спомняте ли си как го написахте, къде?

— Написах го тука, в София, но след едно пътуване в моя край. По време на това пътуване, когато влакът летеше от Фердинанд към Берковица, аз гледах нашите планини с величествения Ком и Тодорини кукли, с прекрасните била на Стара планина, очертани на фона на синьото небе. Картината остана в съзнанието ми и след като се завърнах в София, написах стихотворението съвсем спонтанно. „Високи сини планини“ както и „Шумете дебри и балкани“, никога не съм предполагал, че ще влязат така в сърцата на хората. Това, разбира се, много ме радва. Изглежда, и творбите на писателите имат свои съдби, както хората.

— Вие сега почти не пишете за деца, другарю Исаев. Как може да си обясним това?

— След Девети септември, макар и нередовно, продължих да пиша за деца, но създадените от мене произведения са неравностойни. В двете ми книги за деца и юноши с избрано —

„Високи сини планини“ и „В страната на слънцето“[60], е събрано онова, което аз смятах за ценно. Тия дни ги разгърнах и видях, че съм пропуснал редица свои детски стихотворения, които бих могъл спокойно да включа.

Като проследявам сега проявите си в детската литература, аз съм и изненадан, и зарадван, че много от моите стихотворения са влезли в христоматиите и в душите на българските деца. Това не съм и очаквал. И ако сега започваше моето творчество за деца, бих написал повече детски произведения.

Учудвало ме е много пъти, че в ония години ние сме били толкова чужди на лирическите вълнения, избягвали сме да пишем и за деца. Имаше доста ограничени схващания, които за радост вече са изживени.

– Другарю Исаев, какво ви даде творчеството, какво внесе то във вашия живот?

– Творчеството ми носеше огромна радост и наслада и не мога да си представя, че нещо друго би могло така да ме задоволи. И също така дълбоко вътрешно неудовлетворение, силно огорчение, когато не съм успявал да постигна замисленото.

– Сега, когато размишлявате над преживяното, когато обръщате поглед назад и правите равносметка на сътвореното, какви са изводите ви: ако можеше да се върнете при началото, как бихте започнали, кое бихте желали да бъде направено по друг начин?

– Пак така бих започнал и продължил, само с една уговорка: по-сериозно, по-задълбочено, по-упорито бих се подготвял за творческата си работа, бих натрупал повече езикова и обща култура. За мене езикът, като градивен материал на литературата, е изключително важно нещо. Не може писателят да не владее цялото национално богатство на езика, не бива да разчита само на някакъв вроден усет за словото. Какво е за мене отделната дума? Тя има не само конкретно, реално съдържание, но и свой аромат, звучене, цвят, а писателят трябва да има сетива, обоняние, за да долови всичко това. За такова усвояване няма изградена школа, трябва сам да умееш да откриеш и се насладиш на хубавата дума, ето защо е нужна упорита работа, и едва след това се проявява силата на таланта. Трудно се придобива усет за думата. А когато думите се съчетаят в единна система и чрез тази система се изграждат образи, внушават се мисли и състояния, тогава творецът се явява откривател, съзидател на красота.

Съветският поет Николай Заболоцки така остроумно е разкрил чудната магия на словото:

„Думите трябва да се прегръщат и ласкаят помежду си, да образуват живи гирлянди и хороводи, трябва да пеят, да тръбят и плачат, трябва да разговарят помежду си, както влюбените в гората, да си намигат, да си разменят тайни знаци, да си назначават срещи и дуели... Не зная дали може да се научи човек на такова съчетаване на думите. Обикновено у поета това се получава от само себе си и често поетът започва да го забелязва едва след като стихотворението е написано."

— Как сте посрещали отрицателните отзиви за творчеството си, как реагирате на отрицателни оценки? Смятате ли, че литературната критика вярно е оценила вашето творческо дело?

— Отрицателният отзив никога не може да бъде приет от автора без макар и малка доза огорчение. Аз съм бил много търпелив към всички отрицателни оценки за творчеството ми. Възмущавали са ме не отрицателните рецензии и отзиви, а онези писания, които са продиктувани от нечисти настроения и страсти, или пък са написани външно, безстрастно, с мярката на баланса, снизходително, така, както съм представен например в IV том на „История на българската литература", издание на БАН. Такива оценки са ме огорчавали. Смятам, обаче, че аз имам вътрешни сили и честност да приема отрицателната оценка, когато е аргументирана, задълбочена, доброжелателна.

— Другарю Исаев, как се ражда при вас замисълът за нова творба, как идва художественото хрумване? Имате ли вече определен начин, който стимулира вашето писане или вдъхновението само определя как да пишете?

— У всеки автор това бива различно. При мен това става по най-различни и нагледно странни и необикновени поводи. Например чута реплика или мелодия, сияние на залез или утро, една прочетена фраза, един сън дори може да роди инвенция за лирическа творба. Все едно че една семчица е попаднала на влажна земя, набъбва и започва да пуска кълн. Тогава аз чувствувам непреодолимо вътрешно желание да изразя хрумването чрез слово, в повечето случаи не чакам да зрее дълго време, а спонтанно сядам и почвам да пиша.

При мене става така — още от самото начало изведнаж като че ли се отключва някакъв вътрешен механизъм, някакви сонди започват да дълбаят моя вътрешен свят и от тези дълбини в процеса на писането излизат неподозирани неща — образи, преживявания, чувства, картини... Аз пиша тогава много упорито, работя над строфата, докато не я изваям; това може да продължи половин час, час, или цял ден. Но след то-

ва, като се връщам към написаното, много малко поправям. Много често, когато предварителното хрумване е било плитко, получава се така, че на другия ден написаното не ме задоволява, виждам, че инвенцията не е била дълбока. Имам цели папки с такива работи. Може би някои от тях при повторна работа биха станали годни...

— Имате ли определен час на писане, кога най-добре работите?

— Пиша обикновено сутрин, когато съм отпочинал, работя няколко часа. Следобед обикновено чета. Много ми е неприятно, когато сутрин ме викат някъде, на заседание или нещо друго, защото обикновено това е най-творческото време на писателя.

— Влияе ли ви околната обстановка, средата, в която пишете? Имате ли предварителни изисквания например в каква стая да бъдете, на какво бюро или маса да работите? Подготвяте ли стаята според някакви лични ваши изисквания?

— Свикнал съм да не ми влияе околната обстановка, живял съм винаги притеснен, с много хора. Едва от няколко месеца, както виждаш, имам свой кабинет. На мене много са ми пречели непредвидени лични несполуки, обстоятелства, които са ме огорчавали. Неуредици, особено в областта на бита, винаги са ме дразнили — например трябва да се търси техник за водопровода или електрическата мрежа, всичко това безкрайно ме е уморявало и тези грижи са ми били едни от най-досадните.

— А влияят ли на вашата работа сезоните, свързани ли са с времето, със състоянията ви по време на работа, когато пишете?

— Сезоните ми влияят. Най-добре и резултатно работя в меката, топла златна есен — това е любимият ми сезон, също напролет, когато разцъфтяват овошките, когато пъпките излъчват жизнен аромат. Есента например не ми навява тъжни, песимистични чувства, защото в нейните багри виждам спектъра на слънцето. Защото очаквам идването на зимата. Мене много силно ми действува предпролетното очакване, когато наедрява денят. Пришвин, като пише за зимата, говори, че с нея започва да прижда светлината. И аз очаквам тази дата — 22 декември, броя постоянно дните до този ден, защото от него денят започва да нараства, започва да нараства и светлината. Това е едно особено психологическо състояние у мене...

— Прави впечатление, че във вашата поезия липсват стихове за морето, вие не рисувате морския пейзаж.

— Не, това не е съвсем вярно, имам малък цикъл „Море" и още едно-две стихотворения на морска тематика.

— Въпреки това не бих казал, че морето присъствува във вашата поезия. Даже тези стихове не са едни от най-характерните, най-силните ви творби. Мисля, че основен за вас е планинският пейзаж, върховете, облаците над тях...

— Наистина за мен най-съществен и най-близък е балканският пейзаж, той присъствува в поезията ми. Край морето аз съм живял само като турист, докато с планините съм се сраснал, те са влезли в кръвта ми. Аз не мога без планината да си представя моя живот. Там душата ми се извисява, чувствувам вътрешен подем, прилив на сили...

Нали неотдавна у нас имаше изложба от картини на Николай Рьорих. Неговите платна ме дълбоко възхитиха. Особено картините от Хималаите. При моето пътуване през Северна Индия видях тези планини отдалече. Красота! Край морето съм се чувствувал по-равнодушен, така съм устроен.

— На машина ли пишете или на ръка?

— Пиша само на ръка. Написвам текста на ръка, а след това го преписвам на машина, за да го видя графически. Но никога не съм писал направо на машина.

— Така е, когато пишете поезия, а мемоарната си книга „Незабравимото", и нея ли написахте на ръка?

— И „Незабравимото" написах също на ръка. Ламар ми казваше, че пише стиховете си направо на машина и като се смееше широко, добавяше: „Слагам ги вечер в торбата и ги нося сутрин на пазар."

— Когато пишете, имате ли обичай да използувате речници, справочници, служите ли си с някакви книги или с пособия?

— В процеса на работата не, но между писането често използувам речници, енциклопедии, справочници...

— Имате ли бележници, тефтерчета, с които да си служите, правите ли си записки, записвате ли си предварително отделни хрумвания, изрази, образи...

— Много рядко си служа с такива бележници.

— Кое определя жанровете на вашето творчество, имате ли някакво предварително предпочитание, решавате ли в какъв жанр ще бъде бъдещото произведение?

— Жанровете на моите произведения се определят от характера на натюрела на автора. Непосредственият лирически изказ ми е присъщ, пиша просто лирически стихотворения, а когато съм искал да изразя по-широки замисли и вълнения, съм използувал жанра на поемата. Моят приятел Иван Давидков като редактор видимо не беше особено доволен от „Гневът", очаквал е лирическа поема, а тя стана лиро-епическа.

Според него „Гневът“ би станала по-силна, ако беше написана като лирическа изповед. Може би той да има някакво основание, но аз не можех да напиша поемата по друг начин.

— Каква поезия четете, имате ли предпочитания?

— Обичам да чета предимно мъдра и светла лирическа поезия. Или проза, каквато е тази на Лев Толстой. Напоследък все повече ми харесват по-философските автори. Моят кумир в поезията, Есенин, сега с редица произведения, които някога много съм обичал, не ме задоволява. А в стиховете примерно на Пушкин и Блок намирам все нови и нови неща, които досега не съм забелязал. Същото е и с поезията на Маяковски, макар че лирически тя не ме вълнува така.

— Вие ми дадохте вашето томче със стихове на Осип Манделщам, обещали сте ми и стиховете на Елиот, това също е показателно за вашите нови предпочитания в поезията. В творчеството ви забелязах и нещо друго — че няма почти никакво влияние на народните песни, на нашия фолклор.

— Народното творчество пряко почти не ми е влияело.

— Как може да си обясним това? Обичате ли да слушате народна музика, имате ли свои предпочитания към нея?

— Обяснението може би е в това, че не познавам много добре народните песни и приказки. В детството си нямах особен досег до тях, не е имало човек, от когото да слушам приказки, а в нашето семейство рядко някой запяваше...

Аз съм чел томовете с българско народно творчество, но, изглежда, че е било много късно да ми повлияе прочетеното. На сегашната ми възраст подобно влияние е съвсем трудно. Убеден съм, че познаването на народното творчество е много важно и нужно за твореца.

Народна музика много рядко слушам, защото има изпълнения по нашето радио и телевизия, които те отблъскват с еднообразието си. В Родопите съм слушал много народни песни и съм останал силно възхитен от изключително богатите текстове на тези песни. Но мелодиите не ми харесват винаги, твърде много си приличат една на друга. Обичам македонските народни песни, те са много живи, богати са на ритъм и съдържание.

— Другарю Исаев, вие сте присъствували на погребението на баба Елена Вапцарова и сте произнесли слово. Как стана това?

— Известиха ми по телефона, че баба Елена е починала и ме помолиха да приготвя кратко слово за погребението. Написах две страници текст, който прочетох над гроба ѝ край Банско; там се бе стекъл целият град. В словото казах, че тя е

родила не само бележития поет и революционер Никола Вапцаров, но го е възпитала в патриотичен дух, вдъхнала му е любов към родината и свободата.

— Вие имате с нея една снимка от Предела в Пирин. Кога се запознахте с майката на Вапцаров?

— С нея се запознах малко преди процеса, а по време на процеса тя идваше, както останалите наши близки. Но на мене ми направиха много силно впечатление писмата й до Борис Вапцаров, с когото бяхме заедно в концлагера. Помня, че в едно от тия окуражителни, силни писма тя казваше: „Помни, че преди да съмне, винаги става най-тъмно.“ Този образ, който тя беше намерила много точно и вярно, аз използувах в моята „Поема за Вапцаров“. Пред раждането на нашата свобода, пред разсъмването наистина беше най-тъмно. Тя пишеше и нежни, и мъжествени, бих казал, писма. Самата баба Елена Вапцарова беше мъдра и силна духом жена.

— Искам да ви помоля да отговорите на въпросите, които някога проф. Шишманов е задал на Иван Вазов. Те са интересни с това, че дават повод за разкриване на редица психобиографични черти, за очертаване характера на личността. Ще ви ги задам в същата последователност. Най-напред:

— Коя краска предпочитате?

— Краската на ведро пролетно небе.

— Коя е любимата ви миризма?

— Ароматът на цъфнала майска ливада.

— Кое цвете е според вас най-красиво?

— Розовата пъпка, когато се разпуква.

— Кое животно ви е най-симпатично?

— Конят. От дивите — сърната.

— Коя краска на очи и коси предпочитате?

— Цветът на ясни, открити очи, без притворство.

— Коя е според вас най-ценната добродетел?

— Да се трудиш за доброто на всички.

— Кой порок мразите най-много?

— За съжаление — не е само един. Например жаждата за власт, за постигането на която не се подбират средствата.

— Кое е вашето любимо занятие?

— Да пиша стихове.

— Кое развлечение ви е най-приятно?

— Да съзерцавам природата. И да пътешествувам по широкия свят.

— Кой е според вас идеалът на земното щастие?

— Лично за мене идеалът е да сътворя чрез словото кра-

сота, която да помага на хората да стават по-добри и по-благородни.

— Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?

— Съдбата на човека, изгубил всякакви сили да се бори и побеждава противочовешките сили в живота.

— Може ли да попита човек, на колко сте години?

— Може, но няма да получите отговор, защото май доста станаха . . .

— Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избирали сам?

— Не зная. Не съм мислил за това. Ще кажа само, че сегашното ми име не ми харесва особено.

— Кой е бил най-хубавият момент от живота ви?

— Утрото на Девети септември 1944 година.

— Кой е бил най-печалният (най-тежкият)?

— Когато се простихме с Никола Вапцаров и той замина за стрелбището . . .

— Коя е вашата най-голяма надежда?

— Че човечеството ще се освободи някога от кошмара на войните.

— Вярвате ли в приятелството?

— Да, макар че и много разочарования съм изпитал.

— Кой е за вас най-приятният момент през деня?

— Когато изгрява слънцето.

— Коя историческа личност ви е най-симпатична?

— Васил Левски.

— Коя личност от роман или театър?

— Татяна на Пушкин.

— В коя страна бихте предпочели да живеете?

— В която съм роден и отраснал.

— Кой писател предпочитате?

— Пушкин.

— Кой живописец?

— Владимир Димитров—Майстора.

— Кой композитор?

— Шопен.

— Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава?

— Бори се за живота до последния си дъх.

— Кое е според вас шедьовърът на природата?

— Човешкият мозък.

— От кое място сте запазили най-приятен спомен?

— От планините, които съм видял още от люлката.

— Кое ястие обичате най-много?

— Плодовете, в които са събрани лъчите на слънцето и соковете на земята.

— Предпочитате ли твърдо, или меко легло?

— Нормално.

— Кой чужд народ ви е най-симпатичен?

— Може да звучи шаблонно, но е истина: руският!

— Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на който одобрявате?

— Когато дойде мигът да се простиш с живота, от цялата си душа му благодари за всичко хубаво и чисто, което ти е дал!

В неделя, на 26 ноември по обед, заминахме с Младен Исаев до Кърджали и Хасково. В Кърджалийски окръг вече втори мандат той е народен представител и в понеделник ще стане провъзгласяването му за почетен гражданин на Кърджали. Домакините наистина успяха да направят от това тържество един вълнуващ празник и за поета, и за много от гражданите, които присъствуваха на него. Сърдечното отношение към Младен Исаев ми направи голямо впечатление и тук още веднаж аз почувствувах естествеността на неговото поведение, липсата на всякакво високомерие, липсата на превзетост, самолюбие, стремеж за самоизтъкване, черти, които не са чужди на редица наши съвременни писатели.

Вълнуващо премина и срещата-разговор в Драматичния театър „Иван Димов“ в Хасково. В проливен дъжд салонът се препълни с граждани. След това Младен Исаев дълго разговаря с поета Петър Василев, с когото има отдавнашно познанство.

През двата дни на път разговаряхме за много неща. В понеделник сутринта, 28 ноември 1978 г., преди да дойдат при нас любезните домакини, Младен Исаев започна с мене един спонтанен, непосредствен разговор.

— Досега аз разкрих пред тебе много страни от собствения си живот, моя път в литературата, отношението ми към хора и събития. А, струва ми се, не се докоснах до някои особено важни неща. Тази сутрин се събудих рано и тъй като в такива мигове човек може по-ясно да погледне на света, размислих се за изминалите бурни десетилетия, в които живях, и за нашата съвременност. И ме обзеха тревожни мисли, които бих искал да споделя.

Наистина величави и трагични събития преживя нашата планета и съвременното човечество. От една страна, имаме най-голямото събитие на века — Октомврийската революция, насочило развитието на света към нова, по-висока човешка ци-

вилизация; от друга — двете световни войни и други разгроми, донесли на човечеството невиждани жестокости и разрушения. Фашизмът достигна върха на съвременното варварство, превърна по-голямата част от Европа в гигантски концентрационен лагер, където в огнени пещи бяха живи изгорени и избити стотици милиони невинни хора, включително жени и деца. Нима може да се забрави такова нечувано озверяване?

Всичко това легна като тежък кошмар върху съзнанието на съвременното човечество. Наред с възхода на нашия социалистически свят продължават да действуват силите на стария свят на експлоатацията, жестокостта и войната. Този стар свят е еднакво активен както в гигантските си въоръжения и подготовка за нова война, така и с пропагандирането на антихуманизма и антикомунизма.

Всички жестокости и зверства, извършени в нашия век, допринесоха за обезценяване на много морални ценности. Грабителските войни и господството на фашизма донесоха страшна разруха не само в материалния живот, но оставиха и много морални травми в душите на милиони и милиони хора. Човешкият живот се обезцени. Милиони човешки същества може да бъдат убити без угризение на съвестта . . .

И най-тревожното е, че този процес продължава. Наред с влиянието на нашите хумании идеи, които много трудно проникват в останалия свят, аз виждам морална деградация и в някои среди от нашия свят. И това е дълбоко тревожно.

— Какво по-конкретно имате пред вид, другарю Исаев?

— Имам пред вид много неща, но ще посоча само един пример. Както е известно, китайската армия преди около две десетилетия беше революционна социалистическа армия, страж на социалистически Китай. А дойде момент, когато преминалото на контрареволюционни позиции военно маоистко ръководство изпрати части от същата тази китайска армия да нападнат СССР и да се бият по границата на една социалистическа държава. Нима това не е измяна, идейна и морална деградация?

Никой разумен и добронамерен съвременник няма право да си затваря очите пред огромния прилив на антихуманизма и деморализацията, които заливат планетата. За съжаление някои явления от този род по сложни пътища проникват и в социалистическия свят.

Да вземем нашата страна. Редица изконни добродетели на народа ни, формирани и съхранявани като скъпо достояние в продължение на векове — трудолюбие, скромност, самопожерт-

вувателност, взаимопомощ, уважение към човека, — сякаш започват да стават все по-чужди на отделни представители от нашето общество. На тяхно място избуяват егоизмът, грубият практицизъм, користолюбието, равнодушието към съдбата на близкия, завистта и животинската алчност. Нима е тайна безскрупулният стремеж у мнозина към лично облагодетелствуване — повече да вземе, по-малко да даде? Много от тези язви с голяма решителност бяха посочени от Юлския пленум на партията.

— С тези язви у нас се води упорита борба.

— Да, борба наистина се води. Големи са усилията на нашата партия да се формира ново, комунистическо съзнание, нова нравственост у хората. Това е историческа необходимост, без осъществяването на която ние няма да влезем в комунистическото общество. Но засега нравствената деформация си остава тревожен факт.

Нерядко ние вземаме желаното за действително: в печата, телевизията, радиото, като сочим действителните успехи в моралното извисяване на нашия съвременник, сами си затваряме очите пред фактите на деморализацията и така се получава една доста розова картина на действителността. „Малката правда“ била само изключение. А в действителност се оказва, че нейният терен не е толкова ограничен, както ни се иска да бъде. Без да бъдем песимисти, нямаме никакво основание за евтин оптимизъм . . .

— Какви други проблеми от подобен характер ви вълнуват, другарю Исаев? Напълно споделям вашата тревога и тя ми е съвсем близка.

— За съжаление те не са малко.

Да вземем например огромните размери на днешните въоръжения. Монополистите от САЩ и другите западни страни са натрупали и продължават да трупат хималаи от най-смъртоносни оръжия — водородни бомби, адски опасни химически, бактериологични и всевъзможни други средства, предназначени единствено за война и унищожение на хора и материални ценности. За да осигури съществуването си срещу опасността, нашият социалистически свят е принуден също да се въоръжава за отбрана. Така се е стигнало до положението планетата да натежи от такива страшни оръжия, които ако се пуснат в действие в една световна война, цялата планета би се превърнала в пустиня. Нима има по-важен проблем от този, да се спрат въоръженията, да се премине постепенно към пълно разоръжаване, да се запази мирът на земята. В тази борба за спасяването на човечеството от гибел трябва да намери свое-

то място всеки честен човек, всеки творец, всеки писател...

И само това ли е? Ами отравянето на природната среда, в която живеем? Всеки ден, всяка минута в жизненото пространство на човека, заводи и техника изхвърлят планини от отровни вещества, получени в процеса на производството и във всевъзможните човешки дейности, които не само замърсяват, а буквално умъртвяват цялата биосфера. Човечеството се самоотравя с такива бързи темпове, които според учените, предвещават истинска гибел. Нужни са незабавните усилия на всички хора на планетата за предотвратяване на тази страшна опасност.

— Навярно има и други невралгични проблеми, които ви тревожат, другарю Исаев? В книгата ви „Покой за тебе няма", а и в редица от последните ви творби са засегнати тези остри въпроси.

— Ще посоча още един и с това ще завърша. Думата е за оная страшна нищета и мизерия, в която живеят и угасват много милиони хора по света. Отдаде ми се възможност да посетя много страни в Азия, Африка и Южна Америка и там бях истински потресен от това, което видях. Стотици милиони човешки същества живеят в убийствена нищета и лишения. Върлуват глад и болести. Стотици хиляди деца умират от глад в същото време, когато в други страни експлоататори и грабители-капиталисти тънат в разкош и пресищане. Нима този свят може да се нарече културна цивилизация?

Ето всичко това лично мен дълбоко ме тревожи, буквално нарушава съня ми, не ми дава покой. Зная колко трудно ще се ликвидират тези неправди, тези язви, от които е натежала планетата ни. И за мен няма никакво съмнение, че само комунистическото бъдеще на човечеството е в състояние да избави света от тези страшни бедствия. В борбата за този бъдещ свят аз виждам и своето скромно място на човек, гражданин и поет...

В познатия глас на поета, в дълбочината на неговите тревожни вълнения и размисли откривам много от темите и проблемите на неговата поезия. В авторското и човешкото присъствие на Младен Исаев в нашата литература са отразени високите повели на дълга и времето, изпъква примерът му за единодействие между думи и дела. И тук, в този южен град на родината, и където и да се намира, той винаги се е стремял към висотата на идеалите и мечтите на своята революционна младост.

София
1976—1979

БЕЛЕЖКИ

[1] Младен Исаев е от авторите, с които са правени не малко разговори и интервюта, които са публикувани в нашия литературен и всекиднев печат, в книги. Тук бих посочил някои по-характерни разговори с него: „Да се живее и твори в общество, в което няма да има нито един страдащ човек", Изповеди. — Отеч. фронт, 26 април 1975 г. от Георги Чаталбашев, „Поезия — гражданска, социалистическа", Лит. фронт, 20 ноември 1975 г. от Атанас Свиленов, „При Младен Исаев", сп. „Съвременник", г. V, кн. 3 от 1977 г. от Иван Попиванов. Младен Исаев е сред интервюираните творци в книгата „Съкровеното" от Наташа Манолова и Вера Стефанова, БП, 1978 г. Преди тази литературна анкета аз също съм печатал свои разговори с поета в „Пулс", „Български журналист", „Народна армия", „Работническо дело", алманах „Хоризонт" — Стара Загора, както и в книгите ми: „Между дълга и вдъхновението", ВИ, 1971 г. и „Изстраданото слово", Партиздат, 1979 г.

[2] В. „Младеж", г. I—III, 1 юни 1921 г. — 1 август 1923 г. Орган на Съюза на комунистическата младеж, седмичник. Редактори Т. Павлов и др. В редица статии и други материали вестникът отразява живота на трудовата и учащата се младеж, проблемите на международното младежко движение. Печата и художествени материали. Спрян от властта.

[3] В. „Работнически вестник", г. I—XXXV, 5 септември 1897 — 15 ноември 1937 г. Централен орган на партията, създаден след IV конгрес на БРСДП.

[4] В. „Полярна звезда", г. I, октомври 1924 г. — януари 1925 г., илюстровано литературно-научно издание за работници. Редактор Исак Наимович. Помества редица статии, разкази, стихове, библиография.

[5] Сп. „Нов път" г. I—II, 1 декември 1923 г. — 15 април 1925 г. Излиза два пъти в месеца, редактор Георги Бакалов. Това е първото легално обществено-политическо и литературно списание на партията след Септемврийското въстание от 1923 г. Поместват се редица статии по проблемите на обществено-икономическото развитие, а така също и по литературни проблеми. Тук публикуват своите първи произведения авторите на „септемврийската поезия" Ангел Каралийчев, Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев, а техните стихосбирки излизат като издание на библиотека „Нов път". Младен Иванов (Георги Цанев) помества рецензии за тримата поети-септемврийци. Сътрудничат Т. Павлов, Д. Талев, К. Зидаров, А. Жендов, Е. Стайков, Ем. Коралов и др.

[6] Сп. „Пламък", г. I—II, 15 януари 1924 г. — януари 1925 г. Месечно списание за литература, изкуство и обществен живот с главен редактор Гео Милев и с помощници Христо Ясенов, Ламар, Николай Хрелков. Тук е публикувана поемата „Септември", както и редица от най-известните статии на редактора на списанието. След арестуването на Г. Милев списанието спира да излиза.

[7] В. „Въздържателно ехо", г. I, 15 януари 1926 г. — 2 юни 1926 г.

Лист на ученическото неутрално въздържателно дружество „Просвета". Излиза месечно под редакцията на ученически комитет във Враца.

[8] Сп. „Наковалня", г. I—VI, 10 декември 1925 г. — 25 февруари 1933 г. Седмично литературно-научно списание с редактор Димитър Полянов. Едно от първите легални комунистически издания след априлските събития. Публикуват се теоретични статии и художествени материали. Сътрудничат Г. Бакалов, Т. Павлов, С. Гановски, А. Тодоров, Хр. Радевски, Н. Хрелков, Н. Ланков, Кр. Пенев и др.

[9] Ячо Кабаиванскн (Марко Поло) е роден на 15 януари 1907 г. в Пловдив, а умира през 1955 г. на 1 септември. Завършил е реална гимназия и Ветеринарно-медицинския факултет в София. Издава „Това е положението", повест (1943), „Под бомбите", повести и разкази (1945), „Темелко Ненков", роман (1952). „Избрани разкази" (1961) и др.

[10] В. „Новини", г. I—IV, 29 януари 1926 г. — 4 септември 1928 г. Независим ежедневен вестник с редактори П. Георгиев, Д. Найденов, Е. Стайков, Д. Ганев, К. Панчев и др. Като легално издание на партията защищава правата на работниците и подема акция за възстановяване на дипломатическите отношения със СССР.

[11] В. „РеЛеФ" (Работнически литературен фронт), г. I—V, 6 декември 1929 г. — 22 юни 1934 г. Редактори Хр. Радевски и др. Литературен вестник, легален орган на партията за култура и изкуство. В него се печатат редица теоретически статии и произведения на нашата антифашистка литература. Линията на вестника е свързана и с левосектантското ръководство на партията, но повечето от поетите, писателите и критиците в своите произведения успяват да отразят правдиво живота на борческия пролетариат и убедително да защитят класово-партийния критерий в пролетарско-революционната ни литература. Сътрудничат Г. Бакалов, Т. Павлов, Г. Караславов, Ил. Тодоров, Ан. Тодоров, Ив. Руж и много други.

[12] В. „Работническо дело" започва да излиза на 5 март 1927 г. и продължава да излиза и до днес като орган на ЦК на БКП.

[13] Цветан Стефанов, „Перо и дълг", спомени, Партиздат, 1976 г. с. 198.

[14] В. „Ехо", г. I—V, 19 февруари 1930 г. — 30 юни 1934 г. Това е най-дълготрайният масов ежедневник на нелегалната БКП. Редактори Мл. Исаев, Д. Найденов, Г. Караславов, К. Панчев, Жак Натан и др. Печата редица обществено-политически и информационни материали. Спрян от властта.

[15] Сп. „Звезда", г. I—II, 15 август 1932 г. — 30 юни 1934 г. Продължение на преди това излизалото сп. „Наша мисъл". Директор-издател е Георги Бакалов. Печатат се статии, стихотворения, разкази. Разглеждат се проблеми на пролетарско-революционната литература.

[16] В. „Мир", г. I—L, 22 септември 1894 г. — 30 декември 1944 г. Орган на Народняшката партия. В продължение на петдесет години защищава предимно интересите на едрата буржоазия с русофилски и англофилски тенденции. В него са сътрудничили такива автори като Ив. Вазов, Мих. Маджаров, Ант. Страшимиров и др.

[17] В. „Кормило", г. I—II, септември 1935 г. — 23 юли 1936 г. Редактор Пантелей Матеев. Вестникът излиза като легално партийно издание след спирането на „РеЛеФ". Сътрудници са Хр. Радевски, Г. Караславов, Мл. Исаев, Л. Стоянов, М. Грубешлиева и др. В „Кормило" Н. Вапцаров отпечатва едни от първите си творби, след неговото идване в София. Вестникът е свързан с така наречения „кормиловски спор", след който прекратява излизането си.

[18] Антон Иванов е роден на 26 октомври 1884 г. в Копривщица.

[19] Запазено е писмо № 53 от 25 април 1942 г., подписано от председателя на Съюза на българските писатели Стилиян Чилингиров и секретаря на съюза Димитър Пантелеев, в което те пишат до министъра на вътрешните работи и народното здраве:

Господин Министре,

В началото на м. март, т. г., нашият талантлив съюзен член и чиновник в канцеларията Младен Исаев Младенов от с. Балювица, Берковско беше задържан в Дирекцията на полицията и в последствие интерниран в с. Еникьой, Ксантийско. Понеже неговото семейство е изпаднало в крайно бедствено положение, молим Ви, ако срещу Младен Исаев няма сериозни улики за извършено противодържавно деяние, да наредите да бъде освободен.

[20] Писмото на проф. Михаил Арнаудов е от 30 юни 1942 г. и е адресирано до адвоката Сотир Янев, който е официален защитник на подсъдимия Младен Исаев. То има следния текст:

Почитаеми господине,

На запитването Ви от 29 т. м., редакцията има чест да Ви съобщи, че г. МЛАДЕН ИСАЕВ е печатал в сп. „Българска мисъл" следните стихотворения:

1. Хайдушка кръв, год. XIV, 1939, кн. 3, стр. 157—160.
2. Война, 1939, год. XV, 1940, кн. 1, стр. 13—16.
3. Огнища, год. XVI, 1941, кн. 9, стр. 489—491.

За творчеството на същия е отпечатана рецензия в тази годишнина на списанието, кн. 1, стр. 58—60, от г. Стойко Божков.

[21] Писмото на Теодор Траянов е написано на ръка и е адресирано също до адвоката Сотир Янев:

София, 14 юлий 1942 г.

Многоуважаеми г-н С. Янев,

Вярвам, тази ми бележка да Ви намери още у дома.

Моля Ви, съобщете на почитаемия съд, че аз съм доста зле от снощи с моето слабо сърце и въпреки желанието си не мога да се явя с този страшен задух в съда. Всъщност аз нищо не знам по делото и мога да съобщя само, че Младен Исаев е добър, талантлив поет и, струва ми се, доста наивен господин.

С уважение
Теодор Траянов

[22] Редакторът на илюстрования вестник за деца и юноши „Славейче" Георги (Гео) Кръзов изпраща следното писмо с дата 30 юни 1942 г. до Сотир Янев:

Почитаеми господине,

На запитването Ви дали писателят Младен ИСАЕВ е бил сътрудник на редактирания от мене детски вестник „Славейче", отговарям Ви следното:

МЛАДЕН ИСАЕВ е сътрудник на вестника от първата годишнина. Печатани са досега повече от десетина негови стихотворения, които се отличават с хубаво весело настроение и познаване на детската душа.

Гео Кръзов е подписал и писмото, изпратено от проф. Михаил Арнаудов като редактор в сп. „Българска мисъл“.

[23] В. „Днес“ в броя си от 5 февруари 1942 г. помества подробна информация под заглавие „Наградени писатели“, в която се съобщава следното:

„Завчера вечерта, в Дома на изкуствата и печата, имаха общо заседание участвуващите в разните комитети по раздаване на литературните награди за 1941 г. писатели. На това събрание са били присъдени и шест награди, учредени от Писателския съюз. Както се вижда, литературните награди за 1941 г. са значително повече, отколкото през други години, — което, разбира се, радва не само писателите. Наградите са отсъдени, както следва:

Съюзната награда при жури: Д. Б. Митов, Г. Караславов и Николай Дончев се дава на Младен Исаев за книгата му стихотворения „Човешка песен“.

Наградата „Йордан Йовков“ при жури: Ран Босилек, Г. Цанев и П. Горянски се дава на Ангел Каралийчев за книгата му „Птичка от глина“.

Наградата „Вишневи“ при жури Управителният съвет на Българския писателски съюз се дава на Кирил Христов за драматическата му балада „Св. Седмочисленици“, отпечатана в сп. „Българска мисъл“.

Наградата „Йосиф Вешков“ (еднократно за 1941 г.) при жури: Дим. Талев, Емил Коралов и Дим. Пантелеев — за най-хубаво произведение със сюжет от Македония, се разделя между писателите: Стилиян Чилингиров — за книгата му „През Македония“, Добри Немиров — за книгата му „И вечна да е“ и Георги Константинов за книгата му „Душата на Македония“.

Наградата „Проф. Иван Д. Шишманов“ (еднократно) при жури Управителният съвет на съюза се дава на Стефан Станчев за книгата му „Разковниче на сърцето“.

Наградата „Стилиян Чилингиров“ (еднократна) при жури Управителният съвет на съюза се дава на Асен Разцветников за цикъл стихотворения, отпечатани в сп. „Златорог“.

Предстоят да се раздадат още около 10 награди от Българската академия на науките, 3 от Просветния съюз и една за роман от фонда „Веселина Дервентска“.

Във вестника са публикувани и портретите на осемте наградени писатели.

[24] За тетрадката „Сампа“ по-подробно виж в анкетата разговора от 21 юли 1978 г.

[25] В своя спомен, публикуван в сб. Никола Вапцаров — спомени, писма, документи, БАН, 1953 г. Живко Живков, който като арестуван по същото време, когато Вапцаров е изтезаван в Дирекцията на полицията, съобщава следния факт:

„Една сутрин, когато се събудих, прочетох надраскана с гвоздей на горната част на вратата, над шпионката, следната строфа:

Борбата е безмилостно жестока.
Борбата, както казват, е епична.
Аз паднах. Друг ще ме смени и толкоз —
какво тук значи някаква си личност!

Тази строфа се беше родила в килията на Дирекция на полицията. Втората строфа от своето предсмъртно стихотворение Вапцаров е написал по-късно, когато се е намирал в затвора.“ — с. 244.

[26] Георги Минчев е роден на 1 октомври 1907 г. в с. Медово, Старозагорско. Активен ремсист и партиен деятел. От юли 1941 г. е член на Централната военна комисия при ЦК на БКП. Арестуван е през февруари 1942 г. Редица подробности за неговата дейност могат да се прочетат в крайно интересните спомени на Цола Драгойчева „Повеля на дълга", книга втора „Щурмът".

[27] Петър Богданов е роден на 6 април 1908 г. в Трявна. През 1936 г. е бил осъден на десет годиин затвор за активна нелегална дейност. През 1940 г. освободен, той отново се включва в антифашистката съпротива. От 1942 г. е бил инструктор на ЦК на БКП.

[28] Борис Вапцаров е третото дете в семейството на Елена и Йонко Вапцарови, роден на 28 юли 1915 г. Той е печатал сравнително малко спомени за своята дейност и за Никола Вапцаров. Едни от най-ранните му спомени са публикувани в сб. Никола Вапцаров — спомени, писма, документи, БАН, 1953 г., с. 23. Внимание заслужават неговите „Спомени за моя брат", отпечатани в бр. 30, 31 и 32 на в. „Литературен фронт, 1979 г., както и отвореното писмо „За нашия Никола Вапцаров", изпратено и публикувано във в. „Отечествен фронт" от 1 август 1979 г., бр. 10 630. Това писмо е подписано от Борис Вапцаров, Райна Вапцарова, Мая Вапцарова и Никола Б. Вапцаров. То е препечатано и в редица други наши издания.

[29] Марко Марчевски е роден на 1 октомври 1898 г., а е починал на 10 април 1962 г. Автор на редица произведения за възрастни и деца и юноши. С особена известност се ползуват книгите му „Партийна тайна", „Героите на Белица", „Митко Палаузов" и др.

[30] Ангел Вълчанов е основател на Радиотеатъра след Девети септември, където е поставил повече от 130 пиеси.

[31] Любомир Панайотов Пипков е роден на 6 септември 1904 г., а умира през 1974 г. Известен български композитор, автор на оперите „Момчил", „Антигона 43", „Оратория за нашето време", на много концерти и солови песни.

[32] Трифон Кунев е роден на 20 февруари 1880 г. в с. Ъглен, Ловешко, а умира на 2 февруари 1954 г. Сътрудничил е на „Мисъл", „Наш живот", „Българан" и др. Издал е книги като „Песни" (1905), „Хризантеми" (1907), „Стихотворения" (1945) и др.

[33] Истинското име на Веселин Андреев е Георги Георгиев Андреев. За неговия литературен псевдоним вж. кн. „Изстраданото слово" от Стефан Коларов, Партиздат, 1979 г.

[34] Сп. „Нова литература", г. I—II, 25 януари 1935 г. — 20 октомври 1936 г. Излиза и под заглавие „Мисъл". Редактор Георги Бакалов. Сътрудници Г. Караславов, Хр. Радевски, Ан. Тодоров, С. Гановски, М. Марчевски, Кр. Пенев, Л. Стоянов, О. Василев и др. Списанието е свързано с кормиловския спор.

[35] Кормиловският спор се поражда от сборника „Брод". В него са включени стихове от Людмил Стоянов, Ламар, Николай Хрелков, Пантелей Матеев, Мария Грубешлиева, Крум Пенев, Христо Радевски, Младен Исаев, Никола Ланков, Ангел Тодоров.

Рецензия за сборника — „Една книга на художествения реализъм", публикува В. Александров в сп. „Нова литература", бр. 18, г. I, 1935 г.

Илия Тодоров (Владимир Топенчаров) публикува статията си „Поети-граждани" за сборника „Брод" в сп. „Нова литература", кн. 23 и кн. 24, г. I, 1935 г.

Георги Караславов отговаря във в. „Кормило" на отправените бележки за стиховете на Хр. Радевски от Ил. Тодоров. Първата част на неговия отговор под заглавие „Брод" излиза на 2 страница под рубриката „Лите-

ратурна ковачница", бр. 9, 1935 г. В бр. 10 следва продължението под ново заглавие „Творчеството на бродци", в бр. 11, третата, последна част, излиза под заглавие „Бродци".

Георги Бакалов помества в сп. „Мисъл", което излиза на мястото на сп. „Нова литература" (редактор Трудин — Сава Гановски), статията „По хлъзгав път" (Спорът около „Кормило") в бр. 12, г. II, 20 юни 1936 г.

В бр. 38, 1936 г. на в. „Кормило", посветен на Максим Горки, на втора страница е публикувана статията „Нашият отговор".

В следващия бр. 39, 1 юли 1936 г., подлистника на втора и трета страница Александър Жендов помества статията „Георги Бакалов фалшифицира...", а на цялата четвърта страница в същия брой е поместена статията на Георги Караславов „Така ли е, Георги Бакалов?"

В бр. 40 на в. „Кормило", 8 юли 1936 г., на цялата четвърта страница са публикувани следните материали: „Няколко пункта около спора (анализ на спора)" и „Няколко читателски писма върху спора около „Кормило".

[36] Владимир Василев е роден на 4 ноември 1883 г. в Бургас, а умира на 27 декември 1963 г. Сътрудничил е на „Светлина", „Българска сбирка", „Демократически преглед" и др. От 1920 г. до 1943 г. редактира най-голямото буржоазно литературно списание у нас в периода между двете световни войни „Златорог". По-подробно за Вл. Василев може да се прочете в кн. „Познавах тези хора" от Б. Делчев, БП, 1968 г. и кн. „Едно необикновено приятелство" от Г. Константинов, БП, 1967 г.

[37] В. „Дума", г. I—III, 11 септември 1929 г. — 4 февруари 1931 г. Седмичник за литература, изкуство и обществен живот. Редактори Н. Бранев, А. Георгиев, Ат. Цветков.

[38] В. „Литературен час", г. I—V, 10 април 1935 г. — 2 ноември 1940 г. Седмичник за литература, изкуство, наука и обществени въпроси. Започва да излиза поради разцепление на сътрудниците на в. „Литературен глас". Сътрудничат К. Петканов, Б. Ралев, Б. Болгар, М. Вълев, Ст. Ц. Даскалов, Ст. Чилингиров и др.

[39] В. „Свят", г. I, 5 октомври 1933 г. — 7 юли 1934 г. Илюстрован седмичник с редактор Орлин Василев. Излиза като орган на Комитета за борба против фашизма и войната. По време на Лайпцигския процес защищава Г. Димитров и неговите другари. Спрян от властта.

[40] В. „Литературен преглед", г. I, 12 септември 1934 г. — 24 април 1935 г. Седмичник за изкуство, литература и критика с редактор Людмил Стоянов. Обединява антифашистките писатели като Г. Караславов, Мл. Исаев, Хр. Радевски, Н. Хрелков, О. Василев, П. Матеев, М. Марчевски и др.

[41] В. „Щит", г. I, 27 септември 1933 г. — 13 юни 1934 г. Седмичник за литература, изкуство, обществена мисъл с редактор Людмил Стоянов. Сътрудничат главно писатели-антифашисти като Ан. Тодоров, Кр. Белев, Г. Караславов, М. Грубешлиева, Н. Ланков и др. Спрян от властта и на негово място започва да излиза „Литературен преглед".

[42] В. „Фронт на трудово-борческите писатели", г. I, юни 1932 г. — 29 март 1933 г. Месечно издание на Съюза на трудово-борческите писатели. Редактори Ал. Жендов, Г. Караславов, Б. Дановски, Ламар и др. Сътрудничат прогресивни писатели и писатели-комунисти. Главната платформа е борба срещу настъплението на фашизма и защита на съветската култура.

[43] В. „Преглед на антивоенното движение", г. I, 16 декември 1932 г. — 20 април 1933 г. Редактори са Л. Стоянов, О. Василев. Сътрудничат Г. Бакалов, Ал. Жендов, Кр. Белев, Н. Хрелков, а от чуждестранните писатели Иля Еренбург, Анри Барбюс и др.

[44] В. „Поглед", г. I—V, 29 юни 1930 г. — 15 юли 1934 г. Редактори

Д. Найденов, Г. Караславов, К. Панчев, Н. Ланков и др. Развива широка дейност за пропагандиране на живота в СССР. Спрян след Деветнадесетомайския преврат.

[45] В. „Вик", г. I—II, 22 май 1933 г. — 19 юни 1934 г. Редактор Тодор Генов. Вестникът организира защитата на Г. Димитров по време на Лайпцигския процес. Спрян от властта.

[46] В. ЛИК (Прожектор) г. I—II, 3 октомври 1934 г. — 17 юни 1936 г. Седмичник за литература, изкуство, театър, кино, наука. Редактори Ем. Коралов, Г. Цанев, Св. Минков и др. Утвърждава прогресивните, реалистични тенденции в българската култура и литература, помества различни материали, посветени на съветската литература. Сътрудници Е. Багряна, Г. Караславов, Хр. Радевски, Л. Стоянов и др.

[47] Сп. „Българска мисъл", г. I—XIX, ноември 1925 г. — януари 1944 г. Главен редактор проф. Мих. Арнаудов, редактори Петър Динеков и Ал. Брумов, Г. Кръзов. Издание на Върховния читалищен съвет в България. Месечно литературно-научно списание с независима литературна политика.

[48] Сп. „Съдба", г. I—XV, 1929 г. — октомври 1943 г. Издание на дружеството на българските слепи и на Читалището на слепите в България. Редактор Д. Пантелеев и др. Сътрудничат с художествени произведения и литературна критика Л. Стоянов, А. Каралийчев, И. Йовков, Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников, О. Василев и др.

[49] Сп. „Детска радост", г. I—XXIX, октомври 1910 г. — юни 1947 г. Започва като библиотека от детски книжки, а след това става списание за деца и юноши, което има голяма популярност у нас в периода между двете световни войни. Сътрудничат Д. Габе, Елин Пелин, Ас. Разцветников, Калина Малина, А. Каралийчев и др.

[50] Сп. „Светулка", г. I—XXXIX, 1 януари 1904 г. — май 1947 г. Детско списание с картинки, редактирано от Г. Стоянов. Едно от най-дълго излизалите у нас детски издания, в което сътрудничат едни от най-известните ни детски писатели.

[51] Сп. „Росица", г. I—X, 1 октомври 1934 г. — 1945 г. Редактор Дора Габе, Г. Кръзов, Ст. Ц. Даскалов, Т. Самодумов и др. Поместват се редовно стихотворения, приказки, богато илюстрирани. Сътрудничат А. Каралийчев, Ас. Разцветников, Хр. Радевски, Г. Караславов, художниците Ил. Бешков и Ст. Венев, и др.

[52] В. „Весела дружина", г. I—XI, октомври 1933 г. — 18 май 1947 г. Седмично вестниче за деца, редактирано от Ем. Коралов, Ас. Разцветников, Ц. Цветанов и др. Поместват се художествени произведения, научно-популярно четиво, вести и др.

[53] Сп. „Венец", г. I—XXI, септември 1911 г. — октомври 1943 г. Редактор М. Генов и др. Юношеско илюстровано издание, което се ползува с голяма популярност.

[54] Сп. „Кооперативен подем", г. I—XVI, март 1929 г. — февруари 1944 г. Списание за развитието на кооперативното дело, в което се публикуват и културно-просветни материали. Подобна практика са имали редица ведомствени издания преди Девети септември, за да привлекат по-голям брой читатели и абонати.

[55] В. „Мисъл и воля", г. I—V, 21 септември 1930 г. — 24 март 1935 г. Редактор Г. Жечев. Поместват се статии, рецензии, стихотворения, както и материали из историята на анархизма.

[57] Младен Исаев. Избрани преводи, библ. Български преводачи, изд. Народна култура, 1979 г. В един от разговорите ни след излизането на това томче Младен Исаев изрази голямото си огорчение от издателството,

което без съгласуване с него е свалило от съдържанието поемата „Възмездие“ от Ал. Блок.

[58] Вж. от бележките № 23 с информацията за награждаването на книгата „Човешка песен“.

[59] И Младен Исаев не е чужд на неприязънта на повечето писатели към литературната критика, макар че има доста близки приятели критици — като Петър Пондев например. Многократно обаче, независимо от настроенията към този или онзи критик, пред мен той е изтъквал уважението си към критическия труд, посочвайки статии или книги на критици, които е прочел с интерес. Творчеството на поета също е изследвано от редица автори. Ето някои от книгите, в които са включени изследвания за него:

БАКАЛОВ, Г. Избрани произведения в четири тома, т. 2, БП, 1963 г.

ДАНЧЕВ, П. Съвременни български поети, БП, 1951 г.

ДЕЛЧЕВ, Б. Български революционни поети, Изд. на БКП, 1947 г.

ЗАРЕВ, П. Панорама на българската литература в пет тома, т. 4, НИ, 1973 г.

КОЛАРОВ, Ст. Между дълга и вдъхновението, ВИ, 1971 г.

КОЛАРОВ, Ст. Младен Исаев, литературно-критически очерк, БП, 1977 г.

КОЛАРОВ, Ст. Изстраданото слово, Партиздат, 1979 г.

ЛИКОВА, Р. За някои особености на българската поезия 1923—1944, НИ, 1962 г.

ЛИКОВА, Р. Младен Исаев, литературно-критически очерк, БП, 1960 г.

ПАВЛОВ, Т. Избрани произведения в седем тома, т. 7, БАН, 1964 г.

ПОНДЕВ, П. Избрани страници, БП, 1974 г.

СПАСОВ, Ив. Из днешната българска поезия, БП, 1978 г.

ЯНКОВ, Н. Детска литература — история и критика, БП, 1975 г.

[60] Младен Исаев, „Високи сини планини“, НМ, 1969 г. и „В страната на слънцето“, изд. Отечество, 1977 г.

Аврамов, Ник. — 43
Айнщайн — 202
Александров, В. — 179
Александров, Н. — 31, 35, 40, 217
Александров, Т. — 207
Алексиев, Вл. — 31
Алтаузен, Джек — 164
Ангелов, В. — 115
Ангелов, Дим. — 158
Ангелушев, Б. — 85, 181, 186, 187, 188
Андокиев, Т. — 24
Андреев, Андрей — 74, 75
Андреев, В. — 74, 126
Андреев, Иван — 56
Андрейчин, Люб. — 43, 160
Андрич, Иво — 192, 194
Анка, баба — 29, 32
Антонов, П. — 35
Аплетин, Мих. Я. — 151
Аржентински, Иван — 132
Арнаудов, проф. М. — 88, 101, 163
Арсени, чичо — 13, 218
Асеев, Ник. — 164
Атанасов, Тома — 62, 65
Атанасов, ген. Щ. — 128, 141, 144

Багрицки, Ед. — 173
Багряна, Елисавета — 100, 102, 189, 193
Багрянов, министър — 121
Бакалов, Г. — 37, 44, 58, 74, 81, 148, 149—155, 162, 170, 172
Бакалова, Стефана — 151
Баковски, Митко — 65
Балабанов, проф. Ал. — 58, 59
Барух, Арманд — 108
Баръмов, Любомир — 108
Белев, Гьончо — 152
Белев, Кръстьо — 171
Бешков, Илия — 152
Благоев, Дим. — 24, 31, 36
Близнашки, Георги — 35
Блок, Ал. — 56, 164, 165, 173
Богданов, Б. — 72, 110, 176
Богданов, Ник. — 219
Богданов, Петър — 104, 110
Божов, Георги — 62
Болгар, Боян — 88
Бонев, Вл. — 108
Бонев, Иван — 47
Бор, М. — 192
Борис III, цар — 50, 73, 84, 104, 115
Босилек, Ран — 101, 163, 181, 220, 222
Ботев, Хр. — 14, 44, 45, 113, 145, 160
Бояджиев, Анто — 108
Бранев, Неделчо — 161
Браничев, Авакум — 43, 108
Брежнев, Л. И. — 127
Брюсов, Валери — 173
Бузов, Венеци — 43, 160
Бурин, Иван — 132, 153
Бухарин, Н. — 30
Бъклова, К. — 159
Българанов, Боян — 79

Вазов, Ив. — 14, 70, 88, 109, 165, 220, 228
Вапцарова, Бойка — 86, 92, 97, 159
Вапцаров, Борис — 104, 111, 159
Вапцарова, Елена — 228
Вапцаров, Ник. — 85—93, 95, 96, 98 99, 101—105, 111, 113, 145, 152, 156, 158, 159, 168, 172, 182, 187, 199, 213, 229
Васев, Славчо — 152
Василев, Влад. — 154, 155, 169
Василев, Дано — 24
Василев, Орлин — 69, 85, 152, 162, 182
Василев, П. — 230
Вежинов, П. — 132, 133
Велков, Крум — 37, 108, 150, 171, 193
Велков, Пелин — 43

Велчев, ген. Д. — 122, 123, 126
Велчев, Сим. — 108
Вельов, Иван — 69, 82, 83, 84, 218
Венев, Стоян — 168, 174
Видински, Раденко — 108
Влайков, Т. Г. — 88
Воденичарски, В. — 108
Войнич, Етел — 30
Вулпе, Петър — 75
Вълев, Б. — 35, 41
Вълканов, Дим. — 138
Вълчанов, Ангел — 116
Вълчанов, Деньо — 95, 104, 108
Вълчев, Йордан — 132
Върбанов, министър — 76

Габе, Дора — 127, 220, 222
Гаврилов, Никола — 108
Гагарин, Юрий — 202
Ганев, Дим. — 77
Ганев, Хр. — 132
Гановски, Сава — 108, 168
Генов, Гаврил — 23, 37, 43
Генов, Минко — 163, 221
Генов, Тодор — 121, 152, 163
Геров, Ал. — 219
Гецов, Стефан — 201
Георгиев, Ангел — 161
Георгиев, Асен — 72, 161
Георгиев, Веселин — 108, 126
Георгиев, Райко — 117, 119
Георгиев, Спас — 77
Германов, Андрей — 210
Гешев, нач. — 93, 94, 103
Гешков, Марин П. — 161
Гилин, Димитър — 134
Гинкел, Емил — 164
Гиргинов, Ал. — 129
Гичев, Димитър — 73
Глогински, Б. — 132
Голин, Гочо — 108
Горки, М. — 30, 46, 63, 85, 145, 173, 195
Григоров, Г. — 20, 27, 67, 82
Григоров, Ив. — 43, 67
Григоров, П. — 27, 67, 82
Григоров, Кирил — 108
Гроза, Петру — 68
Грубешлиева, М. — 69, 152, 154 182, 191, 213
Гръбчев, Дим. — 161
Гугушев, Антон — 108
Гуляшки, Андрей — 159, 160

Давидков, Ив. — 203, 216, 217, 226
Давидов, Дим. — 41
Дамянов, Г. — 24, 43
Дамянова, Вера Т. — 39, 42, 46, 48
Дамянов, Филип — 35
Дакев, Тодор — 19
Дановски, Боян — 152
Данчев, Пенчо — 159
Даковски, Дако — 129
Даскалов, Ст. Ц. — 193
Даскалов, Тачо — 108
Дебелянов, Д. — 43, 136, 185
Деведжиев — 161
Делчева, Ружа — 97
Джагаров, Георги — 206
Джон, Георги Попов — 129, 130, 131, 133, 134, 142, 143
Джуров, Добри — 108
Диков, Д. — 97
Димитрова, Блага — 165
Димитров, Георги — 37, 40, 56, 59, 79, 113, 162
Димитрова, Иванка — 104
Димитров, Мих. — 44
Димов, Димитър — 179, 191, 192
Димова, Лили — 191
Димовски, Б. — 215
Динеков, Петър — 163
Дичев, Димо — 79, 108
Доброславски, Тр. — 128
Дончев, Никола — 108
Дончев, Николай — 182
Доспевска, Нели — 191
Достоевски, Ф. М. — 82
Драганов, Иван — 52
Драгойчева, Цола — 97, 119
Душков, Ат. — 132

Еврипид — 164
Еленков, Павел — 31, 32, 39, 62
Елиот Т. — 227
Еминеску, Михай — 68
Енчев, Атанас — 28
Еренбург, Иля — 193, 194
Есенин, Сергей — 164, 165, 173

Жендов, Ал. — 152, 153, 154, 163, 174, 176, 178, 187
Жечев, Георги — 164
Живков, Живко — 105
Живков, Иван — 35
Живкова, д-р Мара М. — 109, 166, 167, 168
Живков, Михаил — 48
Живков, Тодор — 120, 148

Захариев, Ст. — 96
Зидаров, Камен — 68
Златинчев, И. — 72
Златков, Манол — 40
Зогович, Радован — 192
Зола, Емил — 82

Иванов, Антон — 24, 89, 91, 95, 104
Иванов, Иван Ив. — 166
Иванов, Илия — 62
Иванов, Начо — 108
Иванов, Цветн — 183
Иванов, Тушин — 108
Игнатов, Георги — 57
Изатовски, Ив. П. — 35
Илиев, Борис — 35
Илиев, Димитър — 114, 116
Илиев, Стамен — 40
Инджов, Н. — 159
Исай, баща — 10, 209
Исаева, Камена — 11, 20, 21
Исаева, Людмила — 127, 189, 196, 197, 205, 207
Исаева, Милка — 11, 21, 47
Исаев, Ангел — 11, 21
Исаев, Псалтир — 11, 117, 211
Исаев, Трендафил — 11
Исаев, Тодор — 11

Йовков, И. — 172
Йончев, В. — 188
Йончев, Спас — 132
Йоцов, Стефан — 41

Кабаиванска, Р. — 58
Кабаивански, Ячо — 58
Кабакчиева, Мая — 193
Кабакчиев, Хр. — 193
Калайджиев, Хр. — 108
Калчев, Васил — 72
Калчев, Нако — 51
Каменов, Е. — 43, 108, 160
Каравелов, Л. — 57
Караджов, Стоян — 108
Караиванов, Г. — 88, 182
Каралийчев, А. — 37, 88—101, 117, 125, 150, 154, 163, 180, 182, 212, 213, 220, 222
Караславов, Г. — 6, 36, 58, 69, 85, 89, 128, 150, 152, 153, 155, 162, 163, 168, 171, 175, 179, 182, 188, 192
Карастоянов, Ал. — 114
Карастоянова, Г. — 114
Карим, Мустай — 137, 142
Карпентиер, Алехо — 127
Касабова, Пенка — 221
Квартирников, Ал. — 108
Кеконен, Урхо — 127
Керанов, д-р П. — 108
Киряков, Кирил — 95
Клинчаров, Ив. Г. — 44
Козовски, Ф. — 128, 138, 139
Коралов, В. — 37, 40, 56, 79
Колевски, В. — 173, 191
Константинов, К. — 121, 127, 185
Копчев, Борис — 77
Коралов, Емил — 163
Корней, Пиер — 211
Костов, Тр. — 87, 121
Красински, Славчо — 69
Кръзов, Гео — 101
Кръстев, Цоло — 46, 48, 53
Кунев, Тр. — 124, 126, 127, 184, 185
Кунин, Петко — 108
Кънчев, Ст. — 188
Кърлежа, Мирослав — 165, 192, 194
Кюлявков, Кр. — 26, 118, 125, 184, 185

Ламар — 37, 84, 129—135, 138, 142, 143, 152, 189, 191, 226
Ланков, Н. — 69, 150, 171
Лански, Яр. — 60
Ларошфуко — 212, 213
Левски, В. — 84, 113, 229
Левчев, Люб. — 206
Ленин — 145—149, 194, 195
Лермонтов, М. Ю. — 109, 166—168, 207
Лилиев, Ник. — 43, 100, 165
Лилянов, Ст. — 132
Лондон, Дж. — 30, 82
Лъкатник, М. — 132
Ляпчев, Андр. — 175

Майстора — 229
Маковски, А. — 166
Максимович, Д. — 192
Малинов, Ал. — 73
Малчев, Г. — 191
Малчева, М. — 191
Манделщам, О. — 227
Манов, Емил — 132
Манчов, П. — 82
Маркес, Габриел Г. — 127
Марков, Васил — 108
Марковски, В. — 108, 111
Мартинов, Ив. — 132, 142, 193

Матеев, П. — 152
Марчевски, М. — 108, 115
Маяковски, Вл. — 173
Маринова, Веса — 191
Мачугански, Т. — 43
Междуречки, П. — 89
Милев, Гео — 37, 81, 126
Мичев, Ив. — 132
Минков, Св. — 88, 152, 154, 155, 191
Минчев, Г. — 104, 110
Минчев, Ист. — 35
Мирчев, Ив. — 81
Митов, Д. Б. — 182
Михайлов, Г. — 165
Михайлов, Ив .— 24
Михайлов, Хр. — 23, 33, 43, 155
Младенов, Мл. — 176
Младенов, полк. — 97, 98, 99
Муравиев, мин. — 121
Мурунов, Иван — 96, 102
Мутафчиева, Вера — 210
Мутафчийски, Г. — 43

Наймович, Исак — 36
Найденов, Дим. — 72, 163
Натан, Жак — 74, 108, 176
Начков, Гаврил — 161
Наумов, Г. — 139
Недка, баба — 110
Недогонов, Ал. — 142
Нейчев, д-р М. — 78, 108
Некрасов — 95
Немиров, Д. — 88, 182
Неру, Дж. — 145, 195
Нешков, В. — 132
Николова, Йорданка — 118
Николов, Мишо — 195
Николов, Н. — 108
Николчев, Бор. — 96
Нонев, Бог. — 164

Обретенов, Ал. — 24, 25, 185

Павлова, Г. — 71
Павлов, Ник. — 77
Павлов, Т. — 26, 68, 72, 74, 87, 106, 107, 109, 111, 125, 168, 171, 189, 213
Панев, Асен — 108
Пантелеев, Дим. — 88, 163, 182, 192
Панчев, Кутьо — 72
Паустовски, К. Г. — 207
Пашов, д-р Ив. — 79
Пеев, Илия — 62
Пелин, Елин — 58, 88, 99, 100, 125, 172
Пенев, Кр. — 69, 82, 108
Петканов, К. — 88, 182
Петров, В. — 121, 124, 132, 165, 179
Петров, Г. — 80, 108
Петрова, Ел. — 29, 31, 39
Петров, Сим. — 37,. 60, 67
Петров, Хр. — 96
Петьофи, Ш. — 135
Пипков, Люб. — 118, 152, 155
Пичугин, З. — 166
Плеханов, Г. В. — 149
Подвързачов, Д. — 165, 185
Полянов, Дим. — 68
Попов, Ант. — 90, 96, 104, 105, 156,
Попов, З. — 19, 22—24, 34, 35, 43, 54
Попов, Васил — 50
Поппандов, П. — 53, 65, 66, 171, 175
Преображенски, Е. — 30
Протич, В. — 190
Протич, Светла — 190
Прудкин, Антон — 76
Пухлев, Андрей — 185
Пушкин — 57, 70, 141, 164, 165, 195, 207, 229
Първанов, Дим. — 35

Радевски, Хр. — 58, 68, 69, 85, 89, 150, 151, 152, 155, 162, 164, 168 182, 188, 189
Радичков, И. — 47, 210
Радоев, Ив. — 179
Радойнов, Цв. — 89, 91, 199
Разцветников, Асен — 37, 125, 150
Райнов, Б. — 168
Райчев, Г. — 185
Ралин, Радой — 132
Рамич, Ризо — 60, 61
Рид, Майн — 16
Романов, Ат. — 90, 92, 93, 104
Руж, Иван — 132
Русалиев, Вл. — 117, 118
Русев, Ник. — 95, 96, 104, 108
Русинов, Ангел — 218
Русинов, В. — 42, 217
Русинов, Тодор — 218
Рьорих, Ник. — 226

Самодумов, Т. — 163
Сарандев, Ив. — 6, 160
Севастакиев, Л. — 42, 217

Сивриев, Ст. — 132
Симов, Тинко — 50, 51
Ситин, И. Д. — 166
Славейков, П. П. — 158
Славейков, П. Р. — 14
Славински, П. — 90, 117, 119, 120, 132, 142
Смирненски, Хр. — 26, 27, 29, 30, 41, 155, 160, 175, 181
Сотиров, Ст. — 106, 108, 11, 174
Спасов, Ал. — 163
Стайков, Е. — 161, 162
Сталин — 147
Стаматов, арт. Г. — 129, 130
Станев, Ем. — 160, 221
Станкулов, Г. — 108, 115
Станчев, Лъч. — 152
Станчев, П. — 79
Стамболийски, Ал. — 29, 31
Стателов, Е. — 108
Стоилков, Таско — 102
Стойчев, ген. Вл. — 128, 141, 144
Стоянов, Ан. — 40, 216, 217
Стоянов, Анг. — 35
Стоянов, Кр. — 24, 117
Стоянов, Люд. — 43, 57, 69, 152, 154, 155, 158, 163, 182, 185, 188, 191, 213
Стоянов, Теньо — 132
Стефанов, Цв. — 68, 71
Стрелков, Л. — 108, 118, 189

Тагор, Р. — 195
Талев, Дим. — 124, 158
Тарабанов, Милко — 108
Тенева, Люба — 25
Терпешев, Д. — 79
Траянов, Т. — 43, 101, 179
Трифонов, З. — 42, 217
Тричков, Вл. — 108, 118
Толбухин, ген. — 120, 128, 134
Толстой, Л. Н. — 82, 227
Тодоров, Анг. — 68, 69, 132, 150, 151, 162, 168, 171
Тодоров, П. Ю. — 158
Топалов, Симо — 53, 65
Топенчаров, Вл. — 72, 151
Тошов, Исай — 10, 211

Узунов, Г. — 108
Узунов, Хр. — 119, 120
Урбани, Д. — 127
Уткин, Иосиф — 164

Фадеев, Ал. — 193
Филов, Б. — 87
Филев, Ал. — 94
Филипов, В. — 217
Филипов, Кр. — 15, 208, 209
Филипова, Т. — 15
Филипов, Ф. — 129
Франко — 197
Фунев, Ив. — 168, 174
Фурнаджиев, Н. — 37, 102, 117, 125, 150, 154, 187, 193, 194, 212

Хайне, Х. — 70
Хаджиев, Хр. — 180, 181
Хаджихристов, Ив. — 80
Ханджиев, Л. — 178
Ханчев, В. — 132
Халов, Д. — 79
Хамамджиев, М. — 97
Хамсун, Кнут — 82
Хрелков, Н. — 37, 54, 56, 69
Христов, М. — 97, 98
Хролев, Хр. (Графа) — 175, 176

Цанков, Ал. — 166, 167, 175
Цанев, Р. — 77, 79
Цанев, Георги — 150, 163
Циолковски, К. Е. — 202
Цонев, Зв. — 181

Чаглевич, Ст. — 60
Чачановски, Цв. Ив. — 26
Червенков, В. — 188, 189, 191
Челкаш — 132, 168
Черноколев, Т. — 108
Чехов, А. П. — 145
Чилингиров, Д. — 179
Чилингиров, Ст. — 89, 94, 99
Чинков, П. К. — 162
Чъртовски, К. — 33

Шейтанов, Г. — 37
Шекспир — 164
Шикирова, Д. — 74
Шилер, Иванка — 139
Шишманов, Ив. — 228
Шмиргела, Н. — 152, 155, 173, 178
Шоселов, Рашо — 129, 138

Щъркелов, К. — 102

Юго, В. — 82

Ялъмов, Д. — 62
Ясенов, Хр. — 43

СЪДЪРЖАНИЕ

Необходими уводни думи 5
Разговори от 20 декември 1976 г. — 20 март 1977 г. 9
Разговори от 28 март 1977 г. — 17 май 1977 г. 30
Разговори от 20 май 1977 г. — 7 юни 1977 г. 38
Разговори от 15 декември 1977 г. — 30 март 1978 г. 51
Разговори от 5 април 1978 г. — 20 април 1978 г. 59
Разговор на 3 май 1978 г. 65
Разговори от 3 май 1978 г. — 3 юни 1978 г. 68
Разговор на 6 юни 1978 г. 84
Разговор на 7 юни 1978 г. 95
Разговор на 14 юни 1978 г. 110
Разговори от 15 юни 1978 г. — 22 юни 1978 г. 121
Разговори от 27 юни 1978 г. — 18 юли 1978 г. 144
Разговор на 21 юли 1978 г. 156
Разговор на 31 август 1978 г. 160
Разговори от 21 септември 1978 г. — 11 октомври 1978 г. 169
Разговори от 13 октомври 1978 г. — 15 октомври 1978 г. 184
Разговор на 27 октомври 1978 г. 207
Разговори от 10 ноември 1978 г. — 29 ноември 1978 г. 219
Бележки 234
Именен показалец 242

B581088

СТЕФАН КОЛАРОВ

МЛАДЕН ИСАЕВ

*

Редактор *Минко Бончев*
Художник *Веселин Павлов*
Худ. редактор *Стефан Груев*
Техн. редактор *Виолета Кръстева*
Коректор *Мария Йорданова*

*

Формат 60/84/16; тираж 5113 екз.; печатни коли 15,5; издателски коли 14,46; уик 17,92; л. г. IV/45; изд. № 5373; поръчка № 78/1980 г. на изд. „Български писател"; дадена за набор на 27. II. 1980 г.; излиза от печат на 20. VII. 1980 г.; цена 2,50 лева

Код 25 $\frac{95353\ 25412}{5062-31-80}$

*

ДП „Тодор Димитров" — София

В литературната анкета на научния сътрудник Стефан Коларов, кандидат на филологическите науки, с изтъкнатия наш поет Младен Исаев са проследени важни моменти от неговия богат жизнен и творчески път. Деен участник в големи обществено-политически събития той разказва за преживяното по време на Септемврийското въстание, през годините на емиграция и след завръщането си в родината. Осветляват се решителните стъпки на пролетарско-революционната литература у нас през 30-те и 40-те години, както и на промените настъпили след Деветосептемврийската революция. Изясняват се значителни подробности от процеса срещу ЦК на БКП през 1942 г. и дружбата на Младен Исаев с Никола Вапцаров и неговите другари. Обрисувани са видни творчески личности като Георги Бакалов, Димитър Полянов, Николай Хрелков, Тодор Павлов, Александър Жендов, Людмил Стоянов, Ламар, както и редица други участници в националния ни революционен и културен живот.

Чрез своите разговори с Младен Исаев, авторът ни въвежда в неговия художествен мир, разкривайки неспокойни идейно-естетически търсения.

2,50 лв.